

MAKT

KULT

PLATS

Makt, kult och plats

Högstatusmiljöer under den äldre järnåldern
Kultplatser

Nr. 5

Två seminarier arrangerade av
Stockholms läns museum under 2009 och 2010

Hittills har följande skrifter publicerats i seminarier i Arkeologi i Stockholms län:

1. Stenålder i Stockholms län.

Två seminarier vid Stockholms läns museum. Stockholm 1996. Red Peter Bratt

2. Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län.

Två seminarier vid Stockholms läns museum. Stockholm 1997. Red Peter Bratt & Åsa Lundström.

3. Yngre järnålder och historisk tid i Stockholms län.

Två seminarier vid Stockholms läns museum. Stockholm 1999. Red Peter Bratt & Åsa Lundström

4. Möte mellan land och vatten i Stockholms län

Ett seminarium vid Stockholms läns museum. Stockholm 2000. Red Peter Bratt & Åsa Lundström

© Stockholms läns museum, författarna och fotograferna

Redaktörer: Peter Bratt och Richard Grönwall

Layout: Åsa Lundström

Omslagsbild: Skeppssättningen vid Runsa. Foto: Alf Nordström

Tryck: EO Grafiska

ISBN: 91 87006 47 2

Publikationen har producerats med stöd från Länsstyrelsen i Stockholms län

Innehåll

4	BRATT/GRÖNWALL	Förord
5	Michael Olausson	När Mälardalens elit flyttade upp på höjderna
16	Andreas Nordberg	Kultplatser, helgedomar och heliga platser
24	Per Vikstrand	Ortnamn och den äldre järnålderns högstatusmiljöer
32	Richard Grönwall	Kammargraven som symbol för hög status
40	Svante Fischer	Forskningsprojektet LEO - en presentation
49	Ann-Marie Hållans Stenholm	Lilla Ullevi - en kultplats
58	Per Vikstrand	Ullevi och Götavi
68	Kenneth Svensson	Götavi - en vikingatida kultplats i Närke
79	Torun Zachrisson	Helgö - mer än ett <i>vi</i>
90	Olof Sundqvist	<i>Vi</i> -platsernas väktare

Förord

Seminarie-serien "Arkeologi i Stockholms län" startades på initiativ av Stockholms läns museum 1994. Vid den tiden hade flera stora infrastruktursatsningar berört regionen och medfört extremt många arkeologiska undersökningar. Det fanns därför mängder av nya och spännande resultat att förmedla. Seminarie-serien fick inledningsvis ett kronologiskt upplägg, från äldre stenålder till historisk tid. Sedan slutet av 1990-talet har dock seminarie-serien legat nere, mycket på grund av en minskad arkeologisk aktivitet. Under senare år har återigen flera större arkeologiska exploateringsprojekt genomförts i regionen. Samtidigt har också förutsättningarna för exploateringsarkeologin förändrats, med en ökad konkurrens och fler uppdragstagare som följd. Mot bakgrund av detta känns det idag naturligt att återuppta arbetet med seminarie-serien.

Seminarie-erna är resultaten av ett samarbete mellan Stockholms läns museum, Länsstyrelsen i Stockholms län, Riksantikvarieämbetet UV-Mitt och Arkeologiska institutionen på Stockholms universitet. Representanter för dessa parter bildar en planeringsgrupp som planlägger och genomför seminarie-erna med läns-museet som värd.

Meningen med seminarie-serien är ungefär densamma som tidigare: att fungera som en mötesplats och ett diskussionsforum för yrkesutövande arkeologer från grävande museer, institutioner och företag, men även för universitet och högskola. Det främsta bakomliggande syftet är dock att lyfta fram och synliggöra resultaten från arkeologiska undersökningar i exploateringssammanhang. Det exploateringsgrävda materialet är oerhört omfattande och samtidigt alldeles för lite nyttjat inom forskningen. Seminarie-serien är också tänkt att kunna behandla mer praktiska och fältarkeologiska frågor, till exempel metodutveckling och problem som rör handläggningen av arkeologiska uppdrag.

Med denna nystart av seminarie-serien hoppas vi även nå ut till en bredare publik. Seminarie-erna är därför numera alltid öppna för allmänheten och görs även tillgängliga som filmklipp via läns-museets hemsida, www.stockholmslansmuseum.se

Denna skrift utgör den femte seminarierapporten sedan starten 1994. Artiklarna baseras på de föredrag som hölls åren 2009 och 2010. Temat för seminarie-erna var då "Högstatusmiljöer under den äldre järnåldern" respektive "Kultplatser". Makt och kult är två områden som varit högaktuella inom den arkeologiska forskningen och angränsande ämnen sedan 1990-talet. Artiklarna belyser både aktuell och pågående forskning, men också resultaten från de senaste årens många arkeologiska undersökningar i regionen.

Trevlig läsning!

Peter Bratt
Länsmuseichef

Richard Grönwall
Enhetschef Kulturmiljö och dokumentation

När Mälardalens elit flyttade upp på höjderna

Om folkvandringstidens höjdbosättningar

AV MICHAEL OLAUSSON

docent i arkeologi, 1:e antikvarie på Länsstyrelsen
i Stockholms län

Borgar för eliten

Få bebyggelse lämningar speglar den politiska och sociala utvecklingen under järnåldern så påtagligt som folkvandringstidens befästningar och höjdbosättningar. Sett ur ett längre tidsperspektiv, från romersk järnålder fram till och med vikingatid, är byggandet och användandet av befästningar förhållandevis blygsamt. Under en begränsad tid av 100–200 år, med tyngdpunkten under 400- och 500-talen AD, byggdes dock hundratals befästningar i Sverige. Utbredningen var framförallt koncentrerad till Mälardalslandskapen, Bohuslän, Östergötland, Tjustbygden samt södra Norrland. Därutöver förekommer de mer sporadiskt men med en tydlig naturgeografisk lokalisering till ett småbrutet landskap, undantaget låglandsborgarna på Öland och Gotland. Koncentrationerna kan i första hand ses som uttryck för olika socio-politiska konstellationer. Det faktum att så många uppförs under just folkvandringstid är givetvis anmärkningsvärt och bör rimligen spegla ett mycket speciellt skede i den sociala och politiska utvecklingen.

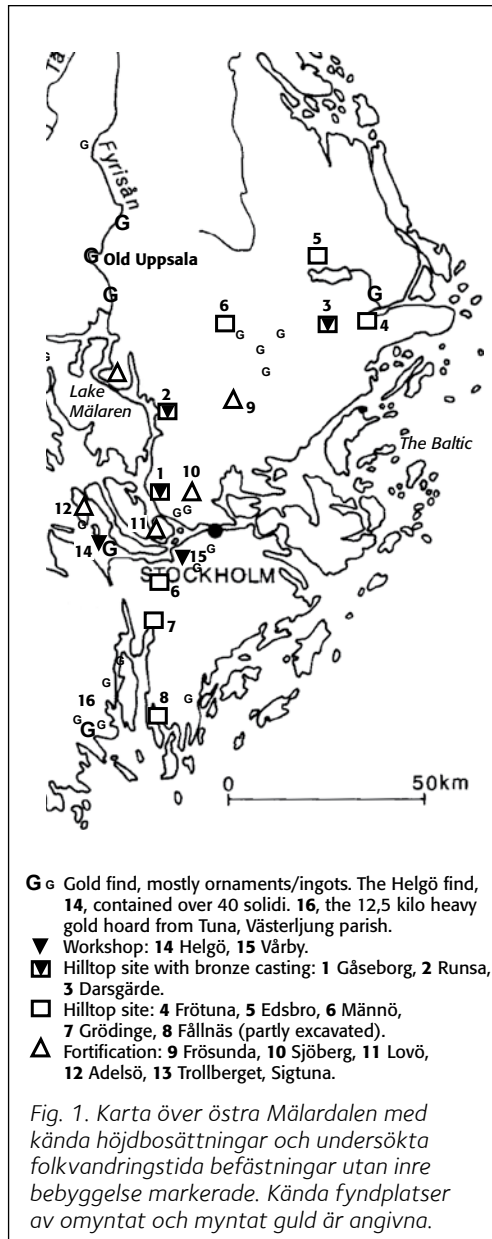
Majoriteten av borgarna saknar spår av bebyggelse, men i några enstaka fall finns belägg även för detta (fig. 1). I Stockholms län känner vi idag till åtta sådana befästa gårdar eller befästa höjdbosättningar, jämförbara med kontinentens ”hilltop sites”, ”höhensiedlungen” eller ”fortificirations de hauteur et habitat perche” (jfr Steuer & Bierbrauer eds.2008). Det rör sig om en bebyggelse som i flera avseenden kan liknas vid den vi känner från exempelvis stensträngsbygderna, men där vissa funktioner kom att renodlas i form av ett representativt boende kombinerat med hantverk, handel och militärt skydd. Denna gårdsbebyggelse, som bokstavligen talat flyttade upp på höjderna, uppvisar mycket stora likheter med hundratals liknande borgar på kontinenten. Dessa kan följas i ett mer eller mindre samlat stråk, från de belgiska högländerna över södra Tyskland och delar av norra Frankrike, vidare över Schweiz, Österrike,

Slovenien och norra Italien. Borgarna kan huvudsakligen kopplas till olika germansktalande grupper av människor som på olika sätt påverkades av närheten till de romerska områdena. Under längre eller kortare tider stod flera av områdena också i beroendeförhållande till det romerska riket, där bland annat tjänstgöring i den romerska armén var ett centralt och återkommande tema (Böhme 1996, Steuer 1997). Även för eliten i Mälardalsområdet var sådana kontakter betydelsefulla. Olika krigargrupper och deras deltagande i striderna mellan det romerska imperiet och andra barbarfolk kan antas ha varit ett av de viktigaste kontaktfälten för spridning av idéer och kunskap. Borgkulturen inom vissa områden i Sverige, på Bornholm och i delar av Norge kan mot denna bakgrund ses som ett resultat av en social rörlighet och kulturell påverkan från kontinenten. Detta betyder dock inte att områden som saknar befästningar, exempelvis västra och södra Sverige och de danska öarna var utan kontakter med kontinenten, tvärtom. Av olika skäl manifesterade sig eliten i dessa områden inte genom anläggandet av befästningar. Genom kontroll av distributionen av romerska, eller romerskinfluerade föremål och, föremål tillverkade på befästa höjdbosättningar som Runsa och platser som Helgö, kunde lokala potentater stärka och utvidga sitt inflytande och knyta krigare till sina följen. Solidimynt och exklusiva föremål användes för att belöna krigarna, vilket sannolikt ofta var resultaten av framgångsrika krigståg. Direkt enrollering i den romerska armén var kanske periodvis den allra framgångsrikaste vägen att skaffa sig rikedom, makt och inflytande i hembygden (jfr Burns 1994, Halsall 2007, Innes 2007, Lee 2007). Förmågan och möjligheterna att uppföra befästningar, vilka utgjorde dåtidens monumentalarkitektur, blev i samband med detta ett signum för eliten – en syntes av inhemska traditioner och idémässiga impulser från kontinenten.

Borgarnas militära roll

Frågan om de folkvandringstida befästningarna och höjdbosättningarnas roll i ett militärt sammanhang är självklar att ställa men betydligt svårare att besvara mer specifikt. På ett mer generellt och övergripande plan kan de ses som en av flera militära indikatorer under denna tid jämfört med den romerska järnåldern och den efterföljande Merovingertiden, århundraden då de i det närmaste saknas. Vallanläggningar och befästningar var dock ingen ny företeelse utan förekommer under äldre perioder oftast i form av en halvkretsvall och uppträder i princip i hela Europa. Det fanns alltså en om än betydligt äldre vallbyggartradition att falla tillbaka på i Mälardalen och andra områden under folkvandringstid. Två anmärkningar måste dock göras. I motsats till den generella utvecklingen på kontinenten, finns ingen platskontinuitet att tala om i Mälardalen eller övriga Skandinavien. Mycket få belägg finns i form av äldre föregångare, det motsatta tycks vara den gängse bilden. Under de folkvandringstida höjdbosättningar som Runsa och Darsgårde liksom befästningen Sjöberg finns lämningar från yngre bronsålder men inga spår av användning därefter. Uppförandet av befästningar och höjdbosättningar under folkvandringstid är därför någonting nytt. Det stora antalet påbyggnadsfaser på Torsburgen är fortfarande ett undantag liksom kontinuiteten på flera öländska ringborgar. Några rumsliga samband med till exempel bronsåldersmiljöer och den tidens monument finns med några få undantag inte. Överlag är de lokaliserade till mer eller mindre renodlade järnåldersmiljöer (Olausson 1995: 220f, 225f). Det vore därför ett misstag att reducera dem till ett slags representativa symboler vars viktigaste funktioner varit att anknyta till äldre traditioner och föreställningar.

Den andra anmärkningen rör arkitektoniska och byggnadstekniska aspekter. De folkvandringstida höjdbo-

sättningarna och befästningarna är generellt mindre till yta än bronsålderns och äldsta järnålderns vallanläggningar. Murverkens uppbyggnad är mycket avancerad där grundprincipen har varit att få till stånd en hög elevation i form av en terrassmur eller en mur byggd efter en skalmursprincip. Timmer i murarna som bindelement var standard. Några direkta romerska förebilder går dock inte att spåra.

De folkvandringstida borgarna utgör symboliska och ideologiska manifestationer men är också resultaten av avsevärda investeringar. På ett mer generellt plan bör folkvandringstidens befästningar i första hand förstås som militära anläggningar, och som resultaten av spänningar och stress inom och mellan olika bygder eller större socio-politiska konstellationer (jfr Olausson 2008, 2009). Konflikternas och krigens betydelse för utvecklingen är således något som förtjänar att framhållas i diskussionen (jfr Halsall 2003: 11f, Näsman 2006: 217f). Motsättningar mellan olika elitgrupper har också lämnat tydliga avtryck i flera borgvallar, resultaten av omfattande bränder. Undersökningar av folkvandringstida borgar visar överlag på att vallarna vid något eller flera tillfällen mer eller mindre har förstörts, bränts ned och i

vissa fall återuppbyggts. Befästa höjdbosättningar som borgen vid Runsa i Uppland brändes och återuppbyggdes vid minst tre tillfällen, från slutet av 300-talet till cirka 500 AD (Olausson 1995, 2010). Darsgårdeborgen i Roslagen tycks ha brunnit vid fem tillfällen, varvid den sista branden bör ha skett cirka 500 AD (Ambrosiani 1964). Under 400-talets början, borgens äldre skede, sattes en av två ingångar igen, ett tydligt tecken på ett militärt defensivt beslut. Man kan därför knappast hävda att dessa anläggningar varit militärt

betydelselösa. Som ovan nämndes saknar dock merparten av landets befästningar spår av inre bebyggelse, vilket gör deras funktioner svåra att komma åt. Inte minst gäller det för de borgar som uppförts med flera och mycket kraftiga vallar. Dessa, liksom samtida borgar med spår av bebyggelse, uppvisar dock likartade spår av eld och förstörelse, av kamp och destruktion (se fig. 1). En del av dessa kan ha använts vid sammankomster för stormännens följn, liksom faktiska stödjepunkter vid en akut konflikt. Det bör påpekas att militära lämningar, vapen och spår efter väpnade konflikter, endast utgör mindre delar av ett större och mer komplext sammanhang. Förnödenheter och underhåll är helt avgörande för att hålla igång en stridande enhet. De enskilda krigarnas aktiviteter bör därför huvudsakligen ha utgjorts av olika underhållsarbeten, verksamheter som knappast lämnar några krigsliknande spår efter sig (Engström 1993: 61f). Det är också svårt att finna belägg för att borgarna ingått i någon form av större och övergripande ”grand strategy”. Frågor som rör hur de kan ha fungerat i en konkret konfliktsituation kan vi endast spekulera kring. Inte heller vet vi något om krigarnas och krigargruppernas rekrytering, organisation och storlek. Då skriftliga källor helt saknas måste vi arbeta med analogier som rör kontinentala förhållanden efter det västromarrikets fall (jfr Halsall 2003, för en diskussion om de svenska befästningarna och eventuell belägringsteknik, se Olausson 2009).

En del borgar representerar hypotetiskt aristokratins, elitens högre skikt, andra ett slags mellanskikt. Talar vi i termer av politiskt geografi skulle borgar som Runsa vara exempel på den högsta nivån, Skansberget vid Fällnäs i Sorunda socken en mellannivå. Borgar kan således ha haft olika dignitet och till viss del också olika funktioner.

Höjdbosättningar- platser för omfattande och avancerat hantverk

Utmärkande för merparten av de befästa gårdarna är att bebyggelsen med sina husterrasser ger ett ”sammanpressat” intryck med ett litet, närmast obefintligt gårdstun. Även i detta avseende finns slående likhe-

ter mellan de svenska borgarna och de på kontinenten. Antalet hus inom fornborgarna varierar betydligt, vilket självklart hänger ihop med en inbördes variation av borgarnas storlek och funktioner. Före undersökningen 1992 av Runsa fanns en registrerad husterrass, vilket kom att utökas till idag minst åtta kända. På Darsgårdeborgen fanns två kända husterrasser. Efter det att merparten av borgen undersökts 1957–1961 hade antalet ökat till 20. Darsgårde är i detta sammanhang den fastlandsborg som mest liknar de öländska befästa byarna. Området innanför vallarna har som regel utnyttjats maximalt. Ett bra exempel på detta är Gåseborg i Järfälla socken med sina 13 terrasser.

Lämningar av hantverk – i synnerhet det som uppfattas som ett specialiserat sådant – har lyfts fram som ett av flera kännetecken för så kallade elitmiljöer från sen romersk järnålder fram till vikingatid. På dessa platser har man tillverkat både prestigeföremål och vardagsobjekt, men svårigheten har varit att skilja dessa åt då fynden

Site							G	B	Fe	Tex				
Gråborg		x		x	x				x					
Eketorp II	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x	x	x
Borrås		x						X?		x				
Börrås		x							x	x				
Boberget		x	x	x			x	x	x	x		x	x	
Gullborg		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
Braberg								x	x	x		x		
Torsklint										x				
Borgberget										x				
Brudberget								x		x				
Onsten										x				
Ängebyknös										x				
Svinsäter										x				
Odensfors			x	x				x	x	x		x	x	x
Hultberget										x				
Skansberget		x								x				x
Baldersborg										x				x
Gåseborg	X?	x		x			x	x						
Runsa	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x			
Darsgårde	x	x		x				x	x	x		x	x	x
Skovsta skans		x		x										
Villkorsberget		x							x	x				
Mjälleborgen	X?	x								x				

 Hallhus
 Andra hus
 Vapen
 Smycken
 Glas
 Spel/spelbjäsa
G Guld
B Brons
Fe Järnsmide
Tex Textil
 Ben/hornhantverk
 Handkvarnar
 Jordbruksredskap
 Övriga redskap

Fig. 2. Tabell över påträffade fynd på folkvandringstida höjdbosättningar i landet. Ringborgen Eketorp II är medtagen som jämförelse.

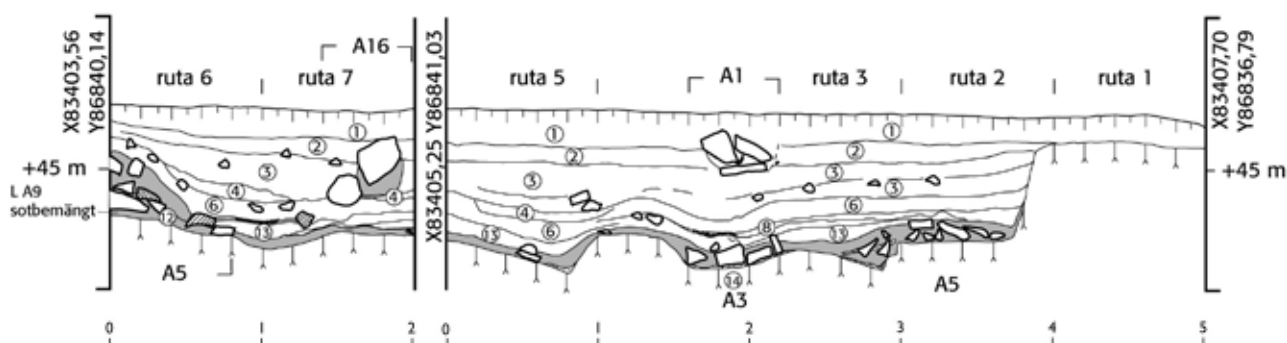

Fig. 3. Ett genomgående drag för folkvandringstida höjdbosättningar är de mäktiga kulturlagren med betydande inslag av välbefärdade och obrända djurben. Sektionen är från ett av de två schakten som undersöktes på Gåseborg i Järfälla. Det svarta lagret i botten representerar en avfallsdump från hantering av brons och guld och bestod framför allt av degelfragment, processkärl samt enstaka gjutformsfragment. Anläggningarna A1 och A16 högre upp i lagren är stolphål från mindre byggnader. Skala 1:50

huvudsakligen utgörs av restprodukter och avfall. Hantverks- och handelsplatsen Helgö i Mälaren är dock ett viktigt undantag. Vid sidan av en stor mängd deglar finns här även gjutformar, varför föremålstyperna kan bestämmas. Frågan om det rör sig om ett specialiserat och avancerat hantverk eller ett ordinärt sådant är inte heller alltid helt enkelt att avgöra. Detta hänger ihop med omfattningen av hantverkarens skicklighet och tiden för produktionsprocessen. Att beräkna produktionens omfattning är även det komplicerat.

Allt sedan de första undersökningarna genomfördes under början av 1900-talet har fyndmaterialet från borgarna på Vikbolandet i Östergötland, Mälardalen och Bohuslän framstått som något speciellt, och i förhållande till ordinära ickebefästa boplatser som rikt och varierat. Vid denna tidpunkt saknades referenser till borgfynden i form av välundersökta boplatzlämningar, och fynd av glasbägare, guldfingerringar, fibulor, delar till vapen med mera kunde endast jämföras med gravfynd. Vid sidan av dessa praktföremål var det fynd av vävtyngder, ofta pyramidformiga, men även viss typ av keramik, framför allt silkärnen och större förrådskärl, som avvek och var ett för borgarna typiskt fyndmaterial. Hundra år senare har bilden inte förändrats mycket. Snarare har den förstärkts, i synnerhet vid jämförelser med den stora mängden boplatser samtida med borgarna, som kommit att undersökas. Det kan vara på sin plats att understryka de pyramidformiga vävtyngdernas särart i stort och deras tydliga koppling till befästa höjdbosättningar i Östergötland i synnerhet. De har inte påträffats på någon av de otaliga gårdslämningarna från äldre järnålder som undersökts i landskapet. I Mälardalen

finns fynd av pyramidformiga vävtyngder på en handfull undersökta folkvandringstida boplatser, på de undersökta höjdbosättningarna har dock endast runda skivformiga påträffats.

Det hantverk som kanske i första hand är förknippat med folkvandringstidens befästningar är just textilproduktionen. Som fig.2 visar, är det tre platser som vid sidan av Eketorp II framstår som exceptionella. Det är Boberget och Gullborg i Östergötland och Runsa i Uppland. Här finns dock ett antal felkällor att ta hänsyn till. De ytmässigt mest omfattande och tillika fyndrikaste undersökningarna var Oscar Almgrens och Bror Schnittgers insatser på Boberget och Gullborg (jfr Nordén 1938, Olausson 2009). Under de senaste åren är Runsa den mest omfattande. Ser vi till mängden vävtyngder som på de östgötska höjdbosättningarna vida överstiger det vanliga antalet på ordinära boplatser, är det svårt att avgöra om och i vilken omfattning man producerat utöver det egna behovet. Det vi med säkerhet kan säga är att flera olika hantverk finns representerade på samma lokal, vilket indikerar en högt driven arbetsdelning och specialisering inom dessa hushåll. Järnsmide och textilhantverk var vanligast. I vissa fall, exempelvis vid Gullborg, Runsa samt, finns även spår efter horn och benhantverk.

Fynd av deglar gjordes redan i början av 1900-talet. Funktionen var man dock oklar över vid denna tid och deglarna från de östgötska borgarna beskrevs av Arthur Nordén som "lerkoppar inte större än fingerborgar" (Nordén 1938: 331). I samband med Darsgårde-undersökningen 1956-1960, påträffades enstaka deglar samt degelfragment. Ingen genomgång har gjorts av detta material

varför vi ännu inte kan säga någonting närmare om produktionens organisering och omfattning. Samma problematik föreligger kring fynden av deglar från Runsa. Redan Oscar Almgren påträffade vad han kallade för fragment av ”glaserad keramik” år 1902 och vid undersökningen 1992 påträffades ytterligare degelfragment i området mellan vallen och hallhuset (Olausson 1996). Det var dock först genom fynden av ett stort degelmateriale i Gåseborg i samband med en undersökning år 2002 som bronsgjutning och hantering av ädelmetall på höjdbosättningar verkligen kunde beläggas och lyftas fram.

De spår efter bronslantverk som påträffats på obefästa boplatser är få till antalet och materialet är sparsmakat. Exempel är Sylta i Fresta med hallhus och kammargravar och Värberg i Huddinge socken (Hamilton 2008, Ferenius 1971). Degelmaterialet från Gåseborg är det största vi har från Mälardalen från folkvandringstid efter Helgö och Bäckby i Västmanland. Det som kom att undersökas var delar av en avfallsdump, produktionsplatserna är ännu inte lokaliserade. Den terrassliknande formationen som undersöktes visade sig bestå av ett metertjockt kulturlager. Merparten av den metallurgiska keramiken påträffades i de nedersta lagren medan den övre halvan huvudsakligen innehöll obrända djurben (fig. 3). I de övre lagren fanns även rester av mindre hus i form av enstaka stolphål. Inslaget av hushållskeramik var ringa.

Den metallurgiska keramiken består av tre olika slags kärl samt enstaka gjutformsfragment. Det är oklart vad som gjutits. De små slutna deglarna är runt fyra cm och de större cirka åtta cm stora. Dessutom finns öppna processkärl. Dessa kan ha använts för analyser av mindre silver- och guldprover men även av raffinering av större mängder silver och guld. De i antal begränsade analyser som gjorts av deglarna från Gåseborg visar endast spår av guldhantvering. Att även silver och brons hantverats kan utifrån dessa analyser inte uteslutas. Anmärkningsvärt är dock att smältning och tillverkning av guldföremål, och/eller legeringar av bronser intar en så pass framträdande roll i Gåseborgsmaterialet. Bilden förstärks av fyndet av ett guldbleck. Analysresultaten från Gåseborg visar att guldet härifrån i det stora hela har en identisk sammansättning som guldet från Helgö; 70 % guld, 30 % silver (Kangur 2004, Kangur & Olausson 2006). De soldidusmynt från Helgö som analyserats visar däremot en guldhalt på över 99 procent. Om den lägre guldhalten på deglar och guldblecket från Gåseborg är ett resultat av att mindre guldhaltiga romerska solidis smälts ned eller om man själv varierat

guldhalten av olika anledningar går inte att säga. Allt talar för att vi på Gåseborg har spår efter en avancerad verkstad för guldsmltning, smide och med all sannolikhet även arbeten med silver och brons.

Helgö liksom motsvarande centrala platser i Sydskandinavien som Gudme på Fyn var obefästa. Egenskapen av heliga och centrala platser och därmed mentalt fredade från det annars våldsbenägna järnålderssamhällena kan vara en förklaring till avsaknaden av befästningsverk. De politiska och sociala relationerna mellan platser som Helgö och den östra Mälardalens höjdbosättningar med metallhantverk är dock en mycket viktig framtida fråga att reda ut.

I jämförelse med samtida obefästa gårdar och byar, Helgö undantaget, pekar mycket på att borgarna har fungerat som centrala platser för hantverksproduktion, där en rad olika verksamhetsgrenar har kunnat identifieras. En förnyad genomgång av det äldre fyndmaterialet skulle sannolikt resultera även i olika verktyg förknippade med guldsmltning eller gjutning och framställning av olika smycken, bältesdetaljer och vapen. Från Hultbergets befästa höjdbosättning i Rekarnebygden i Södermanland finns exempelvis ett cisileringsverktyg (Lorin 1985). Det betydande hantverksinslaget på de befästa gårdarna skulle kunna ses som ett försök till kontroll av, och monopolisering av, framför allt hantveringen av brons och ädelmetaller under 400- och början av 500-talet.

Arbetsdelning och tekniska innovationer

Folkvandringstiden var även en period av tekniska nymodigheter och innovationer. Flera viktiga redskap av järn uppträder nu för första gången i materialet. Fynd har gjorts av åderbillar, långliar samt holkyxor, inte sällan just på befästa höjdbosättningar (Olausson 2009). Idémässiga och teknologiska influenser från romarriket kan även ses i de produktionshöjande roterande handkvarnarna. Mycket talar för att dessa spreds i Skandinavien genom direkta kontakter med Rom och genom olika germanspråkiga grupper deltagande i den romerska armén. Vid sidan av de befästa gårdarna påträffas de roterande handkvarnarna i övrigt endast på gårdar med hallhus (Olausson 2009, jfr Zachrisson 2004). Fynden indikerar att flera befästa gårdar vid sidan av att vara viktiga hantverksplatser, även fungerade som jordbrukstekniska ”innovationscentra”. I en del fall har det varit möjligt att se dem som slutpunkten i en större kedja, från sådesproduktionen på kringliggande gårdar fram till konsumtion. I Runsa har säden processats

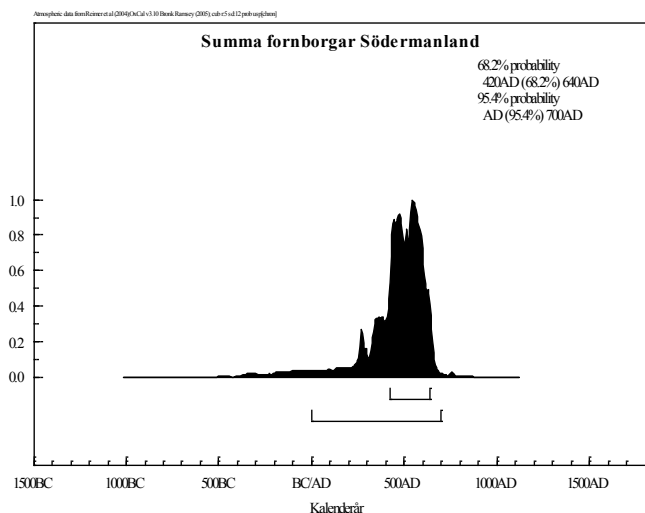

Fig. 4. Sammanställning av samtliga ^{14}C -dateringar från borgar i Södermanland. Borgar och vallanläggningar från bronsålder, förromersk järnålder samt borgar med tidigmedeltida dateringar har utslutits. En sörmländsk borg med datering till förromersk järnålder och folkvandringstid har medtagits. I flera fall representeras dateringen av endast en datering.

(tröskats, rensats och så vidare) innan den transporterats in till borgen. Samtidigt som de roterande handkvarnarna uppträder på borgarna, dyker även fynd av bröd i olika varianter upp. Det är anmärkningsvärt att alla kända brödfynd från folkvandringstid som gjorts i Sverige och som inte påträffats i gravar, är från befästa storgårdar. Bröden ska ses som specialtillverkade lyxartiklar i romersk anda, inte som basföda. Det var en kost avsedd för speciella tillfällen, och som sannolikt också rymde ett starkt religiöst innehåll (Bergström 2007).

Dateringsproblematik

Underlaget för dateringarna av befästningar och befästa höjdbosättningar utgörs av 120 prover från hela landet varav hälften, eller 62 stycken, är från Uppland och Södermanland (se fig. 4, 5, och 6). Ett flertal dateringar har några år på nacken vilket innebär prover med hög standardavvikelse. Ett annat problem är att flera befästningar representeras endast av ett prov vilket är otillfredsställande inte minst med tanke på behovet av mer statistiskt säkra analyser. Sammantaget är underlaget dock så pass samstämmigt att det går att dra mer generella slutsatser i flera avseenden. För Södermanlands och Upplands del ser vi ett tydligt maximum runt cirka 500AD. De samlade proverna i figur 6 som representerar landet som helhet visar på ett snarlikt mönster. Här slår dock yngre provresultat som exempelvis

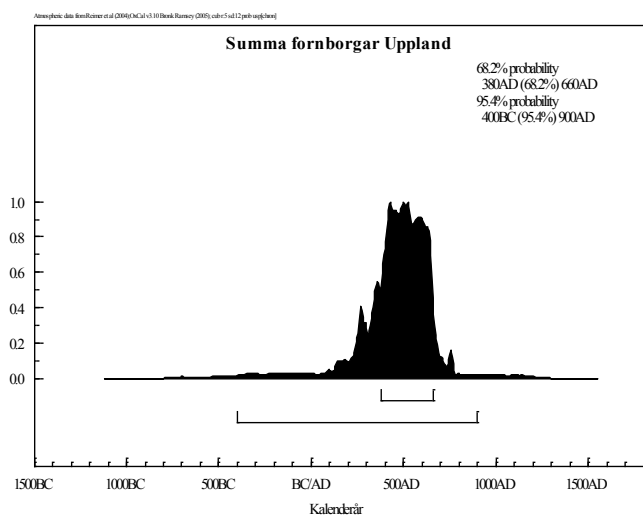

Fig. 5. Sammanställning av samtliga ^{14}C daterade uppländska borgar från äldre/mellersta järnåldern. Även här har borgar och vallanläggningar från bronsålder och förromersk järnålder utslutits. Även här finns en vallanläggning med datering till förromersk järnålder och folkvandringstid.

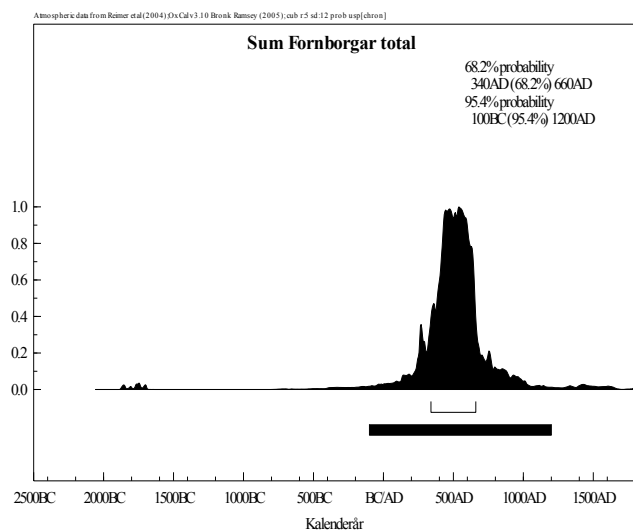

Fig. 6. Sammanställning över samtliga ^{14}C -prover från befästningar från äldre/mellersta järnåldern i landet, totalt 62 stycken. Två skånska borgar har endast en datering vardera.

de från Mjällborg och Torsburgen igenom. Ett annat problem är att de kalibrerade yngre proverna ofta glider över in i 600-talet, något som framgår av figurerna 4, 5 och 6. Det finns inget samband eller koppling mellan dessa och arkeologiskt daterat fyndmaterial, vilka samtliga ligger i 400-talets andra hälft och 500-talets första del. En förklaring, ligger i kalibreringskurvan där ^{14}C resultaten hamnar på en plåt, något som medför stora och otillfredsställande

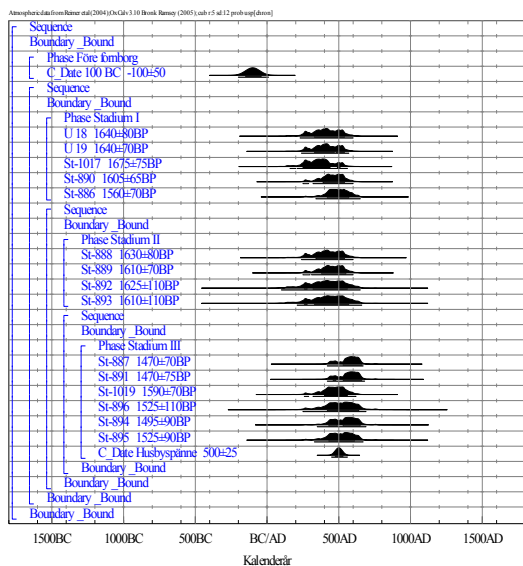

Fig. 7. Kontextuell tolkning av det kronologiska och kulturhistoriska förloppet på Darsgårde höjdbosättning. I denna ingår 14C och daterande fynd. Den äldsta dateringen utan labnr. är fingerad men kan sägas representera den äldre bebyggelsens yngsta möjliga slutfas. Dateringarna är påtagligt samstämmiga men medger inte någon närmare uppdelning i faser.

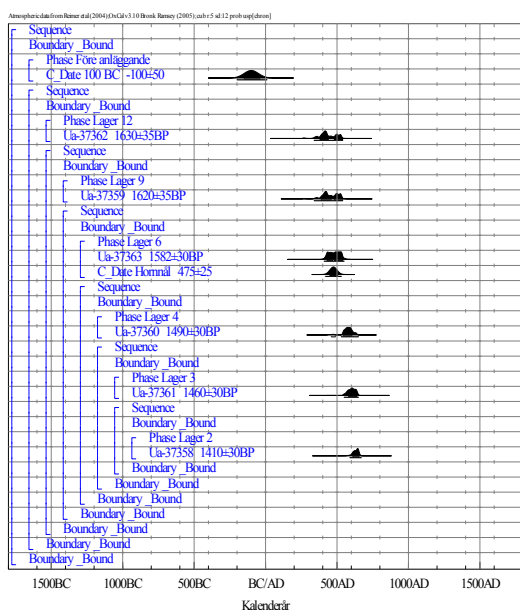

Fig. 9. Möjligt kronologiskt kulturhistoriskt förlopp på Gåseborg i Järfälla. Precis som på Runsa (fig. 8.) drar sig de kalibrerade dateringarna upp i 600-talet.

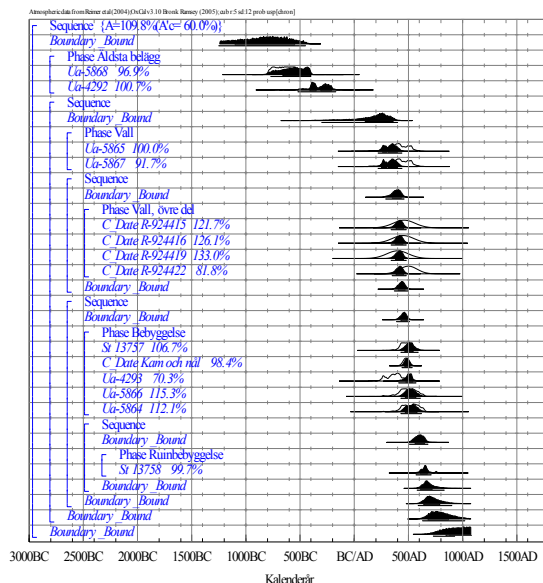

Fig. 8. Kontextuell tolkning av ett möjligt kronologiskt förlopp på Runsa borg i Eds socken. De ofyllda grafena representerar Thermoluminescensdateringar från vallen. Även här har arkeologiskt daterande fynd lagts in. De äldsta dateringarna representerar bebyggelse som påträffats under Runsas hallhus. Den yngsta är en hård från bebyggelse av okänd omfattning och karaktär. Det yngsta fyndet, en speltärning från undersökningen år 1902 har inte medtagits då dess kontext är synnerligen osäker.

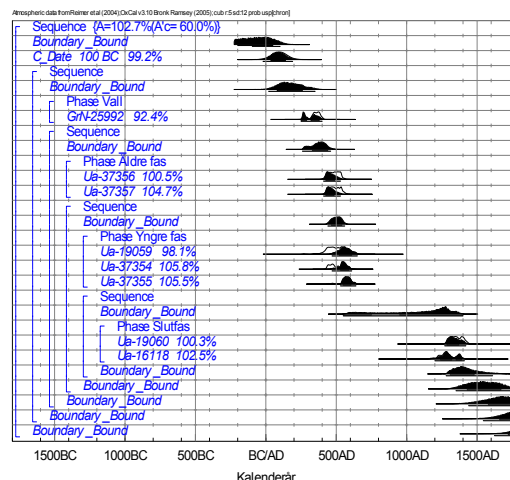

Fig. 10. Kontextuell tolkning av ett möjligt kronologiskt och kulturhistoriskt förlopp för höjdbosättningen på Skansberget vid Fällnäs, Sorunda socken. Med sina blygsamma kulturlager, en mindre husgrund samt få bevarade ben kan Fällnäsborgen sägas representera en betydligt lägre hierarkisk nivå mellan de här exemplifierade höjdbosättningarna. Även här ligger tyngdpunkten strax före och runt 500 AD med den svårtolkade dragningen in i 600-talet.

kast i de absoluta dateringarna. Fortsatta undersökningar på Runsa kommer bland annat att arbeta med denna problematik, väsentligt för att bättre ringa in borgens anläggningstid respektive övergivande. I en del fall finns det dock underlag för att tala om en vendeltida anomali, dvs. om ett mindre antal befästningar som uppförs under 600-talet (jfr Olausson 2009). Tydligare dateringar tillsammans med fynd från äldre Vendeltid skulle även kunna ge svar på frågan om borgar som Runsa fortsatt att nyttjas om än i en helt annan omfattning än tidigare. Just på Runsa finns exempel spår av en ”ruinbebyggelse” efter borgens övergivande under 600-talet (jfr Olausson 2010) och borgen på Trollberget utanför Sigtuna utgör den befästning i länet som uppvisar de hittills yngsta dateringarna, ett exempel på den ”vendeltida anomalin”.

För att beskriva det kontextuella förhållandet mellan stratigrafi, ¹⁴C och daterbara fynd har en bearbetning gjorts av några undersökta höjdbosättningar. Här har även de äldre resultaten från Darsgårde tagits med, då undersökaren gjorde en uppdelning av framför allt vallen och den igensatta porten i tre till fyra faser (fig.7). I samtliga fall har det inte gått att tillfredställande ringa in anläggningsfaserna, för Darsgårde gäller detta även slutfasen. Både Darsgårde och Runsa föregås av bebyggelse från yngre bronsålder, äldsta järnålder. Därefter sker uppenbarligen ingenting till det att borgarna byggs runt cirka 400AD. Centralt är fyndet av ett Husby-spänne, daterat till cirka 500AD och som representerar Darsgårdes ”sluttid” (jfr Ambrosiani 1964). Det är högst rimligt att anta att vallar och husgrunder anläggs samtidigt på Darsgårde och Runsa, detta har dock inte kunnat säkerställas genom ¹⁴C-resultaten. Här saknas tydliga stratigrafiska sammanhang (fig. 8). I beräkningen för Runsa har även fyra termoluminiscens- dateringar medtagits. Stratigrafiskt härrör de från vallens övre del men dateringarna har i förhållande till ¹⁴C-proverna tagna på tre nivåer, resulterat i något för gamla värden. För Darsgårdes vidkommande finns inga uppgifter överhuvudtaget. Proverna från Gåseborg är tagna i en sekvens nerifrån och upp (se fig. 3). Här finns en närmast omvänd stratigrafi mellan två äldre prover, i övrigt stämmer sekvensen mycket bra. Tydliga gränser bakåt och framåt saknas även här. De yngre dateringarna ligger något senare än på de andra borgarna. Möjligen kan framtida undersökningar med nya mätningar med hög precision ge svar på frågan om det finns två faser med ett ”tomrum” i användandet runt cirka 500 AD (fig.9a och 9b).

Det fjärde exemplet slutligen är från Skansberget, Fällnäs i Sorunda (fig. 10). En inledande fas kan dateras till 400-talets början. Stratigrafiska relationer och ¹⁴C-prover från dessa visar på verksamhet i slutet av 400-talet och under början av 500-talet. Holkyxan hör till den senare fasen. Det som ställer till det här är en medeltida datering från vallen samt från ett stolphål, något som får ses som ett utslag av den medeltida verksamheten med sätesgården Fällnäs och alla dess torp.

Sammanfattningsvis ligger dateringarna väl samlade runt cirka 450 – 500, till 550 AD för både befästningarna och höjdbosättningarna i Mälardalen men undersökningarna kan genom sin ringa omfattning inte sägas ge ”hela sanningen”. Bilden är fortfarande alltför grov. I samtliga fall där det även funnits enstaka men väldaterade arkeologiska fynd, ligger dessa i andra hälften av 400-talet och början av 500-talet. Helt klart är att det finns stora möjligheter till att justera dateringarna både genom ¹⁴C och inte minst genom stratigrafi och fynd.

Avslutning: eliten flyttar ner från höjderna

Mängden borgar som uppfördes och användes under relativt kort tid representerade någonting helt nytt. Sett utifrån ett mer renodlat militärteknologiskt perspektiv var de dessutom en anomali i förhållande till hur man vanligtvis stred både före och efter denna epok. Borgarna och elitens flytt upp på höjderna var en väsentlig del i framväxten av en militäraristokrati. Skydd kombinerades med hantverk, handel och representation. Verksamheten med metaller som brons och inte minst guld blev mycket betydelsefullt. Borgarna blev en i flera avseenden kulturell nymodighet, en syntes av inhemska bebyggelsemönster och traditioner å ena sidan och idémässiga impulser från romarriket å den andra, något som i förlängningen kom att bidra till förändringar av interna sociala strukturer och relationer. Folkvandringstida befästningar med inre bebyggelse har i artikeln benämnts ”befäst gård”. Att det fanns en form av inre hierarki mellan dessa synes uppenbart. Gårdsbegreppen är knappast oproblematiske och vad gäller bebyggelselämningarna på höjderna finns det all anledning att göra en differentiering och nyansering av bilden.

De folkvandringstida borgarna tycks ha varit ett av de viktigaste objekten och angreppspunkterna för att lösa upp konflikter och motsättningar inom eliten. Borgar med hallhus kan mycket väl ha varit primära angreppsmål efter det att landsbygden ödelagts. Hallhuset kan liknas vid en

ryggrad, en ”regeringsbyggnad”, militärt oväsentlig men politiskt helt avgörande att knäcka och erövra. Hur många människor som omfattades och deltog i dessa våldshandlingar kan vi bara spekulera kring. Krigshandlingarna resulterade allt som oftast i att borgen brändes. De återuppbyggda nedbrända murarna visar dessutom på platsernas dåtida stora betydelse, socialt, politiskt och till vissa delar även militärt. Dessutom är det återigen en god illustration till järnålderssamhällets närmast regelmässiga och notoriska stridande.

Nedgången och det relativt snabba övergivandet av borgkulturen i Sverige pågick och inträffade samtidigt med kulmen av solidusimporten, alltså i början av 500-talet. Sambandet är med all säkerhet mer av indirekt karaktär. Genomgången av ett stort antal ¹⁴C-dateringar samt ett fåtal daterbara fynd, visar att problemen med att närmare fastställa anläggningsfaserna kvarstår, liksom ett tydligt fastställande av övergivandet. I ett fortsatt arbete med den folkvandringstida borgkulturen och samhället i stort, måste större vikt läggas vid att knyta borgarna och deras användande och övergivande, till väldaterade samtida liksom efterföljande företeelser. Kunskapen om agrarlandskapets utnyttjande, inre dynamik och förändringar måste beaktas. I de områden i landet där borgkulturen med befästa gårdar utvecklades och för en tid dominerade landskapet och den politiska bilden, kom en ekonomisk och politisk samhällsstruktur att utvecklas som kan ha varit mer obenägen för förändringar, faktorer som ökade de interna spänningarna inom eliten. Dynamiken kom att försvinna och man var låst till en viss livsstil (jfr Shaw 1999 rörande alamannerna). Nya och verkligt ”aristokratiska” grupper, som dynastin vid Gamla Uppsala med dess högar, såg uppenbarligen inte någon betydelse i befästa gårdar och andra befästningar under Vendeltiden. Dessa grupper kom att ersätta de äldre maktkonstellationerna.

Tackord

Tack till David Damell och Olle Lorin för uppgifter om ¹⁴C-dateringar från Södermanland, Owe Hemmendorff för uppgifter av tidigare opublicerade dateringar från Mjälleborgen och till Uffe Strucke för hjälp med kalibreringar, grafer och givande diskussioner. Franciska Sieurin-Lönnkvist, Arkeobild, har gjort fig 1, 2 och 3.

Referenser

- Bergström, Liselotte. 2007, *Gräddat. Brödkultur under järnåldern i östra Mälardalen*
- Burns, S. Thomas. 1994, *Barbarians within the gates of Rome. A study of Roman military policy and the barbarians, cirka. 375–425 A.D.*
- Böhme, Horst, Wolfgang. 1996, ”Söldner und Siedler im Spätantiken Nordgallien”, *Die Franken. Wegbereiter Europas*, s. 91–101.
- Engström, Johan. 1992 Skandinaviskt krigsväsen under mellersta järnåldern I: *Meddelanden från Armémuseum* nr 52, Stockholm, s.14-72
- Engström, Johan. 1993 Military Activities without Warlike Remains, In: *Castella Maris Baltici I*, Ed K. Drake, Ekenäs s.61-66
- Ferenius, Jonas. 1971 *Värby och Värberg: en studie i järnålderns bebyggelsehistoria*, Stockholm
- Halsall, Guy. 2003 *Warfare and society in the early medieval west*, London
- Halsall, Guy. 2007, *Barbarian migrations and the Roman West*, 376–568.
- Innes, Matthew, 2007, *An introduction to early medieval Western Europe, 300–900. The sword, the plough and the book.*
- Hamilton, John. 2008 Storgården vid Sylta och den uppländska stensträngsbygdens boplatser I: M. Olausson, red. *Hem till Jarlabanke*, Lund,s.195-216
- Kangur, Maria. 2004 *Metallhantverket på Gäseborgs fornborg, Järfälla sn, Uppland: en studie av metallurgisk keramik*, Seminarieuppsats, Stockholms universitet
- Kangur, Maria & Olausson, Michael. 2006 Metallhantverk och handelskontakter under folkvandringstid med Tjust fornborgar i fokus, I: *Koppar vid Östersjökusten*, Jernkontoret, s. 11-19
- Lee, A. D. 2007, *War in Late Antiquity, A social history.*
- Lorin, Olle.1985 *Ett fornborgsprojekt i Rekarnebygden*, RAÄ, Stockholm
- Nordén, Arthur. 1938 *Östergötlands järnålder*, häfte 2, Författarens förlag
- Näsman, Ulf. 2006 Danerne og det danske kongeriges opkomst, I: *KUML*, Moesgård, s. 205-241
- Olausson, Michael. 1995 *Det inneslutna rummet*, Stockholm

- Olausson, Michael. 1996, *Runsa fornborg, en befäst stormannagård från folkvandringstid*.
- Olausson, Michael. 2008 När aristokratin flyttade upp på höjderna. Om folkvandringstidens befästa gårdar och andra borgar, I: *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* Nr 56 s24-40
- Olausson, Michael. 2009 At Peace with Walls - Fortifications and their significance A.D. 400–1100 I: *The martial Society. Aspects on warriors, fortifications and social change in Scandinavia*, red. L.Holmquist Olausson & M.Olausson, Thesis and Papers in Archaeology B: 11, Stockholms Universitet s. 35-70.
- Olausson, Michael. 2010 *Runsa borg, provundersökningar av RÅÄ 2, Ed socken, Uppland*, Archaeologica, Rapporter och Skrifter 2010:1, Stockholm
- Shaw, Brent D. 1999, "Warfare and violence", *Late antiquity. A guide to the postclassical world*, G.W. Bowersock, P.Brown & O. Grabar, Red. s.130-169.
- Steuer, Heiko. 1997, "Herrschaft von der Höhe", *Die Alamannen* 2001 s.149–162.
- Steuer, Heiko & Bierbrauer, Volker. (red) 2008 *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, Berlin & New York
- Zachrisson, Torun. 2004 Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser I: A. Andrén et al red, *Ordning mot kaos: studier av nordisk förkristen kosmologi*, Lund, s. 343-388

Kultplatser, helgedomar och heliga platser

AV ANDREAS NORDBERG

docent i religionshistoria, Stockholms universitet

Vad är en kultplats?

Man kan med rätta tycka att svaret på denna fråga är ganska självklart: en kultplats är en plats där det utförs kult, alltså religiösa ritualer i olika former. Man kan också tycka att frågan är så omfattande och komplex att den inte kan ges ett definitivt svar. Till att börja med är inte ens betydelsen av termen *plats* helt självklar (Vikstrand 2001:17 ff.) och vad innebörden av begreppen *religion*, *kult* och *ritual* beträffar har frågan diskuterats i så många hyllmeter text att till och med en högst översiktlig genomgång skulle kräva en stor forskningsinsats.

Men även om man förbigår dessa problem, står man genast inför nya utmaningar. Hur ska man till exempel idag kunna identifiera kultplatser som övergivits för ett millennium eller mer? Naturligtvis kan närvaron av arkeologiska belägg tjäna som positiva bevis för gångna tiders kultiska aktiviteter. Däremot utgör frånvaron av arkeologiska belägg inte nödvändigtvis bevis på motsatsen, eftersom religiösa ritualer, även mycket komplexa och omfattande sådana, i regel bara avsätter högst fragmentariska materiella spår. Att så också är fallet med den fornnordiska kulten är högst troligt och sannolikt är just detta förhållande en förklaring till varför det ofta tycks råda en diskrepans mellan vad arkeologiska och skriftliga källmaterial kan berätta om de förkristna kultbruken. De litterära källorna återger i direkt eller indirekt mening riternas betydelser och mer abstrakt mytisk-rituell symbolik. De arkeologiska källorna visar i vilken grad dessa symbolspel har avsatt materiella spår. Utan förklarande texter kan dock dessa materiella lämningar vara mycket svåra att förstå, eftersom ritualhandlingar vanligen är fyllda av symbolik och meningsinnehåll som går långt bortom kultrekvisitans strikt materiella sidor.

Låt mig ge ett antropologiskt exempel: bland de västafrikanska nuerfolken uppfattas oxar utgöra det mest förnäma av offergåvor. Men eftersom få individer har råd att offra oxar offras istället gurkor som om de vore oxar. Vad gäller social status finns det påfallande skillnader mellan dessa båda varianter, men i religiös mening är båda offergåvor likvärdiga (Evans-Pritchard 1956: 128, 133, 141 f.).

Men allt detta vore naturligtvis fullständigt omöjligt att förstå för en utomstående betraktare som enbart tar hänsyn till offerriternas rent materiella spår. För den som ett millennium senare eller mer försöker tolka samma lämningar blir svårigheterna naturligtvis än mycket större, eftersom det man som arkeolog i realiteten studerar varken är ritualerna i sig eller alla materiella spår efter dessa, utan ett fåtal bevarade fragment av ritualernas materiella uttryck. (Se vidare till exempel Insoll 2004 för denna problematik).

Eftersom de rent materiella lämningarna säger mycket lite om ritualernas multivalenta symbolspråk, kodsysteem, gester, danser, sånger, böner och religiösa föreställningsvärldar, är det svårt att med ett arkeologiskt material som utgångspunkt dra slutsatser om hur komplex den fornnordiska kulten var och man kan av samma anledning inte heller förutsätta att anspråkslösa arkeologiska lämningar efter förkristen kult bevisar att den religiösa föreställningsvärlden var enkel och okomplicerad. Sådana slutsatser var visserligen vanliga inom det evolutionistiska forskningsparadigm som var förhärskande under andra halvan av 1800-talet och de första decennierna av 1900-talet, inom vilket religiös komplexitet uppfattades som en spegelbild av dess materiella uttryckssätt. Så tänkte man sig till exempel att gudomarnas natur var direkt jämförbar med av hur konstnärligt avancerade gudabilderna var framställda. Man antog då att det man kallade primitiva idoler, som till exempel märkligt formade stenar, uppresta störor eller iögonenfallande träd, också påvisade en primitiv och vag uppfattning om gudomens väsen. Människoliknande gudabilder tillhörde däremot mer utvecklade gudsföreställningar, där guden eller gudinnan inte bara gestaltades, utan i reell mening existerade i antropomorft skepnad (se till exempel Tylor [1871] 1920). Detta synsätt motsvarar dock inte någon känd religiös utveckling. Tvärtom visar alla kända förhållanden att variationer i till exempel gudabildens framställningsform *inte* direkt avspeglar föreställningen om gudomens natur. Variationen beror i regel istället på i vilka sammanhang och estetiska traditioner gudabilderna fram-

ställs och figurerar i. Samma gudom kan därför avbildas genom såväl symboliska (*anikoniska*) som figurativt avbildande (*ikoniska*) gudabilder (se härom till exempel Eck 1996).

Denna variationsrikedom och kommunikation mellan föreställningsvärld och framställningsform gäller i lika hög grad också kultplatsernas arkitektoniska attribut. En kultplats som arkitektoniskt till exempel endast består av ett större iögonenfallande stenblock behöver inte vara mindre komplex i religiös mening än en kultplats med ceremoniella byggnader och konstruktioner, uppbyggda offeraltaren och ikoniska gudabilder, offerkällor och heliga träd, bara för att de båda rent arkitektoniskt inte är jämförbara. I båda fallen hänvisar kultplatserna till det som är bortom det materiellt synbara, som på högst varierande sätt låter sig manifesteras i den sinnliga världen.

Kultplatser, offerplatser och heliga platser

Att identifiera och förstå sedan länge övergivna kultplatser kan således vara mycket svårt. Saken blir heller inte lättare av att alla platser med religiös betydelse inte enbart bör karakteriseras som kultplatser. Snarare bör man skilja mellan ord som *kultplats*, *offerplats* och *helig plats*. Dessa begrepp har olika betydelseomfång eftersom kult inte utförs på alla heliga platser och offer inte utgör en beståndsdel i all kult. Ofta flyter dock betydelsena samman, vilket gör att det inte är helt lätt att definitivt skilja begreppen åt. Ett bra exempel på detta med relevans för germansk och fornnordisk religion återfinns i till exempel den romerske historieskrivaren Tacitus skildring av den nordvästgermanska kulten av gudinnan Nerthus (*Germania* kap. 40). Tacitus berättar att Nerthus vid vissa förutsatta tider manifesterade sin närvaro i en lund på en avskild och helgad ö, som ingen vanlig människa hade tillträde till (en helig plats). Man brukar tolka Tacitus ord så, att Nerthus föreställdes materialisera sig i en fysisk sinnebild av något slag, som till exempel en gudabild i trä, som förvarades i lunden. I samband med den kollektiva kulten av gudinnan hämtades hon – det vill

Fig 1. Helig plats nära Kiršiai, distriktet Telšiai i Litauen. Foto: Saulius Lovikas. Ur Vaitkeviius 2009:87.

säga gudabilden – ut ur lunden av en särskilt invigd kultoficiant, som visste när gudinnan var närvarande. Gudinnan kördes sedan runt i bygderna i en helig vagn dragen av kor (mellan olika kultplatser), innan hon fick återvända till den heliga lunden. Därefter tvagades vagnen och kultrekvisitan (gudabilden) rituellt av särskilt utvalda trälar, som sedan offerades i den heliga sjön (en offerplats).

I detta exempel framgår det tydligt att begrepp som *helig plats*, *kultplats* och *offerplats* har olika betydelseomfång, även om de delvis också flyter samman. Märkligt nog har diskussionen om vad dessa begrepp egentligen avser varit påfallande oansenlig. Emellertid har de svenska religionshistorikerna Håkan Rydving och Rolf Kristoffersson diskuterat begreppen *offerplats*, *kultplats* och *helig plats* inom ramen för samisk religionsforskning. De menar att man som *heliga platser* bör räkna alla lokaler till vilka det knutits någon form av religiösa traditioner, som *kultplatser* avser sådana lokaler där det går att belägga att det förekommit någon form av kult, det vill säga religiösa riter, medan man som *offerplatser* ska räkna lokaler där det bevisligen förekommit offer (Rydving & Kristoffersson 1993).

Detta är till synes en fungerande uppdelning, men helt förutsättningslöst kan den knappast appliceras inom forskningen om fornnordisk religion. För att diskutera *offerplatser* måste man först klargöra vad som avses med kategorin *offer*, men detta är en i högsta grad omdebatterad term som inte så enkelt låter sig definieras. Saken blir inte lättare när frågan studeras utifrån ett fornnordiskt perspektiv, efter-

som det då finns en rad inhemska begrepp och kategorier inom ramen för den förkristna offerkulten, som till exempel *blóta, sóa, senda* med flera, vilka ännu inte har låtit sig förklaras tillfullo (Hultgård 1993). Men för att förstå vad en offerplats avsåg i den förkristna religionen är det naturligtvis avgörande att först förstå den förkristna offerkulten.

Därtill begränsas våra begrepp av ramar som vi som forskare idag har satt upp, men som inte nödvändigtvis stämmer med motsvarande förhållanden under den tid vi studerar. Som kultplatser räknar Rydving och Kristoffersson till exempel *alla* platser där kult utfördes. Bland kultplatser inkluderar de därför också gravfält. Formellt är detta fullt rimligt. Funktionellt är det emellertid svåränvänt i en fornnordisk forskningstradition, eftersom man där normalt skiljer mellan kultplatser och begravningsplatser. Hur befogat det är att göra en sådan åtskillnad kan dock diskuteras. Förutom att begravningsriterna onekligen utgjorde en form av kultbruk, är gravfälten i många kulturer inte bara platser för specifika begravningsriter utan också för annan kult, som kan rikta sig till såväl gudar som naturandar och anfäder. De förkristna gravfälten i Skandinavien skulle mycket väl också kunna ha haft snarlika mångsidiga betydelser (Kaliff 1997), vilket i så fall skulle kunna förklara varför man ofta påträffar till exempel härdar, kulturlager, stolphål och gropar mellan och under gravarna på järnåldersgravfält. Dessa lämningar brukar vanligen tolkas som spillror efter gamla boplatser som föregick gravarna på platsen, vilket bevisligen ibland också är fallet. Men vanligtvis saknas i realiteten grund för att dra sådana slutsatser och i dessa fall är det minst lika rimligt att förmoda att kulturlagren, stolparna och härdarna primärt utgjorde kultisk rekvisita.

Begreppet *helig plats* är inte heller oproblemiskt. Vi tänker oss gärna dessa platser som heliga rum avskilda från den profana världen. Eftersom själva orden ”helighet” (*heil*) och ”helig” (*heilagr*) har en förkristen germansk-nordisk bakgrund och ibland faktiskt tycks ha brukats på ungefär detta sätt i förkristen tid, kan man förmoda att tolkningen också är riktig. Eftersom orden i samband med religionsskiftet sekundärt också togs upp i den kristna vokabulären, kan man också anta att den förkristna föreställningen om ”det heliga” låg relativt nära den folkliga kristna helighetsföreställningen under tidig medeltid – annars hade ju orden inte kunnat överföras från den ena föreställningen till den andra. Svårigheten ligger istället i att dessa förkristna och tidigmedeltida föreställningar om ”det heliga” inte är

desamma som den uppfattning som präglar vår förståelse av termen idag. Vår moderna förståelse av kategorin ”det heliga” är färgad av en liberal kristen teologi, som från början växte fram i de protestantiska delarna av Europa under framför allt 1800-talet som en reaktion mot den katolska kyrkans dogmer och upplysningstidens religionskritik. I detta liberalprotestantiska tankesystem framställs ”det heliga” ofta som en okränkbar ontologisk essens som människan kan erfara på ett direkt, emotionellt och intuitivt plan och som indirekt manifesterar sig i den profana världen genom gudar, heliga föremål, religiös arkitektur, et cetera (se till exempel Söderblom 1914, Otto 1924, för lättillgänglig kritik se till exempel Widengren 1973: 49 ff.). Denna betydelse är dock långt ifrån allmängiltig och har inte minst visat sig vara mycket svår att applicera på de germanska och fornnordiska helighetsföreställningarna (Baetke 1942). Detta måste man som forskare vara medveten om, eftersom risken annars är överhängande att man projicerar en modern liberalprotestantisk föreställning på människor som nödvändigtvis inte delade samma världsbild.

Hur har begreppet kultplats använts?

Hur begrepp som *kultplats* ska definieras är således inte helt självklart. Dock är de flesta ord funktionella oavsett om det existerar en precis definition eller inte. Det viktigaste är oftast inte begreppens teoretiska avgränsningar utan hur de tillämpas i praktiken. Så vad brukar man då mena med ordet *kultplats* i arkeologiska och religionshistoriska sammanhang? Beroende på vilka perspektiv, frågeställningar och källmaterial som forskarna har baserat sina studier på, förefaller det som om begreppet i praktiken har två olika betydelsenivåer, vilka dock inte utesluter varandra utan tvärtom är varandras komplement. Å ena sidan har man framför allt låtit begreppet referera till den rent rumsliga och materiella sidan av kultplatsen. Då brukar kultplatsen beskrivas som en helig, geografiskt markerad och avgränsad plats för kult- och religionsutövning, ofta lokaliserad till källor, sjöar, höjder, klippor, lundar eller särskilda träd, et cetera. Ofta men inte alltid finns där också byggnader och konstruktioner av olika slag. Ibland ingår dessa ”kultbyggnader” som delar i större och i regel aristokratiska gårdskomplex. När religionsutövning diskuteras i anslutning till detta rumsliga och materiella perspektiv brukar fokus ligga på de materiella lämningarna efter riterna: vilken offermaterian var, hur denna varierade över tid, hur offergåvorna deponerades, vilka uttryck för status som kan

ha funnits, om eldar använts i kulten, om det förekom rituella måltider, och så vidare. Vid studiet av denna materiella sida av kulten och kultplatsen har det till övervägande del varit arkeologiska och onomastiska källmaterial som kommit att användas (se till exempel Arbman 1945, Hagberg 1967, Olausson 1995, Vikstrand 2001).

Å andra sidan har man också diskuterat kultplatsens mytiskt-religiösa konnotationer, alltså hur kultplatsen interagerat med den religiösa föreställningsvärlden. Premisserna för detta perspektiv har framför allt hämtats i skriftligt och komparativt religionsfenomenologiskt källmaterial (till exempel Holmberg 1917, 1922, Edsman 1944, Eliade 1959, Hultkrantz 1996), som har visat sig kunna kombineras på mycket lyckade sätt med de fornnordiska källorna (se till exempel Drobin 1991, Hedeager 2001; Drobin & Keinänen 2001; Nordberg 2003: 69-84, 151-195; Nordberg 2008, Andréon 2004; Sundqvist 2004; Zachrisson 2004).

Utgångspunkten är oftast att kultplatsen uppfattades som en mikrokosmisk avbild av makrokosmos och att kultplatsens komponenter därför manifesterade det sanna, riktiga och heliga i kosmos. I det kosmologiska perspektivet kan kultplatserna betraktas som ”kosmiska centra”, alltså platser där gudarnas, människans och de dödas världar föreställs sammanstråla och där det heliga manifesteras i den profana världen. I denna mytiska kosmologi framställs kosmos ofta som ett träd, där grenverket representerar himlen och gudarnas värld medan stammen är den länk som förenar denna med människans värld och det underjordiska dödsriket. I andra varianter hålls himmelskupolen uppe av en pelare eller ett berg. Under världsträdet eller i världsberget är ofta en källa belägen, som vanligtvis sägs innehålla livets vätska och i vilken ödet är förborgat. Det kosmiska trädet, berget och pelaren är i detta sammanhang varianter av en så kallad världsaxel. Eftersom världsaxeln binder samman de kosmiska regionerna är den också själva sinnebilderna av kontakten med det heliga. Därför manifesteras den i regel på kultplatsen genom till exempel ett särskilt helgat träd, en upprest påle, eller en sten eller klippa. På samma sätt brukar även en helig brunn eller källa ingå i kultplatsens utformning och i den mån kulthus och andra byggnader återfinns på kultplatserna sammanfaller de ofta i det mytiska perspektivet med gudarnas boningar i gudavärlden. De avgränsade staket, band eller murar som i regel omger kultplatserna och avskärmar det heliga rummen från det profana, motsvarar på samma sätt kosmos omgivet av kaos.

Inom ramen för fornnordisk religion återfinns ett närmast klassiskt exempel på denna utformning av ”kosmiska centra” i till exempel Adam av Bremens skildring från 1070-talet av kultplatsen i gamla Uppsala, där bland annat en helig lund och ett offerträd och en helig källa uppgavs ha helt centrala betydelser (bok IV, 26–27, scolon 138). Adams beskrivning av offerträdet i Uppsala påminner mycket om de norröna myternas gestaltningar av världsträdet. I båda fallen sprider trädet sina grenar vitt och brett, det är grönt sommar och vinter, ingen vet av vilket slag det är. Adam berättar också om en helig brunn eller källa i närheten av den heliga lunden och offerträdet. I den mytiska kosmografin motsvaras denna kultiska källa av den kosmiska källa som går under namn som Mimirs brunn och Urds brunn, och som sägs vara belägen under världsträdets rötter. Hur likheterna mellan Adams redogörelse över kultplatsen i Uppsala och den fornnordiska mytologins kosmologiska gestaltning ska förklaras har varit en mycket omdiskuterad fråga (se till exempel Alkarp 1997). I ett jämförande religionshistoriskt perspektiv är likartade förhållanden dock långt ifrån ovanliga. Det finns många paralleller där mytiska motiv som primärt hör samman med till exempel världsträdet fästs vid de kultiska träden, därför att mytpassager om världsträdet reciteras i samband med riter kopplade till kultträden. De jämförande exemplen kan också förklara den variation mellan helig lund och offerträd som finns hos Adam. Hos många folk utgör offerträdet ett särskilt utmärkande träd i den heliga lunden (se nedan).

En underförstådd men problematisk definition

Vad innebär då dessa båda perspektiv för appliceringen av termen *kultplats*? Den praktiska tillämpningen av termen visar att det finns en implicit, eller underförstådd definition. Det som i regel avses med *kultplats* tycks vara: a) *en väl avgränsad och helgad plats*, b) *med kosmologiska referenser*, c) *för återkommande förkristen religionsutövning*, d) *som framför allt var riktad till gudarna*, e) *och som ofta har satt spår i det fortfarande existerande ortnamnskitet*.

Denna implicita definition förefaller fullt funktionell så länge vi talar om just förkristna, permanent inrättade, mer omfattande och komplexa kultplatser knutna till en gård, en bygd eller till och med en landsända. Emellertid sammanfaller denna tillämpning av begreppet *kultplats* närmast helt med ordet *helgedom* (engelska *sanctuary*, jämför till exempel Alles 2005), som egentligen är ett betydligt snävare begrepp än *kultplats*, eftersom alla kultplatser inte kan

betraktas som helgedomar. Men dessutom antyder den implicita definitionen ett dramatiskt brott mellan förkristen och kristen religionsutövning som inte nödvändigtvis avspeglar den faktiska verkligheten, och den utesluter därtill alla platser där man utövade kult, men som inte var permanent specifikt vigda för just det ändamålet.

Låt mig börja med tidsaspekten. I ett fenomenologiskt perspektiv finns inga grunder för att skilja mellan förkristna och kristna platser för religionsutövning. Principiellt vore det därför fullt rimligt att inkludera kyrkor och kyrklig religionsutövning i kategorier som *kultplats*, *kulthus* och *kult*. Anledningen till att så inte skett beror förmodligen dels på metodologiska skäl, dels på att man har studerat förhistorien med den kristocentriska utgångspunkten att kristendomen representerar något helt annat än andra religioner. Men därmed missar man lätt det mycket mångfasetterade och kalejdoskopiska övergångsskede, då förkristna element såsom inte minst kultplatser, kulthus och kultiska handlingar levde vidare och fortsatte att brukas i en kristen kontext.

Välkänt i detta sammanhang är till exempel ett brev som påven Gregorius skrev till abboten Mellitus år 601, inför kristnandet av de anglosaxiska folken. I brevet, som återges av Beda Venerabilis i *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* (bok I, kapitel 30) ungefär ett århundrade senare, uppmanas Mellitus att inte låta förstöra förkristna ”tempel” utan helga dem med vigvatten, installera altare och relikier i dem och inviga dem till kyrkor. Inte heller ska han förbjuda djuroffer och offermåltider på de gamla festdagarna, men uppmana folket att tillägna djuren till den sanna Guden, prisa måltiderna till hans ära och tillskriva festdagarna till de helgon som är särskilt förbundna med de nya kyrkorna (Bede 2007: 52 ff.). Vad mer specifikt gäller skandinaviska förhållanden tycks, som många har föreslagit, till exempel förkristna ceremoniella hallbyggnader ännu under kristendomens första skede ibland ha haft religiösa funktioner, i linje med Gregorius instruktioner. Samma form av kontinuitet kan ibland också beläggas vad gäller placeringen av medeltida kyrkor, som ofta står på eller nära orter med namn som anspelar på religiöst betydelsefulla platser i det förkristna landskapet. I minst ett exempel är denna kontinuitet absolut. Just under koret och själva altaret i den medeltida kyrkan vid Hov på Frösön i Jämtland påträffades en stor björkstubbe och kring denna ett stort antal djurkranier från vikingatiden. Här rör det sig uppenbarligen om en förkristen kultplats. Ortnamnet Frösön betyder

’guden Frejs ö’ medan namnet Hov betyder ’(förkristen) kultbyggnad, gudahus’ (Vikstrand 2001: 253-272). Tillsammans indikerar detta en kultplats till Frej med ett offerträd och en kultbyggnad. Av de dateringar som kunde göras av såväl stubben (kol-14 925–1135 efter Kristus) som omgivande kulturlager (780-1060 efter Kristus), indikeras att offerträdet fälldes i samband med att man övergav sin gamla religion till förmån för kristendomen (Iregren 1989).

Snarlika former av kontinuitet var förmodligen förhållandevis vanliga under tidig medeltid i Skandinavien. Det faktum att både jungfru Maria och flera kristna helgon snabbt sammankopplades med ”kultiska” källor och andra religiösa intressedominanter i landskapet, talar inte minst för det. Detta är heller inget som är unikt för Skandinavien. Förkristen religiös arkitektur som levt vidare i den kristna folkreligionen kan beläggas på flera håll i såväl Europa som andra delar av världen (se till exempel Jonuks (ed.) 2009, Insoll 2004:128 ff.). I delar av Litauen, för att bara nämna ett exempel, har ett folkligt bruk av heliga lundar fortsatt in i modern tid. Dessa heliga lundar (se fig. 1), som är påfallande lika beskrivningarna av de förkristna platserna i Skandinavien, omgärdas i regel av staket eller stenmurar, som hägnar in en lövträdsdunge i vilken ett av träden vanligen är större, äldre och mer betydelsefullt än de övriga. Vid traddungen bör idealt också en källa vara belägen, men eftersom denna kombination med lund och källa ofta är svårt att finna brukar källan ersättas av en grävd brunn. Vid sidan av källan och traddungen, innanför den heliga platsens avgränsning, står också ett miniatyrkapell med figurer föreställande Jesus, Maria eller olika helgon. Platsen rymmer i regel också en samling kors, dels små varianter som hängts eller spikats upp i de heliga träden, dels mer monumentala former som står uppresta och fästa i marken (Vaitkevičius 2009:87 f.).

Den rumsliga aspekten av begreppet *kultplats* är inte heller oproblematiserad. Om man med termen endast avser permanent inrättade platser för förkristen kult, utesluter man alla platser där kult utövades, men som inte var exklusivt helgade för detta ändamål. De förkristna gravfälten har redan nämnts. Ett annat exempel är de åkrar och ångar som utgjorde kultiska anhalter under kringdragandet av fruktbarhetsgudomar under förkristen tid och som kom att bevaras i modifierad form inom den kristna helgonkulten (Hultgård 1992). Den viktigaste arenan för den privata kulten under förkristen tid var dock de enskilda boningshusen. Dessa var naturligtvis inga permanent helgade platser, men

de kunde helgas inom ramen för de religiösa högtiderna och då dessutom ges samma kosmologiska symbolik som de permanenta helgedomarna. I den sentida folkreligion som utgjorde en sammansmältning av förkristen religion, katolska traditioner och senare uppkomna seder var de viktigaste platserna i denna husliga kult härden, högsätet, matbordet och ytterdörrens tröskel (Birkeli 1932). Utanför boningshuset hade också vårdträdet en betydelsefull funktion i den privata religionsutövningen och i ett religionsfenomenologiskt perspektiv kan detta gårdsträd knappast särskiljas från kult- och offerträd i andra ickekristna folkreligioner.

Det är fullt möjligt att dessa sentida förhållanden åtminstone delvis hade motsvarigheter i den privata religionsutövningen även under förkristen tid. Men alla dessa viktiga platser för den privata kulten faller utanför den normaliserade implicita definitionen av kategorin *kultplats*.

Kultplatser och helgedomar: en avslutning

Inom ramarna för den tvärvetenskapliga forskning om fornnordisk religion som har vuxit fram under de senaste decennierna har inte sällan den förkristna kulten och dess rituella rum fått stå i fokus. Perspektiven på kultplatsen kan förenklat sammanfattas i rumslighet, materialitet, föreställningar, kosmologi och praxis. Samtliga infallsvinklar är lika viktiga och bidrar med fördjupad förståelse av kultplatserna som rituella centra och rumsliga noder i det förkristna sociala och religiösa landskapet. Fokuseringen har dock hittills framför allt legat på publika och permanenta förkristna kultplatser till nackdel för den privata kultens rituella arenor. I denna mening förefaller de platser som vanligtvis diskuteras inom den fornnordiska religionsforskningen lika väl kunna betecknas som *helgedomar*. I en jämförelse med detta begrepp har termen *kultplats*, till skillnad från begreppet *helgedom*, en betydligt vidare betydelse och borde rimligen även omfatta sådana platser som var viktiga arenor för den förkristna kulten men som inte var permanent vigda för religiösa ändamål. I ett forskningshistoriskt perspektiv har dock dessa tillfälliga kultplatser alltid hamnat i de permanenta helgedomarnas skugga och detta förhållande råder med något undantag fortfarande idag (jämför dock till exempel Carlie 2004). Mycket finns således fortfarande att göra. Men den tvärvetenskapliga fornnordiska religionsforskningen är fortfarande i sin linda. Sannolikt kommer denna forskning, både i allmänhet och vad mer specifikt

gäller den förkristna kulten och dess heliga platser, att bidra med många nya rön under de kommande åren.

Anmärkning: En längre och mer utförlig version av denna artikel är under publicering i tidskriften Formvänner (2011).

Referenser

- Adam av Bremen, 1984. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Översättning av Emanuel Svenberg, kommentar av Carl Fredrik Hallencreutz. (Skrifter utgivna av Samfundet Pro fide et christianismo.) Stockholm: Proprius.
- Alkarp, Magnus, 1997. Källan, lunden och templet – Adam av Bremens Uppsalaskildring i ny belysning. – *Formvänner* 92.
- Alles, Gregory, D., 2005. Sanctuary. *Encyclopedia of Religion*. 2nd ed. (Nätupplagan).
- Andrén, Anders, 2004. I skuggan av Yggdrasil. Trädet som idé och realitet i nordisk tradition. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*, 389–430. (Eds. A. Andrén & K. Jennbert & C. Raudvere. Vågar till Midgård 4). Lund.
- Arbman, Holger, 1945. *Käringsjön: studier i balländsk järnålder*. Stockholm.
- Baetke, Walter, 1942. *Das Heilige im Germanischen*. Tübingen.
- Bede, 2007. *The Ecclesiastical History of the English Nation*. Translated by L. C. Jane. New York.
- Birkeli, Emil, 1932. *Högsätet. Det gamle ondvege i religionshistorisk belysning*. Stavanger.
- Carlie, Anne, 2004. *Förtida byggnadskult: tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. RAÄ arkeologiska undersökningar, Skrifter No 57. Stockholm.
- Drobin, Ulf, 1991. Mjödöt och offersymboliken I fornnordisk religion. *Studier i religionshistoria tillägnade Åke Hulthkrantz, professor emeritus den 1 juli 1986*. Utgiven av L. Bäckman, U. Drobin och P.-A. Berglie. Löbberöd.
- Drobin, Ulf & Keinänen, Marja-Liisa, 2001. Frey, Veralden olmai och Sampo. *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte. Festschrift für Anders Hultgård zu seinem 65. Geburtstag am 23.12.2001*. (In Verbindung mit Olof Sundqvist und Astrid van Nahl. Herausgegeben von Michael Stausberg). Berlin.
- Eck, Diana L., 1996. *Darsan. Det gudomliga skådandet: en introduktion till hinduisk ikonografi*. Nora.

- Edsman, Carl Martin, 1944. Arbor inversa. *Religion och Bibel* 3, 5–33.
- Eliade, Mircea, 1959. *The Sacred and the Profane: the Nature of Religion*. Translated from the French by Willard R. Trask. New York.
- Evans-Pritchard, Edward Evan, 1956. *Nuer Religion*. Oxford.
- Hagberg, Ulf Erik, 1967. *Skedemosse : studier i ett öländskt offerfynd från järnåldern*. Uppsala.
- Hedeager, Lotte, 2001. *Asgard* Reconstructed? Gudme – a 'Central Place' in the North. Topographies of Power in the Early Middle Ages. (Eds. M. de Jong & F. Theuvs & C. van Rhijn), 467-507. Leiden–Boston–Köln.
- Holmberg, Uno, 1917. Valhall och världsträdet. *Finska tidskrift för vitterhet, vetenskap, konst, politik* 83.
- Holmberg, Uno, 1922. *Der Baum des Lebens*. Helsinki.
- Hultgård, Anders, 1992. Religiös förändring, kontinuitet och ackulturation/synkretism i vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 1. Red. B. Nilsson). Uppsala.
- Hultgård, Anders, 1993. Altskandinavische Opferrituale und das Problem der Quellen. *The Problem of Ritual*. (Scripta Instituti Donneriani Aboensis 15). Hg. von T. Ahlbäck. Åbo
- Hultkrantz, Åke, 1996. A New Look at the World Pillar in Arctic and sub-Arctic Religions. *Shamanism and Northern Ecology* (Juha Pentikäinen ed.), 31–50. Berlin.
- Insoll, Timothy, 2004. *Archaeology, Ritual, Religion*. London & New York.
- Iregren, Elisabeth, 1989. Under Frösö kyrka – ben från en vikingatida offerlund? *Arkeologi och religion*. Lund.
- Jonuks, Tönno, 2009. *Folklore* 42. *Sacred Natural Places*. (<http://www.folklore.ee/folklore/vol42/>)
- Kaliff, Anders, 1997. *Grav och kultplats*. (Aun 24). Uppsala.
- Nordberg, Andreas, 2003. *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion*. Stockholm.
- Nordberg, Andreas, 2008. Döden är ett kosmiskt drama. Religiös symbolik i gravarkitekturen på gravfältet i Sylta. *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid* (red. Michael Olausson et al.), 248–72. Lund.
- Olausson, Michael, 1995. *Det inneslutna rummet: om kultiska bägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse*. (Skrifter Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, 9). Stockholm.
- Otto, Rudolf, 1924. *Det heliga: jämte spridda uppsatser om det numinösa*. Stockholm.
- Rydving, Håkan & Kristoffersson, Rolf, 1993. Några samiska offerplatser. *Formvänner* 88.
- Sundqvist, Olof, 2004. Uppsala och Asgård: makt, offer och kosmos i forntida Skandinavien. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*, 145–82. (Eds. A. Andrén & K. Jennbert & C. Raudvere. Vägar till Midgård 4.) Lund.
- Söderblom, Nathan, 1914. *Gudströms uppkomst*. Stockholm.
- Tacitus, Cornelius, 1969. *Germania*. Originalets text med svensk tolkning jämte inledning och kommentar av A. Önnersfors. Stockholm.
- Tylor, Edward B., 1920. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom. Part II*. London.
- Vaitkevičius, Vyintas, 2009. The Sacred Groves of the Balts: Lost History and Modern Research. *Folklore* 42. (<http://www.folklore.ee/folklore/vol42/vaitkevicius.pdf>).
- Vikstrand, Per, 2001. *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalskapen*. Uppsala.
- Widengren, Geo, 1973. *Religionens ursprung. En kort framställning av de evolutionistiska religionsteorierna och kritiken mot dessa*. (Ny reviderad upplaga). Stockholm.
- Zachrisson, Torun, 2004. Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*, 343-388. (Red. A. Andrén & K. Jennbert & C. Raudvere. Vägar till Midgård 4.) Lund.

Ortnamn och den äldre järnålderns högstatusmiljöer

AV PER VIKSTRAND

Docent i nordiska språk och verksam som ortnamnsforskare vid Namnarkivet i Uppsala.

Centralortsmiljöer

Inom ortnamnsforskningen formulerades under 1960- och 70-talen en centralortsteori av Lars Hellberg (se framför allt Hellberg 1975, 1979, 1984b, 1984–85.), en teori som Stefan Brink (se t.ex. 1996, 1997a, 1997b, 1998, 1999b) senare tagit upp och givit en modernare kontext. Grundtanken är att man i ortnamnskicket kan identifiera vad Hellberg kallar för administrativa centralorter från järnåldern. Dessa centralorter är inte punktuella utan består av områden där flera ortnamn indikerar förekomsten av en rad centrala samhällsfunktioner. Kärnan i ett sådant område utgörs ofta av en eller ibland flera bebyggelser med namnet *Tuna* eller ett med *tuna* sammansatt namn, t.ex. *Torstuna*, *Sätuna*, *Vaxtuna*. Vad *tuna* betyder som ortnamn är fortfarande höljt i dunkel, men Hellberg (1984a s. 92, 1984b s. 137, 1984–5:5) ansåg att *tuna* tidigt blev en term med betydelsen 'förvaltningsgård', dvs. en förhistorisk motsvarighet till medeltida termer som *hovgård*, *bo* och *bosgård* (se Vikstrand 2007 s. 55 f.). Den centrala bebyggelsen kan dock ibland ha ett annat namn, som t.ex. *Ostra* i Rekarne, *Björnhovda* på Öland eller *Uppsala* i Uppland. Runt en sådan kärna grupperar sig namn som representerar olika samhällsfunktioner. Ett viktigt inslag är ämbets titlar och värdighetsbeteckningar för krigare, ofta sammansatta med *-by* som i t.ex. *Tegnaby*, *Rinkaby* och *Karlaby* (det senare idag ofta *Karby*). Det rör sig delvis om en samgermansk comitatus-terminologi, dvs. beteckningar för edsvurna krigare i en härskares följe, en *drótt* eller *hird*, som t.ex. *þiaghñ*, *rinker* och *karl*, delvis om en inhemsk nordisk terminologi som *harsi*, *bryti*, *styrir* och *visi*. Intressant nog är flera titlar som hänger samman med sjöfart inhemska. Bakgrunden kan vara att nordgermanerna var överlägsna sina i huvudsak inlandsboende språkfränder på kontinenten när det gällde sjöfart. Till de inhemska marina titlarna hör t.ex. *styrir* m. 'skepps befälhavare' som uppträder i ortnamn som *Styrsvik*,

och *Styresholm*. I litterära källor förekommer ordet bara i äldre skaldediktning och den poetiska Eddan. Det ersätts tidigt av *styrimadher* som finns belagt redan på runstenar i Sverige och Danmark (Hellberg 1975 s. 95, 1979 s. 147). Hit hör också det *visi* 'skeppsbefälhavare' som har en stark anknytning till Södermanland genom fornborgsnamn som *Visberget* och *Viseberg*. Dessutom förekommer titeln på den sörmländska Esta-stenen (Sö 171) där **skaiþaR uisi** 'skedens vise', dvs. '(ledungs)skeppets befälhavare' omtalas (Hellberg 1942 s. 105 f., 1975 s. 95 f.).

En viktigt detalj vad gäller comitatus-namnen på *-by*, som *Karlaby*, *Rinkaby* och *Tegnaby*, är att förlederna vanligen är plurala. Namnen betyder således 'karlarnas by', 'rinkarnas by' och 'tegnarnas by', något som inte alltid uppmärksammas. Hellberg (t.ex. 1975 s. 105, 1979 s. 146) fattar pluralen som reell och tänker sig att det rört sig om ett slags "garnisoner". Tanken kan synas anakronistisk, men ska kanske inte omedelbart avfärdas. Vi har den vikingatida garnisonen på Birka – som förvisso är knuten till en centralplats av högsta dignitet – men också det mycket speciella gravfältet vid Karby (av *Karlaby*) i Vendels socken som kan tyda på att flera karlar var bosatta på platsen, se nedan. En annan möjlighet är emellertid att pluralformen i ortnamnen markerar platsernas officiella karaktär och deras anknytning till ett ämbete snarare än till en individ.

Beteckningen *karl* är den vanligaste värdighetsbeteckningen i centralortsmiljöerna i Mälardalen. Betydelsen av *karl* tycks från början vara 'fri man' och enligt Hellberg (1984a s. 97 f.) är karlarna fria allmogemän i tjänst hos en härskare. Han räknar med att det rör sig om en comitatus-term, dvs. att karlarna har stått i ett personligt trohetsförhållande till sina herrar, men samtidigt att karlarna har lägre rang än t.ex. rinkarna. Termen *karl* tycks vara samgermansk. På frankiskt område finns svaga men tydliga spår

av karlar i form av ortnamn som *Karlebach* och *Karlstadt*. *Karlborg* (in *Karloburgo* 823) betyder 'karlarnas borg'. Platsen har karakteriserats som en "militärbosättning" och anses ha varit en viktig stödjepunkt vid merovingernas erövring av Ostfraken (Hellberg a.a. s. 98 f. och där anf. litt.). Här skymtar alltså *karl* som militär värdighetsbeteckning. Frankerrikets administration och den terminologi som hörde samman med denna romaniserades tidigt, och därmed försvann beteckningen *karl*. Senast på 700-talet uppträder ju också *Karl* som personnamn genom *Karl Martell* (död 741), och man får då räkna med att ordet inte längre levde som appellativ (a.a. s. 98). Vi har två former av ordet *karl* i de germanska fornspråken, en med rotvokalen *a*, som i *karl*, och en med rotvokalen *e*, som i fornengelskans *ceorl*. En *ceorl* var från början en självägande bonde. Ett intressant ortnamn är det vanliga *Charlton* som återgår på ett feng. **Ceorlatun* 'Karlutun(a)'. *Charlton*-orterna verkar ha utgjort ett slags välorganiserade agrara enheter inom större kungliga gods (Finberg 1964) och enligt Hellberg (a.a. s. 99) kan de utgöra en nära motsvarighet till de svenska karlabyarna.

Sjöfart i anslutning till centralorterna indikeras bl.a. av namn som innehåller de gamla fartygsbeteckningarna *sked*, fvn. *skeið*, och *snækkia*, fvn. *snekkja*. Det förra ingår t.ex. i namn som *Skedvik* i Fogdö socken, Södermanland, och *Skäsa* i Mörkö socken, Södermanland. Det sistnämnda är ett gammalt **Skædh-husa* och syftar sannolikt på förekomsten av båthus (se om beteckningar för båthus i ortnamn Vikstrand 2008 s. 197 ff.).

Enligt Hellberg (t.ex. 1975 s. 100 f., 1985–85:2) var centralorterna också skådeplats för en officiell, maktlegitimerande kult, indikerad av ortnamn innehållande religiösa titlar som fsv. **gudhi* i flera *Gudhaby* eller **vifil* i t.ex. **Vivels-Husa*, nu *Vivelsta* i Markims socken, Uppland (Hellberg 1979 s. 129 ff., 1986 s. 61 ff.). Hantverk knutet till centralorten representeras särskilt av namnet *Smedby*, fsv. *Smidhiarbyr* 'smedens by'. Enligt Hellberg (t.ex. 1979 s. 146 f. med not 181) rörde det sig främst om vapensmeder, men *smed* är ursprungligen en samlingsbenämning för olika hantverkare som arbetar med trä eller metall. Man kan mycket väl tänka sig att smeden sysslade också med t.ex. guldsmede och bronsgiutning. Ibland finner man direkta referenser till en konungainstitution genom namn på *Konung-* eller *Ingi-* som t.ex. *Kundby* (**Konungaby*) i Rimbo socken, Uppland, *Kunberga* i Runtuna socken, Södermanland, eller i det flera gånger uppträdande *Ingeby*.

Ingi är enligt Hellberg (1975 s. 106 ff.) en gammal titel på sveakonungen.

Den historiska kontexten

För Hellberg representerar centralorterna en expanderande sveastat som stod under kontroll av en mäktig sveakonung (se t.ex. 1984–85:5). I princip var det Birger Nermans och Sune Lindqvists aggressiva sveavälde som han gav en språklig dimension. Det var dessutom en mycket högt utvecklad statsbildning, med militära förband, officiell religion och specialiserade kungliga ämbetsmän i stort antal (se t.ex. 1984a s. 91). Sammantaget innebar detta att han, när han presenterade sin teori på 1970-talet, kom på kollisionskurs med sin tids arkeologer. De flesta hade ju då sedan länge övergivit teorin om den expanderande sveastaten, och dessutom dominerade vid denna tid en primitiverande syn på järnålderns samhälle. Under 1980- och 90-talen växte det fram en ny, stor kunskap om järnålderns centralorter och storgårdar inom arkeologin, och man började åter diskutera frågor om kult, samhällshierarkier och olika typer av maktstrukturer. Därmed kan man säga att tiden i någon mån hann i fatt Hellbergs teori, även om hans tankar om en välorganiserad "sveastat" redan under folkvandringstid knappast har några seriösa förespråkare idag. Det är dock viktigt att betona att den empiriska grunden för Hellbergs modell inte är teoribunden. Stefan Brink har gång på gång lyft fram Hellbergs grundläggande och fullständigt korrekta observation: det finns kluster av ortnamn med en tydlig koppling till olika sociala och hierarkiska förhållanden. Liksom storhögar och vapengravar är det ett slags grundfakta som varje teori om järnålderns samhällsorganisation måste ta hänsyn till. I vilken historisk kontext vi sedan sätter in dessa namnkluster är en annan fråga.

Dateringen

Hur gamla är då dessa centralortsindikerande namnkluster? Vanligen förknippas de med den yngre järnålderns samhälle, men Lars Hellberg menade själv att *tuna* uppträder som term för en centralort redan under romersk järnålder. Han hänvisar dels till "fornlämningar och fornyfynd" som visar att de haft hög status redan då – något jag ska återkomma till – dels till deras lägen i landskapet som han menar är kommunikationsbestämda; de ligger vid trösklar i vattendrag eller i botten av djupt inträngande vikar, lägen som varit optimala när vattnet stod åtta meter högre än i vår tid (Hellberg 1984–85:5). Den samhällsorganisation

som de äldre centralortskomplexen representerar har således enligt Hellberg (1984a s. 92) varit fullt utbildade redan under romersk järnålder. Också Stefan Brink (1998 s. 300) räknar med att centralortskomplexen har rötter i romersk järnålder. Om vi håller oss till det arkeologiska materialet finns de bästa dateringarna från Tuna i Badelunda socken, Västmanland. Den s.k. grav X, som tycks vara den äldsta, daterades tidigare till C2 (Andersson 1993 nr 1311) eller till omkring 300 eller något senare, dvs. skiftet C2/C3 (Nylén & Schönback 1994 s. 34). Senare har Kent Andersson (1998 s. 73, 2001 s. 222) fört tillbaka dateringen till C1b (210/220–250/260 e.Kr.) medan Lotta Fernstål (2004 s. 19) vill förskjuta den mot mitten av 200-talet och C2. Hur som helst torde man ganska säkert kunna säga att graven är från 200-talet, vilket kan vara tillräckligt exakt i det här sammanhanget. I den andra kronologiska änden har vi måhända Tuna i Vendel som verkar etableras mot slutet av 400-talet. Den äldsta graven på RAÄ 27, väster om kyrkan, är daterad till 400-talets andra hälft (Seiler 2001 s. 55). Tuna i Alsike socken kan ligga ännu senare. De äldsta gravarna på båtgravfältet – som dock inte är båtgravar – är från 500-talet och boplatssfynd med högstatusindikatorer på bytomten finns från sent 500-tal. Romartida fynd på gärdet norr om byn kan dock tyda på en äldre boplatz utanför den historiska bytomten (Hjulström & Isaksson 2005, Hjulström 2008 s. 73). Hur som helst tycks *tuna*-namnen ha varit produktiva åtminstone under romersk järnålder och folkvandringstid. Mycket tidigt uppträder högstatusindikatorer i form av guldfynd vid *tuna*-orter. I en klass för sig står den ovan nämnda grav X vid Tuna i Badelunda socken, en kvinnograv som karakteriserats som Sveriges guldrikaste grav (Nylén & Schönback 1994 s. 24). Vid Tuna (äldre **Alatuna*) i Hjalsta socken, Uppland, har vid upprepade tillfällen påträffats guldföremål, bl.a. två ormhuvudringar och en infattat fingerring (SHM 420, 8885, 12867, Andersson 1993a nr 1321–132, Fernstål 2004 s. 52). Från Tuna i Husby-Långhundra socken, Uppland, är en arming av guld bevarad – det ursprungliga fyndet omfattade dock fem ringar (SHM 1258, huvudkatalogen, järnålderskatalogen, Andersson 1993a nr 1324). Från Tuna i Tuna socken, Uppland, kommer en fin guldberberlock (SHM 27, Andersson 1993a nr 1338) och till Altuna i Altuna socken, Uppland, kan antagligen knytas en kammargrav med bl.a. fragment av pressbleck av guld samt förgyllda agraffknappar (SHM 22463, ATA Altuna socken dnr 4379/39, RAÄ 30:5, Vikstrand 2001 s. 60 f.). Samtliga

dessa guldfynd hör till romersk järnålder. Går man något längre fram i tiden kan man lyfta fram guldsikten från Tuna i Västerljungs socken (SHM 21) från omkr. 500 och den patris för tillverkning av guldgubbar som nyligen påträffats vid Sätuna i Kaga socken, Östergötland (Rundkvist 2007). Det gotländska Tune (**Tuna*) framstår, trots att det inte är undersökt, som en mycket speciell plats redan under folkvandringstid (Fabeck 1999 s. 241). *Tuna*-bebyggelserna är mycket talrika i Mälardalen och långt ifrån alla uppvisar exceptionella fynd eller fornlämningar. Men om man håller fast vid att *tuna*-namnen utgör en etymologiskt enhetlig grupp, vilket allt tyder på, så måste man nog också hålla fast vid att *tuna*-bebyggelserna varit viktiga platser. Stefan Brink (1996 s. 264) är troligen på rätt spår när han skriver att ”the *tuna* places reflect no homogeneous structure” men att ”the word *tuna* (in the plural) denoted some kind of chieftain’s farm or nodal site, in a settlement district or an administrative district”. I motsats till Hellberg ser han alltså inte *tuna*-orterna som uttryck för en stor, gemensam maktstruktur, utan menar att det plurala *tuna* betecknat något som varit av avgörande betydelse för en centralort.

Dateringen av andra namn i centralortsmiljöerna

De namn vi har någon chans att bedöma kronologiskt är de som blivit bebyggelsenamn, särskilt comitatus-namnen på *by* som *Rinkaby*, *Karlaby*, *Hersby* etc. En arkeologisk datering av comitatus-namnen försvåras dock av att de har karaktären av appellativa beteckningar som först sekundärt blivit ortnamn. De är således namn av samma slag som t.ex. *Kyrkebyn* och *Kungsgården*. De kan ha anlagts direkt i sin funktion som boplatser för rindkar, karlar, tegnar etc., med det kan också röra sig om äldre bebyggelser som vid någon tidpunkt erhållit denna funktion. När man söker arkeologiska hållpunkter för dateringen av dylika namn kan man därför inte använda allt material knutet till boplatserna, utan man måste söka efter indikatorer på deras särskilda funktion som residens för comitatus-män. Mest givande ur kronologisk synvinkel är kanske *Rinkaby*. Det ingående *rinker*, fvn. *reker*, har betraktats som en mycket ålderdomlig comitatus-term (Lindow 1976 s. 96 ff.). Man kan också notera att namnen ofta möter i formen *Rickeby*, vilket visar att de genomgått nasalassimilation – en ljudförändring som kan dateras till tiden före vikingatiden (Moberg 1944 s. 205, Sahlgren 1944 s. 212 f.). Därtill kommer ett par ganska goda arkeologiska

dateringar. Fornlämningsbeståndet vid Rinkeby (*in Rynkeby* 1347) i Spånga socken, Uppland, är totalundersökt så när som på två stensättningar, RAÄ 155. Sammanlagt har undersökts tre gravfält, RAÄ 175, 176 och 178, samt boplatzlämningar under RAÄ 178 (Biuw 1992 s. 139 ff.). Gravfälten grupperar sig kring bytomten, och förutsättningarna för en bebyggelsedatering kan här synas goda. Tyvärr infrias dock inte dessa förväntningar. Alla gravfälten innehöll många gravar som inte gick att datera utifrån fyndmaterial, och några ¹⁴C-dateringar verkar inte ha utförts. Från boplatzlagret finns inga dateringar, förutom att det delvis överlagrades av den vendeltida högen A5 (se nedan). På de båda gravfälten RAÄ 175 och 176 kunde hur som helt två faser urskiljas; den första låg i folkvandringstid och den andra i vikingatid. RAÄ 178 har brukats under åtminstone vendeltid och äldre vikingatid. Mest intressant var den stora högen A5 (ca 15 m i diameter). Under ett ca 10 m stort kärnröse påträffades bl.a. rester av en snabelbäggare, en sköld, ett spjut och en hjälm. Graven kan dateras till 600-talet och påminde om en samtida vapengraven vid Rickeby (*Rinkeby* 1400-talet) i Vallentuna socken, Uppland (Sjöswärd 1987 s. 18 ff., 31). Att vi har två likartade krigargravar från 600-talet vid två olika rinkabyar antyder att de har varit boplatser för rinkar under vendeltid. Det bör dock tilläggas att det på gravfältet vid Rickeby i Vallentuna också fanns en vapengrav från 300-talet, vilket ger en liten öppning att föra rinkabyarna ner i romersk järnålder.

Karlaby

Även för karlabyarna finns en del intressanta arkeologiska dateringar. Vid Karleby (*Karlaby* 1281) i Östertälje socken, Södermanland, undersöktes en boplatz med bl.a. en 33 meter lång hallbyggnad (Bennett 1984). Bebyggelsen kan dateras till yngre romersk järnålder och folkvandringstid och upphör ca 450 e.Kr. Därefter överlagras boplatzområdet av ett gravfält. Boplatzen var belägen på ett större impediment ca 300 m nordöst om Karleby bytomt. Det låter sig inte avgöras om namnet *Karlaby* varit knutet redan till bebyggelsen från romersk järnålder eller om det tillkommit i samband med bebyggelsens omstrukturering under folkvandringstid. Vad som är intressant är dock att det på det gravfält som överlagras boplatzen har påträffats två svärdsgravar. Den ena, A10, är från 700-talet och där representeras svärdet endast av ett hjält av horn. Den andra är från vikingatid och kommer från den fyndrika och stora högen A22. Gravfältet signalerar i övrigt en klart

aristokratisk miljö, särskilt A15 som är en mansbegravning med bl.a. ryggknappsspänne samt ben av häst och berguv. Det kan antyda att det satt karlar här från 700-talet och fram genom vikingatiden.

Ett annat Karlaby som varit föremål för arkeologiska undersökningar är Karby (*in karlaby* 1312) i Vendels socken, Uppland. Anton Seilers analys gör trolig att bebyggelsen i Karby ursprungligen bestått av två separata enheter, representerade av gravfälten RAÄ 5 och RAÄ 6 (2001 s. 92 ff.). Båda är skadade och bristfälligt undersökta varför det är omöjligt att fastslå när de etablerades, men fynden visar att de existerade under 700-talet och vidare genom vikingatiden. Medan RAÄ 6 – Trollhögen – framstår som ett ganska normalt yngre järnåldersgravfält är RAÄ 5 – Dandakullen¹ – desto mer anmärkningsvärt. Till att börja med innehåller de flesta undersökta högarna flera begravingar. Troligen unik i svenskt material är anläggningen A10 med 29 olika brandlager, benlager och gravurnor. Seiler tolkar dessa anläggningar (a.a. s. 93, 98) som familjegravar, där antalet individer dessutom späts på med fria eller ofria tjänare, ibland också genom människooffer i samband med begravningsritualerna. Karakteristiskt för RAÄ 5 är också den stora andelen vapengravar. Av de undersökta anläggningarna utgör dessa cirka 17 %. Typiskt är förekomsten av svärd, häst och stor hund, ibland också sköld och (i ett fall) spjut (Seiler a.a. s. 98). Här finns dock även kvinno- gravar. En populationsanalys tyder på att flera familjer har utnyttjat RAÄ 5 och Seiler konkluderar:

vapengravar, gravgömmor med kvinnliga föremål samt enkla begravingar (på RAÄ 5) kan således avslöja att krigare, antingen professionella sådana eller beväpnade bönder, deras anhöriga och antagligen en stor skara gårdsfolk utgjort väsentliga delar av den sociala sammansättningen på de närliggande gårdarna (a.a. s. 103).

Vid Karby (*in karlaby* 1291) i Täby socken är fornlämningsbilden komplicerad, men det är onekligen frestande att knyta samman namnet med den kammargrav från folkvandringstiden som påträffats på ett gravfält (RAÄ 57) ett par hundra meter sydöst om Lilla Karbys tomt. Graven kan dateras till fas D2 (ca 450–540 e.Kr.), möjligen dess senare del (Grönwall & Werthwein 2005 s. 13 ff., 20 ff., Grönwall 2008a s. 21). Graven saknade visserligen vapen, men sådana brukar uppträda i kammargravar från denna tid och det är fullt tänkbart att t.ex. ett svärd blivit borttaget i samband med det ingrepp som graven tidigt varit

utsatt för (Grönwall 2008b s. 122). Kammargraven A3 låg tillsammans med två andra större gravar, A2 och A6. A2 var till det yttre mycket lik A3 men innehöll en brandgrav (Grönwall & Werthwein 2005 s. 11 ff.). A6 (a.a. s. 11, 19, 21 f.) var troligen lite yngre än de andra två och utgjordes av en hög lagd över ett barn i 6–7 årsåldern, troligen en pojke. Liksom A2 var det en brandgrav och den innehöll bl.a. lämningar av ett svärd. Richard Grönwall (2008b s. 119) menar att man inte kan utesluta att de som låg i dessa tre gravar var släkt, och Grönwall & Göran Werthwein (2005 s. 21 f.) överväger att de var en familj bestående av far, mor och son. En annan möjlighet är att man här har tre generationer ”karlar” från sen folkvandringstid och tidig vendeltid, med den vapenförsedda barngraven som ett slags slutmarkering. Detta må vara en spekulering, men onekligen ger dessa gravar – särskilt kammargraven A3 – en antydning om att *Karlaby*-namnet i detta fall kan ha etablerats redan under folkvandringstid.

Centralorter med rötterna i äldre järnålder?

Som framgått ovan finns ganska tydliga tecken på att *tuna*-namnen börjat bli produktiva under romersk järnålder och att de redan då hade en koppling till makt och centralitet. Hur långt fram i tiden deras produktivitetsperiod sträcker sig är i dagsläget oklart, men åtminstone in i folkvandringstid. När det gäller *comitatus*-namnen på *-by* är dateringsgrunden ännu mycket klen. Det finns dock intressanta indikationer på att *rinkabyarna* varit aktiva under 600-talet, dvs vendeltid. När det gäller *karlabyarna* är bilden mer disparat. Viktigt är att namnet *Karlaby* förekommer i svenska Finland. Om dessa namn är semantiskt ekvivalenta med de rikssvenska namnen, vilket är rimligt att anta, måste vi räkna med att *Karlaby*-namnen varit produktiva in i tidig medeltid. *Karlabyarna* i Vendels socken och Östertälje socken tycks båda ha varit aktiva från 700-talet och in i vikingatid, och sammantaget skulle det ge en produktivitetsperiod från 700-talet till tidig medeltid. *Karby* i Täby socken ger dock indikationer på en tidigare datering.

Det förefaller således som att åtminstone de äldsta *tuna*-namnen är äldre än *comitatus*-namnen på *-by* och att centralorternas *namnmiljöerna* således har ackumulerats över tid. Ett tydligt tecken på detta är också att de enligt vanlig mening vikingatida eller tidigmedeltida *Husaby*-namnen (Brink 1998a) ofta uppträder i anslutning till dylika miljöer. Slutsatsen är helt i linje med Lars Hellbergs teori, enligt vilken dessa naturvuxna *namnmiljöer* innehåller

flera kronologiska skikt. Hellberg såg i detta tecken på en mycket stabil samhällsordning som grundläggs under sen romersk järnålder och äger bestånd fram genom hela järnåldern. Stabiliteten i *namnmiljöerna* är i själva verket ett viktigt argument för stabiliteten i det bakomliggande samhället, det Svearike som utgör Hellbergs ramverk (t.ex. 1984b s. 136).

I den moderna diskussionen framhålls ofta den politiska instabiliteten i den yngre järnålderns samhälle, där makten antas vara splittrad på lokala härskare och där maktbalansen ständigt förändras genom tillfälliga allianser och överhöghetsförhållanden. Detta är säkert en i huvudsak korrekt bild av förhållandena, men även i ett sådant politiskt föränderligt landskap bör ha funnits vissa strukturer och konstanter. En sådan konstant har säkert ätterna utgjort. Genom gravfältundersökningar kan man på goda grunder hävda att vissa ätter, t.ex. de som satt i Tuna i Vendels socken och i Valsgärde i Gamla Uppsala socken, behöll sin position i samhället under många hundra år. Ätterna i Vendel och Valsgärde var knutna till dessa platser, och de centralortsindicerande ortnamnsklustren visar att vissa platser eller bygder också utgjort ett slags konstanter under järnåldern. Kontroll över värdeladdade platser, särskilt heliga platser, har alltid varit ett viktigt sätt att legitimera makt, och sådana platser har därför varit omstridda. Det innebär att man inte nödvändigtvis måste räkna med att en kontinuitet i maktens platser också innebär en bakomliggande politisk kontinuitet.

Som Stefan Brink framhållit framträder centralorter med en liknande struktur i hela Skandinavien (1999 s. 434). Det innebär, menar Brink, att det måste ha funnits ”a kind of ’model’ for a Late Iron Age central place complex, a menatally fixed structure”. Det som Hellberg tolkar som en maktexpansion av svearna kan alltså alternativt vara uttryck för en samskandinavisk maktkultur. Samtidigt kan man inte bortse från att det finns regionala variationer och att ortnamnen signalerar närvaron av en konungainstitution vid en rad centralorter genom namn på *Konung*- och kanske också *Ingi*-. Man kan därför inte utesluta att ett tidigt konungaämbete – säkerligen omstritt och föremål för maktkamp – funnits med i bilden (se Vikstrand 2000 s. 226 ff.).

Fotnoter

1. Det äldsta belägget för ett namn på gravfältet möter i enskifteshandlingarna från 1823 (LMV B 75–50:5). Då kallas denna betesbacke Eric Pehrs högarna. Namnet Dandandakullen är heller inte upptecknat och saknas helt i OAU:s samlingar. Hur detta namn ska förstås och hur gammalt det är, är oklart.

Refersenser

- Andersson, Kent, 1993: Romartida guldsmide i Norden 1. Katalog. Uppsala. (Aun 17.)
- 1998: Rik eller fattig – medveten eller omedveten? I: *Suionum hinc civitates*. Nya undersökningar kring norra Mälardalens äldre järnålder. Red. av Kent Andersson. Uppsala. S. 59–93.
- 2001: Romerska kärl i Uppland och Västmanland. I: *Fornvännen* 96. S. 217–234.
- Bennett, Agneta, 1984: Karleby och Gärtuna. Bebyggelse och gravar från bronsålder och järnålder i Östertälje socken Södermanland. Fornlämning 1–6, 174, Östertälje socken, Södermanland. Stockholm. (RAÄ och SHM. Rapport UV 1984:29.)
- Biuw, Anita, 1992: Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern. Stockholm. (Stockholmsmonografier 76.)
- Brink, Stefan, 1996: Political and social structures in early Scandinavia. A settlement-historical pre-study of the central place. I: *Tor* 28. S. 235–281.
- 1997a: Political and social structures in early Scandinavia 2. Aspects of space and territoriality – the settlement district. I: *Tor* 29. S. 389–437.
- 1997b: Västsvenska namnmiljöanalyser. I: *Ortnamn i språk och samhälle*. Hyllningskrift till Lars Hellberg. Red. av S. Strandberg. Uppsala 1997. (Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 22.) S. 61–84.
- 1998: Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. I: *Centrala platser – centrala frågor*. Samhällsstruktur under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist. Red. av L. Larsson & B. Hårdh. Lund 1998. (Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, 28. Uppåkrastudier 1.) S. 297–326.
- 1999a: Nordens husabyar – unga eller gamla? I: *Et hus med mange rom*. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen. Red. av I. Fuglestedt, T. Gansum & A. Opedal. Stavanger. (AmS-Rapport 11B.)
- 1999b: Social order in the early Scandinavian landscape. I: *Settlement and Landscape*. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4–7 1998. Ed. by Charlotte Fabech & Jytte Ringtved. Højbjerg 1999. S. 423–439.
- Fabech, Charlotte, 1999: Fra offer til boplads – Tune i nyt perspektiv. I: *Et hus med mange rom*. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen. Red. I. Fuglestedt, T. Gansum & A. Opedal. Stavanger. (AmS-Rapport 11B.) S. 239–248.
- Fernstål, Lotta, 2004: Delar av en grav och glimtar av en tid. Om yngre romersk järnålder, Tuna i Badelunda i Västmanland och personen i grav X. Stockholm. (Stockholm studies in archaeology 32.)
- Finberg, Herbert Patric Reginald, 1964: *Lucerna*. Studies of some problems in the early history of England. London.
- Grönwall, Richard & Werthwein, Göran, 2005: Lilla Karby. Ett folkvandringstida–vendeltida gravfält i Täby. Norrortsleden. Uppland, Täby socken, Karby 2:1, RAÄ 57. Dnr 423-1780-2003. Stockholm. (UV Mitt, DAFF 2005:19.)
- Grönwall, Richard, 2008a: En folkvandringstida kammargrav vid Karby i Täby socken, Uppland. I: *Fornvännen* 103. S. 13–22.
- 2008b: Kammargravar i stensträngsbygd. I: *Hem till Jarlabanke*. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid. Red. av Michael Olausson. Lund 2006. S. 112–130.
- Hellberg, Lars, 1942: Ortnamn på Rekarna. Bidrag till belysning av Södermanlands äldsta indelning. I: *Namn och bygd* 30. S. 88–135.
- 1975: Ortnamnen och den forntida sveastaten. (Presentation av ett forskningsprojekt.) I: *Inledning till NORNAs fjärde symposium Ortnamn och samhälle på Hanaholmen den 25.–27.4.75*. 1. Namngivning, med supplement: Några namnteoretiska synpunkter på ”Ortnamnen och den forntida sveastaten”. Helsingfors. (Duplic.)
- 1979: Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. I: *Kalmar stads historia 1*. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt. Huvudred. I. Hammarström. Kalmar. S. 119–166.
- 1984a: De finländska *Karlabaryarna* och deras svenska bakgrund. I: *Festskrift till Åke Granlund 28.4.1984*. Red. av L. Huldén, P. Slotte, H. Solstrand, C.-E. Thors & G. Harling-Kranck. Helsingfors. (Studier i nordisk filologi 65.) S. 85–106.

- 1984b: Svetjud och Norrlanden. En kompakt forskningsrapport. I: *Florilegium Nordicum*. En bukett nordiska språk- och namnstudier tillägnade Sigurd Fries den 22 april 1984. Red. av B. Liljestrand. Umeå. (*Acta Universitatis Umensis*. Umeå studies in the humanities 61.)
- 1984–85: Aktuell forskning om tuna-namnen 1–5. I: *Namnspalten* 3. *Ortnamnssällskapet i Uppsala*. *Namnspalten i UNT*.
- 1986: Hedendomens spår i uppländska ortnamn. I: *Ortnamnssällskapet i Uppsala årskrift*. S. 40–71.
- Hjulström, Björn, 2008: Patterns in diversity. Geochemical analyses and settlement changes during the Iron Age – Early Medieval time in the Lake Mälaren region, Sweden. Stockholm. (*Theses and papers in scientific archaeology* 11.)
- Hjulström, Björn & Isaksson, Sven, 2005: Tidevarv i Tuna. Stockholm. (*Reports from the archaeological research laboratory* 3.)
- Lindow, John, 1976: Comitatus, individual and honor. Studies in North Germanic institutional vocabulary. (*University of California publications in linguistics* 83.)
- Moberg, Lennart, 1944: Om de nordiska nasalassimilationerna *mp* > *pp*, *nt* > *tt*, *nk* > *kk* med särskild hänsyn till svenskan. Uppsala. (*Undersökningar till en atlas över svensk folkkultur*. Språkliga serien, utg. genom Natan Lindqvist. 1.)
- Nylén, Erik & Schönback, Bengt, 1994: Tuna i Badelunda. Guld, kvinnor, båtar. 1–2. Med bidrag av Margareta Nockert, Elisabeth Iregren och Else Nordahl. Västerås. (*Västerås kulturnämnds skriftserie* 27, 30.)
- Rundkvist, Martin, 2007: Östergötland's first gold foil figure die found at Sättuna in Kaga parish. I: *Fornvännen* 102. S. 119–122.
- Sahlgren, Jöran, 1944: Blacksta och Rickeby. *Ortnamn och ordgeografi*. I: *Namn och bygd* 32. S. 204–213.
- Seiler, Anton, 2001: I skuggan av båtgravarna. Landskap och samhälle i Vendels socken under yngre järnålder. 1–2. Stockholm. (*Theses and papers in archaeology B:7–8*.)
- Sjösvärd, Lars, 1987: HaukR – en rinker från Vallentuna. Arkeologisk undersökning av fornlämning 27, Rickeby, Vallentuna socken, Uppland. Stockholm. (*Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer*. Rapport UV 1989:2).
- Vikstrand, Per, 2000: Konungen och helgedomen. I: Oluf Rygh. Rapport fra symposium på Stiklestad 13.–15. mai 1999. Red. av B. Sandnes, J. Sandnes, O. Stemshaug & L. F. Stenvik. Uppsala. (*NORNA-rapporter* 70 B.) S. 213–232.
- 2001: Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälarlandskapen. Uppsala. (*Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi* 77. *Studier till en svensk ortnamnsatlas* 17.)
- 2007: Bebyggelsenamnen i Mörbylånga kommun. Uppsala. (*Sveriges ortnamn*. *Ortnamnen i Kalmar län* 7.)
- 2008: Äldre ortnamn i Össeby-Garns socken. I: *Namn från land och stad*. Hyllningskrift till Mats Wahlberg 25 maj 2008. Red. av Eva Brylla & Svante Strandberg. Uppsala. (*Namn och samhälle* 21.) S. 189–201.

Kammargraven som symbol för hög status

AV RICHARD GRÖNWALL
Stockholms läns museum

Kammargravarna inom forskningen

Mälardistriktets politiska struktur under järnåldern har länge varit ett centralt problemområde inom den arkeologiska forskningen. Från det tidiga 1900-talets fokusering på att finna embryot till staten Sverige, över kulturgeografernas jämlika bondesamhälle till de skeptiker som menat att vi egentligen inte kan säga någonting om vare sig det ena eller det andra. Under senare år har diskussionen framför allt präglats av synen på järnålderssamhället som en hierarkisk social struktur. Mer specifikt har man riktat in sig på att urskilja olika sociala nivåer med utgångspunkt från det arkeologiska materialet. Förekomsten av skilda fornlämningskategorier eller fynd, som exempelvis fornborgar, storhögar eller importerade prestigeföremål har tolkats spegla olika former av politiska landskap. Någon egentlig konsensus kan knappast sägas ha uppnåtts. Mot bakgrund av den politiska instabilitet och sociala oro som många gånger lyfts fram som viktigt för utvecklingen, är det till exempel svårt att förklara en plats som Helgö.

En typ av lämning som ofta framhålls som en representant för ett övre samhällsskikt under den äldre och mellersta järnåldern är kammargravarna. Kammargravskicket förekom som ett slags statusmarkör bland många olika germanska stammar i centrala och norra Europa under romersk järnålder och folkvandringstid (Lamm 1973:72). Även om några direkta motsvarigheter till de rikaste kammargravarna på kontinenten inte har påträffats i Sverige så är det uppenbart att de även här som regel har uttryckt någon form av avvikande och upphöjd social status. I Sverige förekommer gravtypen från Norrlands kustland ned till södra Skåne. Sammanlagt rör det sig idag om ett fyrtiotal kända gravar. Över 70 procent av dem har påträffats inom de centrala jordbruksområdena norr om Mälaren (Grönwall 2008). Gravtypens geografiska koncentration till Mälardistriktet och det ofta exklusiva fyndinnehållet har lett till frågor kring makt, status och social identitet. Direkta och nära kontakter med kontinenten har också antagits ha varit centrala för spridningen av gravskicket. Gravarnas relativa fåtal har ytterligare förstärkt bilden av kammargraven

som en exklusiv symbol för ett fåtal personer. Kammargravarna har utifrån dessa iakttagelser likställts med makt och de gårdar som de påträffats vid har antagits ha varit stormannagårdar med en särställning i bygden. Frågan är dock inte helt oproblematiserad. Bland annat har det i samband med undersökningar och arkivstudier under senare år påträffats fler kammargravar, i några fall samtida och uppförda vid närliggande gårdar inom samma bygd (fig. 1) (Grönwall & Nordberg 2009, Grönwall 2009). Liknande observationer har också gjorts tidigare, till exempel vad gäller relationen mellan Fullerö och Valsgårde (Arwidsson 1948). Samtidigt kan också pekas på skillnader beträffande föremålets exklusivitet och gravkonstruktionernas storlek och komplexitet. Möjligheterna att utifrån fyndmaterialet säga något säkert om den rikedom och de resurser gravarna representerat är dock begränsade, eftersom de folkvandringstida kammargravarna närmast regelmässigt har öppnats eller plundrats (se Groop 2000). Det bör oavsett detta inte råda någon tvekan om att gravskicket i norra Mälardistriktet under folkvandringstiden varit förknippat med ett bredare socialt skikt än endast en översta elit. Kammargravarna har således kunnat markera identitet och status inom olika sociala nivåer av samhället.

Den typiska kammargraven – definition, innehåll och konstruktion

Ett rent arkeologiskt problem har att göra med hur gravskicket bör definieras. En definition av ett gravskick grundat på olika inre och yttre konstruktionsmässiga attribut kan av naturliga skäl endast bli förhållandevis grov och generell (jmf Bennett 1987). Den definition som ofta hänvisas till utgår helt från konstruktionen, där krav ställs på en inre, stationär träkonstruktion större än en modern kista (Lamm 1973a). På grund av dåliga bevarandeförhållanden, bristfällig dokumentation och olyckliga fyndomständigheter har dock dessa krav sällan fullt ut gått att möta. Trots avsaknaden av dessa attribut så har i flera fall gravar utpekats tillhöra gruppen kammargravar. Det finns således

ytterligare attribut som är avgörande vid bedömningen, nämligen själva idén med graven och dess övergripande sammanhang. Dessa attribut har dock inte närmare definierats eller diskuterats inom ramen för de senaste årens diskussioner (se Lamm 1970 & 1973a och b för en diskussion rörande kammargravskicket idémässiga bakgrund). En rent konstruktionsmässig och strikt efterlevd definition kan också riskera att hämma förståelsen av det fenomen man vill studera. I denna artikel står därför symboliken och den idémässiga bakgrunden till kammargravskicket i centrum för definitionen.

De ideologiska idéer som konstruktionen och föremålen i kammargravarna kan tolkas spegla, tycks ha förändrats mycket lite under den period av närmare 500 år som gravskicket förekom i Mälardalen. Det äldsta exemplet i regionen utgörs av den så kallade grav 7 på ett gravfält vid Gödåker i Uppland (Almgren 1916). Denna kan utifrån föremålen dateras till 100-talet AD. Till sammans med skelettet av en vuxen man placerad i en 3 x 1,2 meter stor och nedgrävd träkammare, påträffades beslag av brons till två dryckeshorn, ett keramikkräsl samt en romersk bronskopa (fig. 2). Övriga fynd utgjordes av en benkam, rester av hartstättning till en rektangulär träask, djurben från tamsvin samt ett får, troligen en gumse. Samtliga djurben härrörde från djurens köttdelar. I bronskopan var placerat ett bogstycke med en del av frambenet till ett svin. Från samma gravfält är ytterligare två kammargravar kända, daterade till 200- och 300-talen AD. I den äldre av dessa, Gödåker VIII, påträffades resterna efter en drygt fyra meter lång och knuttimrad träkammare (Ekholm 1925) (fig. 3). Flera av trästockarna var bearbetade på ett sådant sätt att de kan antas ha återanvänts och tidigare ingått i någon annan större konstruktion, sannolikt ett hus. En liknande observation gjordes även vid undersökningen av en folkvandringstida kammargrav vid

Fig. 1. I området kring Vallentunasjön, i dagens Täby och Vallentuna, är kammargravar kända från fyra olika platser. Det är inte omöjligt att det kan finnas fler på andra gravfält i området.

Valsgårde (Tjernberg 1948:53). I beskrivningen av gödåkergraven omnämns en öppning i kammarens norra gavelända, vilken föreslogs ha fungerat som ett slags skendörr. Konstruktionen i sin helhet beskrevs av Gunnar Ekholm som "...en förminskad efterbildning av det hus, som den döde bebodde här i livet." (Ekholm 1925:334). Ytterligare gravar från äldre romersk järnålder i Mälardalen, vilka utifrån innehåll och karaktär kan uppfattas som varianter på samma tema, är kända från bland annat Carlslund i Hammarby socken, Bastubacken i Tortuna socken och Brillinge, Vaksala socken, samtliga i Uppland (Edenmo 1998, Eriksson 2009:236). Kammargravskicket förekommer därefter kontinuerligt i Mälardalen till och med tidig vendeltid.

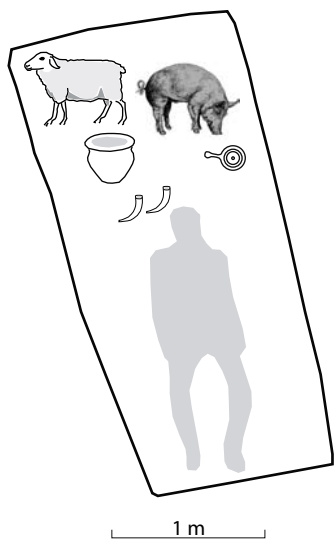

Fig 2. Schematisk skiss av grav nr 7 vid Gödåker, Uppland. Skala 1:50. Illustration författaren.

Fig. 3. De välbavarade resterna av träkammaren i grav nr VIII vid Gödåker, Tensta socken, Uppland. (Foto ur Ekholm 1925:337).

Ett exempel på en senare kammargrav utgörs av den folkvandringstida kammargraven från Karby i Täby, norr om Stockholm, daterad till 500-talets första hälft (Grönwall 2009). Kammararen utgjordes i detta fall av en drygt fyra meter lång och en och en halv meter bred träkonstruktion, med en ursprunglig höjd av uppskattningsvis en meter. En fosfatanalys gjorde det möjligt att

bestämma kroppens läge och hur föremålen varit placerade i förhållande till denna. Precis som i de ovan beskrivna äldre gravarna återfinns dryckeskärl vid huvudändan, här i form av fragment efter vad som eventuellt utgjort en snartemobägare. Vid fotändan var placerade ytterligare kärl och fynd av ben kunde osteologiskt bestämmas komma från svin. En sölja av brons med silverinläggningar och punsornamentik kan ha hört till ett svärdsgehäng (fig. 4). I samband med en utställning vid Stockholms läns museum år 2009 rekonstruerades en "typisk" kammargrav i full skala, med utgångspunkt från just Karbygraven (fig. 5).

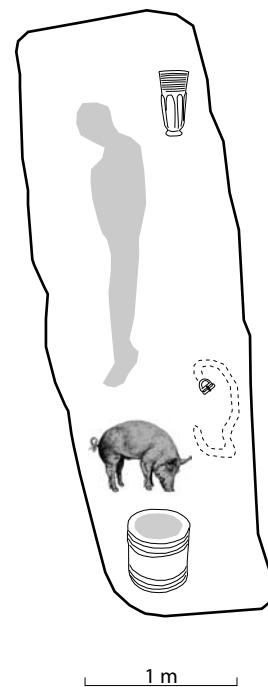

Fig. 4. Schematisk skiss av innehållet i kammargraven vid Karby, Täby socken, Uppland. Skala 1:50. Illustration författaren.

Graven som festsal

Kammargravarna har under senare år i allt för hög utsträckning förklarats och problematiserats utifrån en folkvandringstida kontext, ofta utan hänsyn tagen till att de äldsta exemplen på gravskicket i regionen härrör från äldre romersk järnålder. En diskussion som inbegriper folkvandringstida kammargravar kan rimligen inte bortse från det faktum att gravskicket ideologiska rötter står att söka 300 år tidigare. De uppenbara likheter som finns mellan de äldsta och de yngsta kammargravarna beträffande konstruktion, inre struktur och val av rekvisita är slående och intressanta ur flera aspekter. Temat och symboliken i gravarna tycks, som ovan nämndes, ha förändrats mycket lite under loppet av yngre romersk järnålder och folkvandringstid. Detta samtidigt som brandgravskicket successivt blev den i övrigt helt dominerande gravseden i regionen. För att återvända till själva gravseden så är det några element som kan framhållas som centrala. Dessa utgörs av det symboliska huset, den vapenburne mannen i sina påkostade kläder samt de många föremål som kan förknippas med mat och dryck. Framförallt dryckeskärl och svinkött förekommer frekvent i kammargravarna. Dessa attribut ut-

gör också kända symboler för hög status från samtida kontinentala källor. En tolkning som kan göras med utgångspunkt från scenariot i gravkammaren är att denna återger ett slags gästabud, med den vapenföra mannen som värd. Scenen kanske till viss del har liknat den vi möter på de provinsialromerska så kallade "totenmahl"-gravstenarna i nuvarande Tyskland från 100-talet AD, där den gravlagde avbildats halvliggandes till bords omgiven av mat och dryck (jmf Eriksson 2009:238) (fig. 6).

Utskänkning av mat och ryck från en hövding till en annan, eller till ett följe av lojala krigare eller andra, är något som omtalas i flera skriftliga källor. Detta utgjorde en viktig rituell handling som omgavs av strikta ceremoniella regler. Särskilt framträdande är den ceremoniella skålen och drickandet, vilket bland annat fungerade som ett sätt att synliggöra och bekräfta en social rangordning (Enright 1996, Nordberg 2003). I en känd episod i Beowulf anländer denne till kung Hrothgars hall. Sittordningen bestäms av

Fig. 6. Provisialromersk gravsten från Bonn, Tyskland. 100-talet AD. Rheinisches Landesmuseum Bonn.

Fig. 5. En rekonstruktion av en folkvandringstida gravkammare. Utställning på Stockholms läns museum år 2009. Foto Mattias Ek, Stockholms läns museum.

kungen, med de främsta krigarna placerade närmast högsätet och därefter, i fallande rang, tar gästerna plats. Wealtheow, Hrothgars drottning, delar utifrån sittordningen ut bågaren med mjöd:

*In kom då Waltheon,
Hrodgars maka,
mångvis i hövisk sed.
Männen i hallen
bälsar hon gullprydd –
den ädla bjöd så
en bågare först
åt östdanernas
odalherre,
bjöd bonom sitta
säll på sitt gille,
kär för kämparna.
Tjusad tog kungen,
den segerkrönte,
kruset emot.*

(övers. Björn Collinder 1998)

Gästabudet i hallen beskrivs här som ett tillfälle då den sociala rangordningen skulle bekräftas. Från högsätet bestämdes i vilken ordning deltagarna skulle sitta och bjudas att dricka. Scenen belyser också indirekt gåvans centrala betydelse för upprätthållandet av den sociala strukturen i Skandinavien under järnåldern. Den kanske mest utmärkande egenskapen för hövdingar och kungar i den norröna

Fig. 7. Dryckeskärl av olika slag från romersk järnålder-folkvandringstid. En typ av föremål som varit förknippad med hög social status. Överst t.v. replika av en s.k. snartemobägare, överst t.h. dryckeskärl från grav 22 vid Gödåker, Uppland, nederst beslag till dryckeshorn från Igelsta, Söderby-Karl, Uppland.

litteraturen är just deras frikostighet med guld, mat och dryck. De fynd av importerat glas, beslag efter dryckeshorn och kannor eller bägare av keramik som i stort antal förekommer i kammargravarna kan antas symbolisera denna ordning (fig 7). Dryckesbägarna kan därför ha varit lika laddade attribut för status som vapen kan antas ha varit. Själva gravrummet kan ses som en metafor för den byggnad eller festhall där gästbuden och utbytena av gåvor ägde rum.

Hallens funktion som officiell byggnad för en hövding eller ledare finns belagd i flera olika skriftliga källor. Arkeologiskt är det givetvis behäftat med stora svårigheter att säkert bestämma ett hus som haft funktionen av en hall. Sådana har dock utifrån ett avvikande fyndmaterial och konstruktion pekats ut på olika platser. Kända exempel finns från bland annat Helgö i Mälaren, Gudme på Fyn och Borg på Lofoten. Mest omtalad är kanske hallen i Gamla Uppsala och Adam av Bremens redogörelse för denna. Utifrån Adams beskrivning och resultaten av olika undersökningar i området, har föreslagits att hallen och miljön kring denna strukturerats som ett slags mikrokosmisk avbild av Asgård. I hallen ägnade man sig åt aktivite-

ter som påminde om livet i Valhall (Sundqvist 2007:125). Hallen och gästbudet skulle därför kunna kopplas till en mer övergripande kosmologisk symbolik, och som ett led i ett återskapande av världsalltet (Nordberg 2003:170).

Även om de äldsta arkeologiska beläggen för hallbyggnader i regionen härrör från folkvandringstiden, behöver detta inte betyda att också det rituella gästbudet har sitt ursprung i perioden. Liknande ceremonier kan mycket väl ha förekommit tidigare, men utan att detta uppmärksammats i det arkeologiska materialet (jmf Bratt 2008:153f). Det likartade symbolspråket i de äldsta kammargravarna från till exempel Gödåker och de från folkvandringstiden skulle här kunna framhållas som ett tecken på detta. Den sociala rangordning vi möter i Beowulf och andra senare norröna källor skulle därmed hypotetiskt kunna ha sina rötter i äldre romersk järnålder. Attributen finns onekligen närvarande även i de äldsta kammargravarna - gästbudshallen, krigaren, dryckesceremonien. Fynden av ben från svin leder tankarna till myten om Särimmer. Det centrala temat i kammargraven kan således ha varit förknippat med det mytiska gästbudet i Valhall, en myt som den övergripande sociala strukturen och rangordningen legitimerades genom.

Är status alltid makt?

Makt och status behöver inte alltid vara direkt kopplade till varandra. Det har tidigare påpekats att den bytesekonomi som utgjorde förutsättningarna för den politiska strukturen under järnåldern, framförallt bör ha inneburit spänningar inom samhällsskikt, och i mindre utsträckning mellan dem. De ideologier och den materiella symbolik som reglerat relationerna mellan individer och grupper av individer har, ur ett socialt perspektiv, därför varit riktade horisontellt snarare än vertikalt. För att makten inte ska bli alltför avhängig en storman eller en hövdings personliga egenskaper, är en känd lösning att fördela makten över en institution eller grupp av individer, till exempel en släkt, ätt eller klan. Status tenderar därmed ofta att bli genealogisk. En konsekvens är också att det snart uppstår fler statusfyllda positioner, baserade på andra attribut än verklig makt, och att begreppen därför i viss mån kommer att separeras (Jakobsson 1988:101). Att status kunde vara släktbaserad i Mälaronrådet under folkvandringstid talar bland annat fynden av kammargravar för barn vid Danmarksby utanför Uppsala för (Wexell manus, Bennett 1987:93) Kammargravarna kan därmed ha varit förknippade med de släkter el-

ler åter vars identiteter utgick från föreställningar om ett gemensamt genealogisk förflutet. Stabiliteten i relationen dem emellan upprätthölls genom ett ständigt utbyte av gåvor eller tjänster. Ett sådant rituellt bekräftande av sociala relationer som vi möter i Beowulf och andra källor kan, om antagandet är riktigt, ha varit mer vanligt förekommande än vad som tidigare framkommit. Att låta uppföra kammargravar kring Vallentunasjön under folkvandringstid kan med andra ord ha haft som främsta syfte att framhålla och upprätthålla en gemensam identitet, snarare än det var en social styrkemätning gårdarna emellan. Här är det också intressant att notera kammargravskickets ökade frekvens under 400- och 500-talen AD. Detta skulle kunna uppfattas som en reaktion på social stress, där etablerade sociala relationer utmanades och behövde bekräftas och befästas. Kammargravens betydelse och funktion som social markör kan i ett sådant sammanhang ha ökat. Att kammargravskicket upphör att brukas under slutet av 500-talet eller början av 600-talet kan på samma sätt ses som ett tecken på att den denna grupp av individer inte längre kunde eller ville bli förknippade med denna identitet.

Några sista ord

Det finns mycket kvar att fundera över vad gäller kammargravarna och vad de har att berätta. I denna artikel har bara några av de frågor ställts som skulle kunna ställas. Något som är uppenbart är att den enskilda graven ofta är svår tolka om inte perspektivet tillåts omfatta mer än endast det platsspecifika sammanhanget. Ofta kan intentionerna bakom en gravanläggning stå att finna på andra platser och i helt andra sammanhang än där vi först kanske tänker oss. Att använda gravar som underlag för en diskussion om politisk och social struktur behöver därför av nödvändighet också omfatta till exempel studier av bebyggelsen och dess utveckling. Under mitt föredrag tog jag upp ett exempel: hur skulle vi ha tolkat och förstått en plats som Sylta i Fresta socken, där tre folkvandringstida kammargravar påträffades intill en samtida gårdsbebyggelse, om vi inte samtidigt hade påträffat den närliggande kammargraven vid Karby? Det hade räckt med att vägbygget som orsakade undersökningarna lagts femtio meter längre bort för att förutsättningarna att tolka utvecklingen skulle ha sett annorlunda ut. Kanske hade Sylta då uppfattats som bygdens folkvandringstida storgård, helt dominerande över alla andra gårdar i området. Nu blev det inte så och vår

uppfattning om hur världen en gång sett ut tog en delvis annan vändning. Det kan vara bra att tänka på det nästa gång något spännande kommer fram ur marken.

Referenser

- Almgren, Oscar. Ett uppländskt gravfält med romerska kärl. Artikel i *Fornvännen* 11. Stockholm 1916.
- Arwidsson, Greta. Valsgärde-Fullerö. Artikel i *Tor – tidskrift för nordisk fornforskning*. Societas archaeologica Upsaliensis 1 34-48. Uppsala 1948.
- Bennett, Agneta. 1987. *Graven – religiös och social symbol. Strukturer i folkvandringstidens gravskick i Mälardalen*. Theses and papers in North-European archaeology 18. Stockholms universitet. Tierp 1987.
- Beowulf. 1998. Översättning från original av Björn Collinder. Natur & kultur. Stockholm 1998.
- Bratt, Peter. 2008. *Makt uttryckt i jord och sten. Stora bögar och maktsstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholms Studies in Archaeology 46. Stockholms universitet. Stockholm 2008.
- Edenmo, Roger. 1998. *Gravfältet vid Carlslund – gravar från äldre järnålder och boplatsslämnningar från yngre bronsålder. Uppland, Hammarby socken, RAÄ 214*. Rapport RAÄ UV Mitt. Stockholm 1998.
- Eckholm, Gunnar. 1925. Gravfältet vid Gödåker – en preliminär redogörelse. Artikel i *Fornvännen* 20. Stockholm 1925.
- Enright, Michael. 1996. *Lady with a mead cup. Ritual, prophecy and lordship in the European warband from La Tène to the Viking Age*. Dublin 1996.
- Eriksson, Thomas. 2009. *Kärl och social gestik. Keramik i Mälardalen 1500BC-400AD*. AUN 41. RAÄ Arkeologiska undersökningar, skrifter 76. Stockholm 2009.
- Groop, Niklas. 2000. *Öppnad eller plundrad? En omtolkning av de folkvandringstida kammargravarna i Mälardalen*. CD-uppsats i arkeologi. Institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala universitet 2000.
- Grönwall, Richard. 2008. Kammargravar i stensträngsbygd. Artikel i *Hem till Jarlabanke* (red. Michael Olausson). Lund 2008.
- Grönwall, Richard. 2009. Mälardalens kammargravar från den äldre järnåldern. Artikel i *Äldre järnålder 2008. Ett arkeologiskt symposium i samarbete mellan arkeologisektionen i Stockholms läns hembygdsförbund och Stockholms läns museum*. Stockholm 2009.

- Grönwall, Richard & Nordberg, Andreas. 2009. Nygamla kammargravar i Täby och Botkyrka. Korta meddelanden i *Fornvännen* 104. Stockholm 2009.
- Jakobsson, Mikael. 1988. Krigarsamhälle – en modell för yngre järnålder. Ingår i *SAR 21. Samhällsteori och källmaterial – aktuell arkeologi II* (red. Åke Hyenstrand). Stockholm 1988.
- Lamm, Jan Peder. 1970. *Frågeställningar aktualiserade av kammargravarna på Lovö*. Gravfält 57 Viken, Lovö socken, Uppland. Stockholm 1970.
- Lamm, Jan Peder. 1973a. *Fornfynd och fornlämningar på Lovö. Arkeologiska studier kring en uppländsk järnåldersbygd*. Thesis and papers in North-European archaeology 3. Stockholm 1973.
- Lamm, Jan Peder. 1973b. En folkvandringstida grav vid Torsätra. Artikel i *Fornvännen* 81-89. KVHAA. Stockholm 1973.
- Nordberg, Andreas. 2003. *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion*. Stockholms universitet. Edsbruk 2003.
- Sundqvist, Olof. 2007. *Kultledare i fornskandinavisk religion*. Uppsala universitet. OPIA 41. Uppsala 2007.
- Tjernberg, Anna-Märta. 1948. Valsgårde 20. Artikel i *Tor – tidskrift för nordisk fornkunskap*. Societas archaeologica Upsaliensis 1 49-64. Uppsala 1948.

Forskningsprojektet LEO - en presentation

AV SVANTE FISCHER

Fil dr i arkeologi och forskare inom järnåldersarkeologi, runologi och numismatik vid Musée d'Archéologie nationale i Saint-Germain-en-Laye och vid Uppsala Universitet

Namnet LEO är en förkortning för Liber Excelsis Obryzaqusque, dvs. ”det rena guldets upphöjda bok” på latin. Det syftar på de mynt- och gulds katt-databaser som ligger till grund för forskningsprojektet. LEO är det första svenska databasprojektet med GIS-applikationer kring senromerska guldmynt, sk solidi. LEO-projektet syftar till att klarlägga den kausala relationen mellan klimatförändringar, urban tillväxt respektive urban avveckling å ena sidan och politiska och statsfinansiella svarsåtgärder å den andra under perioden 285-565 e. Kr. Projektet avser att skärskåda det sena Romarrikets fall i väst och det tidiga Byzantiums uppkomst i öst i relation till den barbariska periferin och klimatförändringar. Perioden har valts av flera skäl. För det första finns goda klimatdata tillgängliga från flera platser i Medelhavsområdet och norra Europa. För det andra är det historiska källmaterialet för stora städer i Medelhavsområdet tillfredsställande. För det tredje har kunskaperna om senromerska statsfinanser och avmone-tarisering förbättrats de senaste åren. Ingen uttalat tvärvetenskaplig studie som tar hänsyn till klimatdata, historiskt källmaterial och ett så rikt arkeologiskt fyndmaterial av myntskatter har presenterats tidigare.

Senromerska guldmynt är mycket väl daterade. Det finns gott om dem i Skandinavien. Deras samlade värde som kronologisk resurs kan knappast överskattas. Följaktligen samlade jag in samtliga senromerska guldmynt publicerade i Fagerlie (1967), Herschend (1980), Kyhlberg (1986) och alla skandinaviska nyfynd publicerade efter 1980 i en databas, se fig. 1.

Tanken var att om dessa mynt kunde dateras mer exakt skulle de kunna tjäna som ett komparativt kronologisk material till gravgåvorna från Mälardalens folkvandringstid i databasen FAM (Folkvandringstida Artefakter i Mälardalen) som byggts av Helena Victor och John Ljungkvist (Fischer, Soulat och Victor 2009, Fischer och Victor 2011). Tidigare hade framförallt Kyhlberg (1986) begagnat sig av

kurtosisdiagram där mellanvärden för t ex kejsar Theodosius II:s 42 år långa regeringstid 408-450 användes för att datera insamlingsperioder. Självt hade jag tidigare (Fischer 2005) försökt komma runt problemet med myntdateringarna genom att jämföra antal solidi per kejsare funna i Skandinavien med antalet månader för varje kejsares regeringstid. Detta visade att en del efemära och bortglömda kejsare, särskilt Libius Severus (461-465) var kraftigt över-representerade, vilket redan Herschend (1980) noterat i det öländska materialet som dock endast omfattade en tredjedel av det totala skandinaviska materialet. Men Herschends statistiska lösningar led av två problem. För det första var antalet mynt för litet (omkring 340 stycken), för det andra valde Herschend att begagna sig av femårsintervaller för att påvisa myntningsfrekvenser. Ett viktigt problem med Herschends, Kyhlbergs och mina metoder var att det redan var säkert känt att kejsare inte präglade mynt utifrån femårsstaplar, kurtosisdiagram eller per månad. Inte heller betalade kejsare ut dem på det sättet. Snarare präglades mynten vid ett fåtal tillfällen varpå de betalades ut tämligen omgående för täcka specifika kostnader, t ex fälttåg, stora byggprojekt eller akuta matleveranser.

Myntdatabasen behövde således vara ännu mer exakt. Detta visade sig vara möjligt med hjälp av senare numismatisk litteratur, framförallt Grierson och Mays (1992) och Kent (1994). Hösten 2008 undersökte jag ett hundratal mynt på Kungliga Myntkabinetttet tillsammans med den spanske numismatikern Fernando López Sánchez. López Sánchez överlämnade också fullständig dokumentation på en skatt om hela 498 solidi funnen 2004 i Sovana i norra Italien. Detta kompletterande arbete ledde till ännu mer stringenta dateringar samt en del oväntade samband. Efter att första versionen av LEO färdigställdes kunde Victor börja sammanställa resultat med hjälp av multivariat korrespondensanalys. Flera viktiga slutsatser kunde nu ställas mot gravmaterialet i FAM. Ett exempel på detta var att en

solidusimitation slagen efter 441 funnen i en brandgrav vid Tunaby Mellängård, Ytterselö sn, visade sig ha en stampidentitet i den stora Botesskatten från Etelhem på Gotland (Fischer 2008a). Ett annat resultat var att det kunde anse vara relativt säkert fastställt att myntet i Ottarshögen kommit dit via Helgö (Fischer 2008a). Ett tredje var att Udovice-hängena funna i Serbien (Fischer 2008b) kunde visas vara sydsandinaviska, sannolikt öländska. Ett fjärde resultat var att vi kunde säkert bevisa att sydsandinaviska förband tagit del av kejserliga utbetalningar redan under första halvan av 400-talet (Fischer, López Sánchez och Victor 2011). Men det absolut viktigaste resultatet för forskningen kring Mälardalens folkvandringstid var att insamlingsperioderna för solidi i Mälardalen har visat sig sammanfalla kronologiskt med perioder om 5-15 år innan varje serie av kammargravar under perioden 470-520. Victor och jag tolkar detta som ett sannolikt belegg för att de begravda i den senare gruppen av kammargravar står i meningsfullt samband med solidusskatterna, särskilt de bägge

stora skatterna på Helgö (Fischer, Soulat och Victor 2009, Fischer och Victor 2011). Männen i kammargravnarna är troligen de som hämtat hem det myntade guldets åt Helgös härskare åren 470-515 varpå de begravts på ett särpräglat sätt ett antal år senare 480-520. Med den tolkningen kunde vi lugnt anse att det vetenskapliga värdet i LEO växt förbi det perifera Mälardalen. Det var dags att applicera materialet och metoden på den senromerska världen som helhet med ett större antal variabler.

LEO-projektet kommer i framtiden att undersöka en rad parallella utvecklingsmönster i den senromerska urbana miljön främst utifrån myntningen av guld i kejserliga residensstäder och deponerandet av detta guld i olika kontexter (Fischer, Lejdegård och Victor 2011). Vissa städer som Konstantinopel växer och har en fungerande penningekonomi, medan andra städer avfolkas, särskilt Rom, samtidigt som den regionala ekonomin i Västeuropa avmonetariseras. Man kan alltså knyta förändrade myntningsmönster till politiska åtgärder och katastrofer som hungersnöd och epidemier. Frågan om varför den västromerska urbana civilisationen gick under medan Konstantinopel expanderade är i högsta grad aktuell. Denna studie skulle kunna vara ett mycket användbart verktyg för att upptäcka liknande tendenser i vår tid: Hur ska våra stora världsstäder klara sig i framtiden? Hur påverkas komplexa samhällen av omfattande klimatförändringar?

Två databaser

Projektet omfattar för närvarande två databaser, BLEO och CLEO. BLEO (Baltic/European Liber Excelsior Obryzium) är konstruerad på mikronivå och omfattar för närvarande omkring 7300 individuella guldmynt från Europa under perioden 249-565 e Kr. CLEO (Continental Liber Excelsior Obryzium) är konstruerad på en makronivå och omfattar för närvarande 170 guldmyntskatter i hela Europa, Mellanöstern, och Nordafrika med c. 22 000 guldmynt. Se illustrationerna BLEO karta och CLEO karta.

Avsikten med projektet LEO är att knyta de bägge databaserna till klimatdata för perioden, samt att omvärdera historiskt källmaterial i anslutning till detta. Projektet LEO kommer snart att bestå av ytterligare två databaser som är uppbyggda enligt samma grundstruktur.

EOLUS är en databas döpt efter vindguden. Namnet syftar på de viktiga vindarna från Egypten mot Konstantinopel och från Nordafrika mot Rom som möjliggjorde skeppstransporter av brödsäd. EOLUS är en databas över

Fig. 1. Fyndplatser för senromerska guldmynt i Skandinavien (Illustration: Helena Victor)

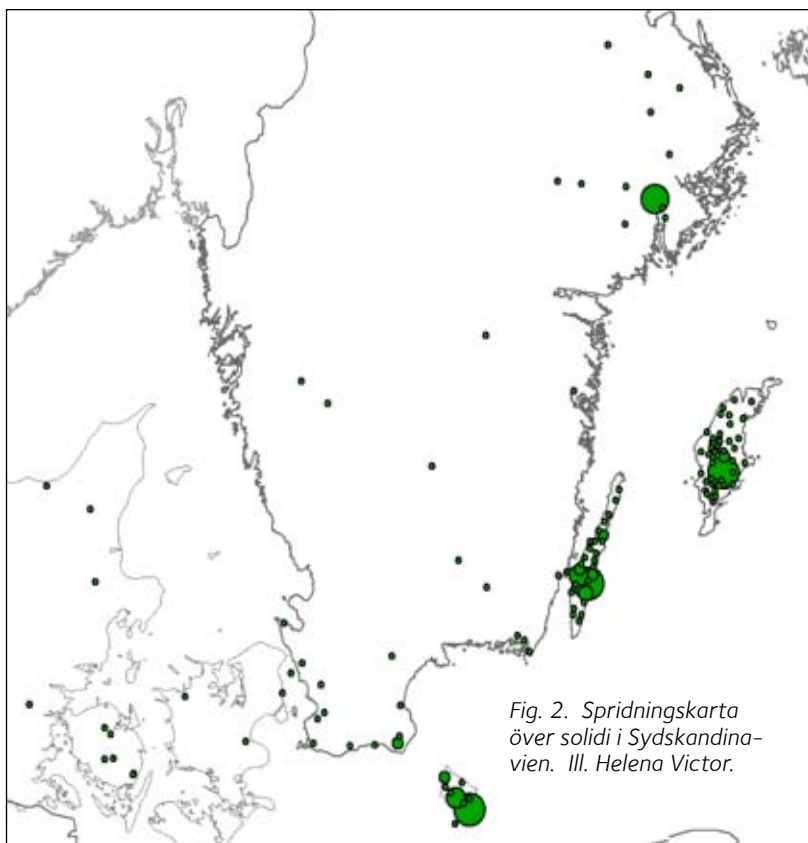

Fig. 2. Spridningskarta över solidi i Sydskandinavien. Ill. Helena Victor.

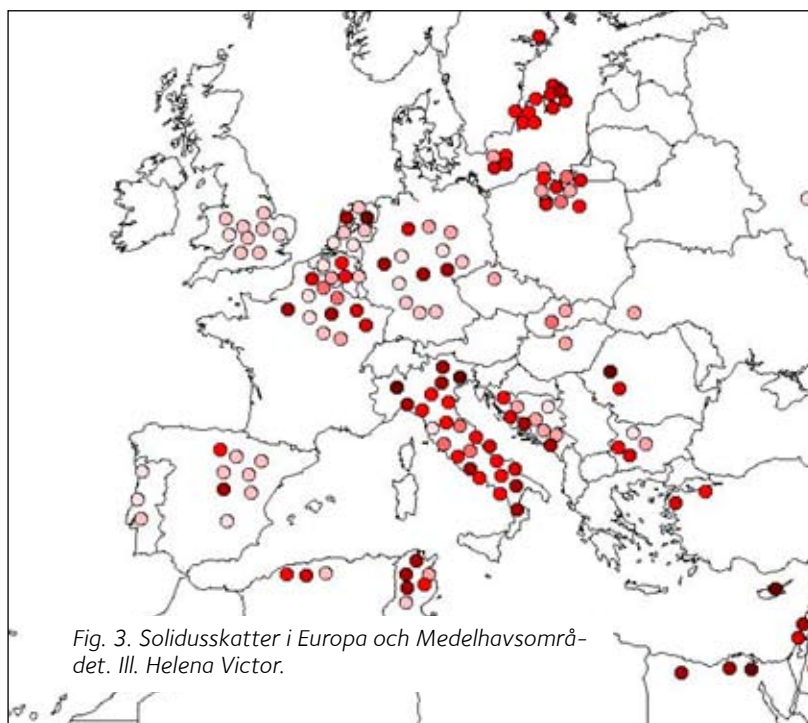

Fig. 3. Solidusskatter i Europa och Medelhavsområdet. Ill. Helena Victor.

belagda störningar i form krig, hungersnöd, torka, frost, gräshoppor, osv. i en rad regioner över hela Romarriket och Barbaricum utifrån inledningsvis en katalog som Stathakoupolos (2003) sammanställt från ett stort antal källor. Till databasen kommer också uppgifter om temperatur, vattennivåer, glaciärförflyttningar, nederbörd och andra klimatologiska indikatorer att infogas.

DONA är en databas som betyder ”gåva” på latin. Den innefattar data om belopp, kejsare och mottagare av tribututbetalningar liksom stora statsutgifter för byggnation, t ex byggandet av kyrkan Hagia Sofia 533-537 i Konstantinopel. DONA är inledningsvis konstruerad utifrån en katalog i Iluk (2007) och kommer att kompletteras med uppgifter om kostnader för infrastrukturella satsningar, krigståg o dyl.

Eftersom vi använder oss av samma grundstruktur är det möjligt att korrelera informationen i de olika databaserna. Korrelationen kommer till stor del att utföras med statistiska verktyg, främst genom den variant av multivariat analys som kallas korrespondensanalys. Med undantag för enstaka studier om solidi funna i Skandinavien (Herschend 1980, Kyhlberg 1986) så har inga statistiska metoder på våra typer av material utförts. Inte heller har en tvärvetenskaplig utgångspunkt anförts på ett så omfattande material baserat på arkeologiska fynd, historiska källor och klimatdata. Projektet kommer därför att innehålla såväl metodutveckling som grundforskning inom de olika delarna i projektet. Analysen utgår således från fyra databaser, BLEO, CLEO, EOLUS, och DONA. Projektets material och metod kan delas in i tre huvuddelar. Den första och största materialgruppen består av databaserna BLEO och CLEO. De katalogiserar enskilda romartida guldmynt (BLEO) och myntskatter (CLEO). Den andra materialgruppen baserar sig på de främst historiska skriftliga källorna. Metoden här utgörs av litteraturstudier. Information om romerska tributer till barbarer excerperas och infogas i den

framtida databasen DONA och information om krig, klimat, pandemier och svält infogas i den delvis färdigställda databasen EOLUS. Den tredje materialgruppen består av klimatologisk information som framställts av naturgeografer och kvartärgeologer.. Denna insamlas också genom litteraturstudier för att sedan infogas i databasen EOLUS.

Två kejsare styr

Man kan beskriva det politiska läget i Romarriket under 400-talet på följande vis: två kejsare styr med hjälp

av en hierarkisk statsförvaltning varsin västlig respektive östlig rikshalva utifrån ett palats. De finns i en stor stad, vanligen kejsarpropagandans tvillingsystrar Rom och Konstantinopel. Vid akuta politiska kriser kan västkejsaren flytta från Rom eller Milano till den säkra utposten Ravenna (Lejdegård 2002), eller till Arles, residensstaden i Gallien (Fischer, Lejdegård och Victor 2011). Residensstäderna försörjs med färskvatten och brödsäd utifrån. Städerna i sig är oförmögna att föda sin egen befolkning (Sirks 1991). Mer en halv miljon människor bor i Rom, cirka 350 000 i Konstantinopel (Mango 1995). 400-talets städer var sårbara för snabba förändringar i balansen mellan militär säkerhet, tillgång på färskvatten, brödsäd och handelsvarors monetära realvärde. För att upprätthålla status quo måste stadsbefolkningen i de romerska residensstäderna lita till ett fungerande militärt beskydd, samt försörjas av kejsaren dels med färskvatten via akvedukter, dels med kraftigt subventionerad brödsäd importerad utifrån. I väst misslyckades man tidvis med det. Då följde skoningslösa barbarinvasioner, koleraepidemier och hungerkravaller (Statha-

Grav	Mynttyp	Kejsare	Präglingsdatum	Deponeringsdatum	Skillnad i antal år
Fullerö, Uppland	aureus	Maximianus	285-305	380-410	50-100
Kvitsle,					
Medelpad	solidus	Valens	368	368-	0-15
Åk, Norge	medaljong	imitation	efter 350	C3	?
Kälder, Gotland	brakteat	imitation	efter 383	C3/D1	?
Godøy, Norge	medaljong	imitation	efter 367	C3/D1	?
Lilla Jored,					
Bohuslän	medaljong	imitation	efter 367	D1	?
Vestre Hauge,					
Norge	multiplum	Valentinianus I	364-367	D1	20-50
Sæbø, Norge	multiplum	Gratianus	375-383	D1	20-50
Hamre, Norge	solidus	Theodosius I	379-395	D1	20-50
Evebø, Norge	solidus	Theodosius II	424-425	D1	20-50
Ottarshögen,					
Uppland	solidus	Basiliscus	475-476	530-560	55-80
Tunaby					
Mellangård,					
Södermanland	imitation	imitation	efter 441	550-600?	?

Tab. 1 Gravfynd av senromerska guldmynt och barbariska imitationer.

koupolos 2003). I öst å andra sidan finns det belägg för att en rad förebyggande åtgärder under kejsarna Anastasius (491-518) och Justinianus (527-565) haft en god inverkan och möjliggjort ytterligare urban expansion i Konstantinopel. Bevis för detta är anläggningar av nya vattenledningar och cisterner samtidigt som ytterligare befästningar utanför den urbana miljön byggs för att säkra vattentillförseln. Det kan jämföras med den sista avgörande anledningen till Roms avfolkning – ostrogoternas sabotage av akvedukterna under belägringen 546. Sannolikt har Anastasius stora penningreform 498 med nya kopparmynt, nummi, haft en positiv effekt i Konstantinopel utan att påverka västra Medelhavet (Grierson & Mays 1992).

Med hjälp av BLEO och CLEO kan man istället påvisa att flera områden i västra rikshalvan redan i det närmaste helt avmonetariserats, t ex Britannien och den Iberiska halvön. Samtidigt har större urbana centra förfallit och avfolkats efter att flera gånger anfallits och plundrats av barbarer, särskilt Rom efter 455. Romarrikets näringsekonomi var baserad på jordbruk och då främst brödsäd. En

klimatstörning med en skiftning i nederbörd och temperatursvängningar leder förr eller senare till minskade skördar av brödsäd. Det tvingande politiska beslutet på högsta ort är att mer brödsäd måste skaffas fram, även med våld. Kejsaren måste helt enkelt ta mer jordbruksmark i besittning för att slippa oroligheter i den egna stadsmiljön. För det behöver han trupper som dels kan säkra transporter, återerövra förlorad jordbruksmark men också driva in skatter. De ska i regel ha betalt hälften i förskott. Då slår kejsaren nya guldmynt som delas ut till trupperna. Problemet är att barbarer etablerat sig just i de alternativa kornbodarna i Spanien och Nordafrika efter invasionerna, väl medvetna om områdenas värde som försörjningskällor. Särskilt relevanta undersökningsobjekt är kriserna 406-411 i Västeuropa, samt i Italien 468-472 och 536-542. Här sammanfaller missväxter med krig och illa valda politiska beslut och pandemier (Stathakopoulos 2003). Det förefaller som att en klimatstörning med kallare temperaturer och delvis ökad nederbörd åren 475-500 orsakat stora regionala förändringar i Europa. Flera studier påvisar kraftiga klimatstörningar under 450-500-talet i Europa, Främre Orienten och Skandinavien. Genom analyser av bl. a. tillväxt av stalagmiter i grottor, sediment i sjöar, pollenanalyser, glaciärförändringar och isborrkärnor kan det påvisas att en kallare och blötare period inleddes under 400-talet (Jones et al 2006; Frisia et al 2005). I Italien sammanfaller perioden med omfattande avfolkning av Rom och flera krig, särskilt efter en längre hungersnöd under en torrperiod 468-472. I de agrara uppbörsområdena kring Konstantinopel leder den ökande nederbörden och de kallare temperaturerna istället till en gynnsam förbättring och staden kan öka sin befolkning och skatteintäkter, medan städer i Levanten får ett både torrare och kallare klimat. Det leder till omfattande frostskador med hungersnöd och epidemier som följd. Konflikten mellan stad och land blir mycket påtaglig under en klimatstörning. Det är viktigt att understryka att städerna i Romarriket med stora sädesmagasin klarade hungersnöd bättre än landsbygden och att det snarast var så att landsbygdens befolkning sökte sig mot städerna för att få mat i krissituationer, inte minst under längre perioder av hungersnöd då de redan ätit upp nästa års utsäde (Telelis 2000; Stathakopoulos 2003).

Nutida brittiska historiker (Ward-Perkins 2000, 2005, Heather 2006) vill gärna skylla Romarrikets sammanbrott på barbarerna, och de vill argumentera för skarpa brytningar och förändringar – detta till skillnad från arkeologisk ef-

terkrigsforskning som sökt påvisa långsamma övergångar där barbarerna långsamt tog till sig romerska manér (Webster et al 1997). Ingen av dessa forskare har i någon större utsträckning brytt sig om att titta på relevanta klimatdata. De grekiska klimathistorikerna Telelis (2000) och Stathakopoulos (2003) kan visa på att störande omsvängningar i klimatet definitivt påverkat det senromerska samhället som helhet. Men bägge påpekar flera gånger att det är svårt att avgöra i vilken ordning problem som hungersnöd, krig och epidemier hopar sig i relation till klimatstörningar. En viktig initial slutsats är dock att en variabel saknas i Telelis och Stathakopoulos forskning, nämligen en redogörelse för hur kapitalet inom den statsfinansiella sektorn rör sig, samtidigt som bägge forskarna utan tvekan identifierar statsapparaten som den största enskilda politiska aktören. På samma vis är numismatikern Iluks (2007) forskning begränsad. Den inskränker sig till att tolka historiska belägg för tributer och arkeologiska belägg för tesaurering, dvs. skattgömmande, utan att beakta vad som verkligen skulle kunna ligga bakom plötsliga kapitalrörelser bortom omedelbar politisk hänsyn. Iluk är oförmögen att attribuera den senromerska statsapparaten all framförhållning vilket knappast torde motsvara verkliga förhållanden.

Ekonomi i det sena Romarriket karakteriseras av att statens viktigaste angelägenheter finansieras med guldmynt. Det kan spåras dels genom historiska källors notering av tribututbetalningar och dels sekundärt genom den avmonetarisering som kan påvisas genom belägg för tesaurering. Tributbetalningar och skattgömmor orsakas i regel av krig. Kriget påbörjas oftast av kejsaren. De genomförs med blandade resultat. Krigståg mot barbarer ses ofta som nödvändiga för att trygga den urbana kontinuiteten. Krig kostar pengar. Krig för med sig ökad myntning. Man har därför explicita mål. Mynt slås i korta sekvenser för att betala de inblandade trupperna och leverantörerna i förskott.

Guldet göms i väntan på bättre tider

Effekten av ett ökat kapitalinflöde i en kristid i en redan skadad penningekonomi är den samma som ett plötsligt kapitalinflöde i en utvecklade ekonomi. Det nya kapitalet kan inte omsättas på den redan mättade marknaden där bristen på varor inte motsvarar tillgången på kapital hos en för stor mängd marknadsaktörer som inte är reella konsumenter, det är kapitalförstöring. Detta är en av anledningarna till att tesaureringen istället ökar. Avmonetariseringen tar ny fart.

Det går inte att köpa något. Man gömmer guld i väntan på bättre tider. Det leder i sin tur till minskade handelsvolymer som kan omsättas i pengar. Vidare utarmas Romarriket genom att en stor del av statsfinansiella kapitalet förs till Barbaricum och slutar cirkulera (Guest 2008). Det sker oftast när kejsaren köper sig fred av barbarer genom tributer. Pengarna är på så vis förlorade då barbarerna ändå inte kunde använda guld till att stimulera någon form av bärkraftig marknadsekonomi. Tributerna har istället kallats för ”the gold hemorrhage” (Iluk 2007). Termen avser det ekonomiska åderlåtande som tributerna innebar eftersom de försvagade Romarriket.

LEO-projektet vill visa att kejsarens handlingsutrymme är beroende av hans kontroll av en effektiv militär styrka bestående av livgardet och arméns hårda kärna och att billig brödsäd kan importeras från Egypten snarare än från andra områden utanför kejsarens kontroll. Den hårda kärnan av den kejsarliga armén under sent 400-tal har visats vara liten men slagkraftig (Elton 1996, Richardot 1998). En typiskt romersk lösning på den interna krisen är att ta in elitsoldater utifrån. Man värvar barbarer. Särskilt det kejsarliga livgardet rekryteras avsiktligt så långt bort ifrån residensstäderna som möjligt. Periodvis finns ett betydande inslag av medlemmar från Östersjöområdet.

På så vis är livgardet endast knutet till kejsaren som person och ingen annan. Totalt hade kejsaren i väst omkring 6000 elitsoldater i sin tjänst, medan kejsaren i öst hade ungefär 7000 elitsoldater. Kejsarens säkerhet i residensstaden är helt beroende av hans personliga livgarde, schola palatina, ett mindre elitförband på omkring 1500 man. Det består av fyra-fem olika enheter med spridda logement i palatsområdet omkring skattkammaren. Där slås guldmynten i sacra moneta, till skillnad från stadens moneta publica, där stadsbefolkningens vanliga kopparmynt slås. Elittrupperna får betalt i myntat guld, solidi, till skillnad från stadsbefolkningen som använder vanliga kopparmynt till vardags. Nya silvermynt är däremot ovanliga, och mycket gamla och slitna mynt cirkulerar länge. Elitsoldaterna kan inte konsumera upp sin lön hursomhelst, eftersom det var svårt att omsätta myntat guld på marknaden i staden. Elitsoldater är inte marknadsaktörer i vanlig mening, snarare har de till funktion att förvalta och omsätta det kejsarliga kapitalet i praktiken.

Stadsbefolkning och elitsoldaterna hindras från att fraternisera. Stadsbefolkningens köpkraft och möjlighet att beskattas regleras av kejsaren. Om inte folk tjänar pengar

kan de varken köpa handelsvaror eller betala skatt i form av mynt. Detta leder i sin tur till att militära utgifter för att driva in skattemedel ökar medan skatteunderlaget minskar. Följden blir att folk tesaurerar undan monetärt kapital i skattgömmor samtidigt som avmonetariseringen av ekonomin tar ökad fart.

Varför är då guldmyntens spridning viktig att studera? Elitsoldaterna byts regelbundet ut och man behöver ständigt nytt folk från periferin. På så vis återvänder elitsoldater till avlägsna hemtrakter i Skandinavien och nordvästra Frankrike med sin lön som de inte har kunnat omsätta. De skickar sedan ner sina yngre släktingar. Men den sparade lönen går inte att använda hemma i den premonetära ekonomin där jord är arvegods som inte får säljas, inte ens för myntat guld. Alltså stoppas guldmynten så småningom ned i skatter för att sedan glömmas bort. Därför har man i Skandinavien en världsunik fyndhorisont av präglingsfärska senromerska guldmynt som aldrig cirkulerat. Denna fyndhorisont ska sättas i samband med det s.k. ”gold hemorrhage”. Fyndkategorin har aldrig tidigare relaterats till den romerska myntningen, händelserna som ligger bakom dem eller den allmänna politiska situationen på kontinenten. Inte heller har den stora mängd Skandinaviska guldmynt relaterats till de europeiska och medelhavsknutna skattfynden. I och med LEO har vi lyckats dela upp kejsarliga regentlängder som tidigare spände över decennier (Kyhllberg 1986) i flera korta intervaller, vilket gör att mer exakta dateringar av händelser både i Skandinavien och i övriga Europa kan börja diskuteras. Ett exempel på hur en mer tvärvetenskaplig syn kan reda ut vad som är orsak och vad som är verkan är en granskning av det stora romerska fälttåget 468-471 mot vandalerna i Nordafrika. Detta föregicks både av påtagliga klimatstörningar med torka och missväxt i Italien och en enorm myntning i Konstantinopel för att betala värvade trupper. Men först när de olika variablerna ställs mot varandra kan kausala samband fastställas: Man försöker 467 med en nyinsatt kejsare i väst, Anthemius, stödd av värvade trupper som betalas med guldmynt från öst som präglats 466 säkerställa tillförseln av brödsäd till Italien. Planen är att 468 krossa Vandalriket som indirekt kontrollerar staden Rom genom sin export av brödsäd som är helt avgörande för romarnas välfärd. Då kriget misslyckas stryps tillförseln av brödsäd från Nordafrika helt 469-470. Man försöker då istället att säkra brödsäd genom att anfälla visigoterna 469-471. Även detta misslyckas. Till sist ser sig överbefälhavaren i väst, Ri-

cimer, tvungen att göra statskupp. Anthemius blir belägrad i Rom, med katastrofala följder för stadsbefolkningen.

Viktiga frågor inför framtiden

Korrekt politiskt beslutsfattande och analys är viktiga frågor inför framtiden. Mycket av marknadsmekanismers och klimatstörningars natur är okända för vetenskapen. Hur var det förr? Det förefaller vara så att det senromerska urbana samhället kunde stå emot följderna av missväxter, torka, pandemier, krig och undermåligt politiskt ledarskap till en viss gräns. Kombinerar flera problem i följd kom det hela att rinna över en tröskel och därefter orsaka en rad andra effekter. Dessa kausala samband är mycket angelägna att studera. Agerade de viktigaste beslutsfattarna rationellt inför en rad fenomen de slutligen inte rådde på? Eller var det så att deras bristande kompetens förvärrade kriser och störningar som hade kunnat förmildras?

Referenser

- Arwidsson, G. 1948. ”Valsgärde – Fullerö.” *Tor* I. 31-48.
- Dahlin Hauken, Å. 2005. *The Westland cauldrons in Norway*. Stavanger.
- Elton, H. 1996. *Warfare in Roman Europe AD 350-425*. Oxford.
- Fagerlie, J.M. 1967. *Late Roman and Byzantine Solidi Found in Sweden and Denmark*. New York.
- Fischer, S. 2005. *Roman Imperialism and Runic Literacy – The Westernization of Northern Europe (150-800 AD)*. *Aun* 33. Uppsala.
- Fischer, S. 2008a. “Brief Events and Long-term Change – The Slow Impact of Foreign Influences in Valsgärde.” I: S. Norr, red. *Valsgärde Studies: the Place and its People. Past and Present*. OPIA 42. Uppsala. 167-198.
- Fischer, S., 2008b. “The Udovice Solidus Pendants – 5th Century Evidence of South Scandinavian Mercenaries in the Balkans.” *Formvännen* 103. 81-89.
- Fischer, S., Soulat, J., och H. Victor. 2009. “Two papers on Chamber Graves.” I: U. Von Freeden, red. *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. Im Mittel- und Nordeuropa*. 59. Internationalen Sachsensymposiums. Berichte der Römisch-germanischen Kommission. Frankfurt am Main.
- Fischer, S.; Lejdegård, H, och Victor, H. 2011. ”The Fall and Decline of the Roman Urban Mind”. I: Paul Sinclair och Gullög Nordquist, red. *The Urban Mind: Cultural and Environmental Dynamics*. Studies in Global Archaeology 15. Uppsala.
- Fischer, S., López Sánchez, F., och Victor, H. 2011. ”A Preliminary Result from the LEO-project: The 5th Century Hoard of Theodosian solidi from Stora Brunneby, Öland, Sweden.” *Formvännen* 106.
- Fischer, S., och Victor, H. 2011. ”New Horizons for Helgö.”. I: B. Arrhenius och U. O’Meadhra, red. *Excavations on Helgö XVIII*. KVHAA. Stockholm.
- Frisia, S., Borsato, A., Spötl, C., Villa, M., & Cucchi, F., 2005. Climate variability in the SE Alps of Italy over the past 17,000 years reconstructed from a stalagmite record. *Boreas* 3; 445– 455.
- Grierson, P. och Mays, M. 1992. *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. Washington.
- Guest, P. 2008. “Roman Gold and Hun Kings: the use and hoarding of solidi in the late fourth and fifth centuries”. I: Bursche, A., Ciolek, R. och Wolters, R., red. 2008. *Roman Coins Outside the Empire – Ways and Phases, Contexts and Functions*. *Moneta* 82. Wetteren. 295-307.
- Heather, P. 2006. *The Fall of the Roman Empire. A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford.
- Herschend, F. 1971. “Some Critical Views on Joachim Werner’s Münzdatierte austrasische Grabfunde.” *Tor* 14. 48-61.
- Herschend, F. 1980. *Två studier i öländska guldfynd*. I. *Det myntade guld*. II. *Det omlyntade guld*. *Tor* 18. Uppsala.
- Iluk, J. 2007. *Aspects économiques et politiques de la circulation de l’or au Bas-Empire*. *Moneta* 64. Wetteren.
- Jones, M., Roberts N., Leng, M. och Türkes, M., 2006. “A high-resolution late Holocene lake isotope record from Turkey and links to North Atlantic and monsoon climate.” *Geology* 2006, 34:361-364.
- Kent, J.P.C. 1994. *The Roman Imperial Coinage, vol. X. The divided Empire and the fall of the western parts A.D. 395-491*. London.
- Kyhllberg, O., 1986. “Late Roman and Byzantine Solidi, An Archaeological analysis of coins and hoards.”
- I: Hovén, B, ed. *Excavations at Helgö X. Coins, Iron and Gold*. KVHAA. Stockholm. 13-126.

- Lagerquist, K. 1963. *En stormansgrav från Fullerö*. Uppsats, framlagd vid seminariet för nordisk och jämförande fornkunskap vid Stockholms universitet. (Duplikat).
- Legoux, R., Périn, P., och Vallet, F. 2006. *Chronologie normalisée du mobilier funéraire mérovingien entre Manche et Lorraine*. Deuxième édition. Condé-sur-Noireau.
- Lejdegård, H. 2002. *Honorius and the City of Rome. Authority and legitimacy in Late Antiquity*. Uppsala.
- Lindquist, S. 1936. *Uppsala högar och Ottarsbögen*. KVHAA. Stockholm.
- Madsen, T. 1988. *Multivariate Archaeology. Numerical Approaches in Scandinavian Archeology*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 21. Århus
- Mango, C. 1995, *The Oxford History of Byzantium*. Oxford.
- Pearce, J.W.E. 1951. *The Roman imperial coinage IX. Valentinian I – Theodosius I*. London.
- Richardot, P. 1998. *La Fin de l'Armée romaine (286-476)*. Paris.
- Stathakopoulos, D. Ch. 2003. *Famine and pestilence in the late Roman and early Byzantine Empire: a systematic survey of subsistence crises and epidemics*. Aldersgate.
- Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräber des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Oslo.
- Telelis, I. 2000. "Medieval warm period and the beginning of the little ice age in Eastern Mediterranean. An approach of physical and anthropogenic evidence." I: K. Belke, F. Hild, J. Koder och P. Soustal, *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes* (pp. 223-243). Österr. Ak. d. Wiss., Veröffentlichungen d. Kommission für die Tabula Imperii Byzantini. Wien.
- Ward-Perkins, B. 2000. "Constantinople – Imperial Capital of the Fifth and Sixth Centuries." *Sedes Regiae*, Barcelona. 61-88.
- Ward-Perkins, B. 2005. *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford.
- Webster, L. och M. Brown, red. *The Transformation of the Roman World AD 400-800*. 1997. Cambridge.
- Werner, J. 1935. *Münzdatierte austrasische Grabfunde*. Berlin.

Lilla Ullevi - en kultplats

AV ANN-MARIE HÅLLANS STENHOLM
Riksantikvarieämbetet UV Mitt

Under två sena höstmånader 2007 gjorde UV Mitt en undersökning av en plats med namnet Lilla Ullevi i Bro socken norr om Stockholm. Fornlämningen som föranledde undersökningen var en bytomt med medeltida belägg (RAÄ 145) (fig. 1). Den kronologiska spännvidden på platsen var, som så ofta vid undersökningar av bytomter, omfattande och sträckte sig från yngre bronsålder till omkring år 1900. En kultplats från vendeltid, vilken utgör fokus för denna artikel, överlagrade en stor mängd härdar och kokgropar från förromersk- och romersk järnålder. Efter att kultplatsen övergivits så dröjer det 550 år innan en medeltida bybebyggelse etableras i Lilla Ullevi. Den medeltida byn äger bestånd i ungefär 150 år, men nämns i princip inte i bevarade skriftliga källor. De yngsta lämningarna som undersöktes på platsen var en stuga från 1600-talets första hälft, vilken bebotts fram till omkring år 1900.

Kultplatsen från vendeltid hade egentligen inte gett sig till känna vid förundersökningen. Det som senare skulle visa sig vara en stenkonstruktion som sannolikt varit central för ritualerna på platsen, tolkades vid förundersökningen som en kraftig husterrass. Namnet Ullevi gav dock från början associationer till en kultplats, men bilden komplicerades av att det fanns två Ullevi i socknen och Lilla Ullevi var sannolikt i relation till Stora Ullevi inte ursprunglig. Den vid undersökningen hela tiden växande mängden amuletringar stärkte tillsammans med konstruktionernas karaktär och platsens struktur vår tolkning att det trots allt handlade om en kultplats.

Fornlämningens bild, ortnamn, skriftligt och kartografiskt källmaterial

Bro socken uppvisar ett förtätat sakralt landskap om man ser till ortnamnen; Lilla och Stora Ullevi samt Härnevi. Per Vikstrand behandlar ortnamnen i sin avhandling och situationen i socknen speciellt (Vikstrand 2001). Ortnamnet Ullevi kan härledas till guden Ull och ett *V*i i betydelsen helig plats (aa:166).

Fig 1. Idag ligger Lilla Ullevi bytomt i ett industriområde. Undersökningsytan syns avbanad i bildens mitt. Foto. © 2007 Hawkeye flygfoto.

Vikstrand har också undersökt i vilka sammanhang bebyggelser som har gudanamnet Ull i ortnamnet förekommer. Han kan varken finna förhistoriska högstatusmarkörer som monumentala fornlämningar eller andra centralortsindikatorer i direkt anslutning till dessa platser inom Mälardalslandskapen. Det finns dock några exempel på platser som eventuellt kan ha en direkt anknytning till centralorter som t.ex. tuna- eller husabyorter (aa:173ff). Förutom en möjlig koppling till Ulleråker i Uppsala finns få ortnamnsindikatorer på att Ull-platser även kan betraktas som tingsplatser (aa:182f). Vikstrand menar dock att "...Ull-bebyggelserna och då särskilt de som bär namnet Ull(e)vi – oftast uppträder i mycket gamla bebyggelsemiljöer, men samtidigt uppvisar en låg grad av centralitet. I den mån de förekommer i anslutning till centralorter får man inte sällan intrycket av att det är en sekundär och slumpmässig effekt av läget i gammal bygd, tydligt i t.ex. Bro sn i Up" (aa:174).

Fornlämningens bild i socknen är svårtolkad. Lilla och Stora Ullevi samt Härnevi tycks sakna gravfält inom sina

ägor, vilket kan vara ett uttryck för stora förändringar i ägostrukturerna eller ett utslag för platsernas särställning som *Vz*. Enheterna runt Lilla Ullevi har samtliga flera gravfält inom sina ägo gränser. Intill Lilla Ullevi, finns visserligen två gravfält, men de ligger inom Skällstas ägor.

Det skriftliga och kartografiska materialet innehåller även det många frågetecken. Det handlar om Lilla Ullevi som kameral enhet liksom de äldsta beläggens utsagor

(aa:172). Bland annat framträder Lilla Ullevi i kartmaterialet, som en mycket liten enhet. I socknen finns som framgått både ett Stora och ett Lilla Ullevi, den förra med äldsta belägg från år 1382 (UUBp 2/2), medan den senare enligt DMS saknas i medeltida dokument. Förekomsten av två Ullevi i socknen kan emellertid göra det svårt att veta vilken enhet som åsyftas i de medeltida dokumenten. Vikstrand lyfter exempelvis fram ett medeltida belägg från 1486 där en Magnus Andersson ”*j Wllawij j Bro socken*” agerar vittne inför Stockholms stadsrätt (Sstb 2 s. 146f). Övriga vittnen kommer från enheter som gränsar till Lilla och inte Stora Ullevi, varför han håller det för sannolikt att belägget kan hänföras till just Lilla Ullevi (Vikstrand 2001:172). Detta är emellertid en mycket svag attribuering som inte kan anses tillförlitlig (muntligen Kaj Janzon, DMS). Arkeologiskt vet vi emellertid att Lilla Ullevi omfattade minst en, men möjligen flera gårdar under medeltid. Rör det sig om endast en gård så har den haft en byliknande struktur. Stora Ullevi bestod under medeltiden av fyra frälsehemman (DMS 1992:57).

En central fråga är vilken relation Stora och Lilla Ullevi hade till varandra och vilken enhet som var primär respektive sekundär i förhållande till den andra. Flera tolkningar har presenterats över tid, framförallt inom ortnamnsforskningen (Vikstrand 2001:171 och där anförd litt.).

I kronans jordeböcker från 1500-talets mitt består Lilla Ullevi av fem utjordar som hör till Skällsta, Klöv, Berga och Klint. Inför undersökningen var det oklart om utjordarna varit bebyggda, eftersom de också kan vara spår av ödeläggelse under medeltid eller tidigare (Sporrong 1985:113; jfr.

Fig 2. Flygfoto över hela kultplatsen i Lilla Ullevi. De kraftiga linjerna markerar hägnaden, medan de tunnare linjerna markerar bergsryggen. Foto. © 2007 Hawkeye flygfoto.

Broberg 1990:46). Oklarheter finns också huruvida något hemman har kunnat beläggas i jordeböckerna från 1500-talet. I den arkeologiska rapporten från undersökningen i Lilla Ullevi 1990 är ett stadgehemman (skattehemman) upptaget under Lilla Ullevi (Andersson & Appelgren 2001:6 samt där anförd muntligt meddelande). I DMS för Attundaland saknas dock denna uppgift. Enligt det äldre kartografiska materialet från 1700-talet framstår den förtätade ägostrukturen i socknens centrala del som ett resultat av en uppsplittring eller omarrondering på flera mindre bebyggelseenheter; Lilla Ullevi, Vallby, Skällsta. När detta skett är emellertid svårt att veta.

Den äldsta kartan, en ägomätning över Lilla Ullevi från 1787, kan emellertid i det här fallet möjligen säga något om medeltida förhållanden. En hypotes är att de karterade betestomter och hagar, som är tydligt avgränsade och har relativt geometriska former, är spår efter en äldre tomtindelning. Undersökningsschaktet från 1990 kan korrespondera med en av tomterna benämnd Skällsta hage.

Ortnamn, ägostrukturer och fornlämningsbild visar att bebyggelseutvecklingen varit komplex i Bro socken i allmänhet och i Lilla Ullevi och angränsande enheter i synnerhet (se bl.a. Vikstrand 2001:170–173; Bratt 1999; Hyenstrand 1974).

Lilla Ullevi som kultplats

Kultplatsen i Lilla Ullevi bestod av flera betydelsebärande element som alla utgjorde en viktig del i platsens funktion och uttryck. De fyra huvudelementen är *en bergsrygg*, en stor (cirka 165 m²) *stenplattform*, *hägna* som avgränsar platsen

åt söder, öster och nordost och som samtidigt skapar en passage in till stenkonstruktionen genom berget, en handfull *stolpgrupperingar* om tre stolpar placerade i en sluttning några meter söder om stenkonstruktionen. Det område som dessa konstruktioner omfattar är totalt omkring 2000 m², vilket alltså skulle kunna motsvara det rum som utgjorde den heliga platsen (se fig. 2).

Berget

Mitt i det område som tolkats som en kultplats löper en långsträckt bergsrygg i dagen. Den sträcker sig i NV–SO genom större delen av området och de arkeologiska lämningarna tycks relaterade till och organiserade kring bergsryggen. Den framstår som ett nav kring vilket allt d.v.s. de rituella aktiviteterna på platsen, har kretsat (se fig. 2).

Hägnaden

Kultplatsen har sannolikt varit hägnad i söder, öster och nordost (se fig. 2). Flera olika slags lämningar skulle kunna tolkas som en del av denna hägnad. De huvudsakliga beståndsdelarna i hägnaden i öster och nordost utgörs av en handfull markfasta block, samt ett 30-tal stolphål, men också härदार och kokgropar. De senare kan möjligen ha haft funktionen att under mörka tider på dygnet lysa upp avgränsningen. Vi kan inte heller utesluta att det förkommit rituell matlagning i anslutning till själva hägnaden. Stolparna och blocken har inte endast avgränsat området österut, utan har sannolikt också skapat en passage in till det som tolkats som de centrala delarna av kultplatsen. I söder utgjordes hägnaden av en kraftig stensträng.

Stenplattformen

Den tidigare nämnda terrassliknande stenkonstruktionen låg på undersökningsområdet högsta punkt strax söder om bergsryggen. Konstruktionen låg i en sluttning mot väster, där den östra gaveldelen som vette mot bergsryggen var den högst belägna (se fig. 3).

När vi i samband med undersökningen fick möjlighet att undersöka denna stenkonstruktion i sin helhet kom våra ursprungliga tolkningar om ett terrasshus på skam. Konstruktionen hade visserligen rent morfologiskt likheter med en hallbyggnad, med ett insvängt gavelparti i väster, men saknade i övrigt stolphål efter en inre takbärande konstruktion. Vid en jämförelse med undersökta samtida terrasshus i Mälardalen finns likheter, men framförallt skillnader (se vidare Bäck & Hållans Stenholm in press). Allt tyder således på att konstruktionen varit en slags plattform

Fig 3. Stenkonstruktionen från väster. Foto. Mathias Bäck.

utan tak. Intressant är dock den formmässiga likheten med gaveln på en stor hallbyggnad, vilket skulle kunna vara ett viktigt symboliskt budskap.

Den västra och den östra delen av stenkonstruktionen var sinsemellan olika (se fig. 4). Det västra insvängda gavelpartiet var uppbyggt av två lager sten som i sin helhet täckte ytan innanför en stenram av större stenar. I den östra delen utgjordes stenkonstruktionen av två stenrader, som liksom ”armar” sträckte sig dryg sex meter upp mot berget i öster. Innanför dessa stenrader saknades en stenfyllning på samma sätt som i den västra delen.

Innanför stenraderna i öster påträffades fyra kraftiga stolphål om två par. Den omedelbara tanken var att det handlade om två takbärande stolpar, men det ena paret av stolpar har vilat direkt mot berghällen och kan inte ha stått själv utan att ha varit sammanbundna med det andra stolpparet. Detta innebär att dessa fyra stolparna tillsam-

Fig 4. Flygfoto över stenkonstruktionen. Foto. © 2007 Hawkeye flygfoto.

Fig 5. Handtag till
völva-/mätstav.
Foto. Mathias Bäck.

mans måste har utgjort en konstruktion. De två västliga stolphålen hade en diameter på cirka 0,90 m. Dessa stolphål var även djupare, 0,35-0,40 m, än motsvarande östliga dito. Stolphålen i den östra delen av konstruktionen hade en diameter på cirka 0,70 m och var inte mer än cirka 0,35 m djupa. Det inbördes avståndet mellan de respektive stolpparen var inte mer än 2,3 m räknat från centrum av stolphålet. Avståndet mellan de västra och det östra paret stolpar var, från centrum av stolpen räknat, cirka 6,20 m.

Den stora stenkonstruktionen är resultatet av en omfattande arbetsinsats. Detta har sannolikt krävt en samordnad insats av fler människor än vad som fanns på ett par gårdar, vilket tyder på att platsen inte varit privat utan har fungerat för ett större lokalt eller regionalt kollektiv.

Stolpar strax söder om plattformen

Omkring tio meter söder om stenkonstruktionen fanns en samling av ca 20 stolphål. Stolparna tycktes grupperade i fem eller sex formationer om vardera tre stolpar. Fyra av dessa stolppgrupperingar bildade en svag båge, liknande en mindre "skärmvägg", men däremot inget tydligt avgränsat rum av karaktären byggnad. Stolparna står i ett område där de flesta amuletringarna har påträffats. Ett antal av dessa ringar har vidhängande märklar, vilka kanske kan ha varit inslagna i något träföremål, kanske i dessa stolpar. Dessa stolppgrupperingar kan sannolikt knytas till kultutövningen vid stenplattformen.

Fig 6. Förgyllt djur-
ornerat beslag.
Foto. Mathias Bäck.

Ringar och andra föremål

Kring stenplattformen fanns påtagligt sotiga jordlager som representerar marktytor under stenkonstruktionens brukningstid. Vissa av dem omfattade även en

stor mängd mindre stenar. Den största gruppen föremål från dessa lager är amuletringar. Fyndsammansättningen i övrigt är relativt sammanhållen och består i huvudsak av material som kan föras till järnåldern. Det rör sig bland annat om hästkosöm, lerklining, knivar, keramik, redskap, broddar, löpare och eldstål. Ett mindre antal föremål har dock på olika grunder, men främst genom jämförande fyndstudier, kunnat hänföras till vendeltida aktiviteter vid stenkonstruktionen.

Den sammantagna fyndbilden omfattar flera fyndkategorier som kan tolkas som rituella rekvisita. Den stora mängden amuletringar är givetvis

Fig 7. Ringar med
vidhängande ringar.
Foto. Mathias Bäck.

enastående, men härtill kommer sannolikt också en eller möjligen två s.k. *sejd-* eller *völvastavar* (se fig. 5). En av dessa stavar liknar ett handtag som utgörs av fyra sammansatta, torderade järntenar. Möjligen skall ytterligare ett stavligt järnföremål räknas till denna fyndkategori. Paralleller till staven med vridna tenar har hittats i gravar från yngre järnåldern på bl. a. Björkö, men också på Öland och i Gästrikland. Även i Norge och Danmark finns motsvarigheter till detta föremål (Price 2002:181ff; Gustin 2004:129ff). Tolkningarna av stavens funktion har varierat över tid; grillspett, måttstav och völve- eller sejdstav (Price 2002:180; Gustin 2004:131, appendix 1). Den senare tolkningen avser en stav använd vid sejd.

En *köttgaffel* med kända paralleller i båtgravarna vid Vendel och Valsgärde är ett annat föremål som hypotetiskt skulle kunna ha använts vid rituellt kokning av kött. Ett märkligt *silverbleck* med textilimiterande dekor som associerar till ett glänsande silvertyg är ett av få föremål som hittades direkt i plattformens stenpackning. Möjligen kan blecket ha suttit på ett rituellt föremål som ex. ett dryckeshorn, ett skrin eller kanske en bok. Samtidigt är det intressant att fråga sig vilket föremål man eventuellt velat ge en textiltuttryck. Ytterligare en möjlighet är att blecket täckt delar av en hjälm. Även *pil- och lansspetsar* liksom ett möjligt *sköldbeslag* som kanske suttit på en liten närstrids-sköld skulle kunna ses i detta sammanhang. Detta eftersom guden Ull framställs som en god pilbågsskytt, men också som en gudom som vakar över tvekampen. Pilbågsskytte och närstrid skulle således rent hypotetiskt kunna vara en del av den rituella praktiken. Även ett *förgyllt djurornerat (rem)beslag* kan kontextuellt knytas direkt till stenplattformen (se fig. 6). Föremålet har troligen varit fäst på en tunn läderrem eller möjligen textil. Dekoren på detta föremål var vid närmare betraktande ytterst komplex i sin komposition och innefattade minst fem olika motiv. Den intrikata ornamentiken refererar bakåt i tiden genom att flera olika vendelstilar finns representerade. Det är intressant att den i motiven inbyggda kronologin griper över en period från 600-tal till 700-talets mitt och därmed representerar hela den tidsperiod som kultplatsen bedömts vara i bruk. Stilen är i huvudsak motsvarande vendelstil "II/D med några element karakteristiskt för stil II/E" (Ingmar Jansson, e-post 080914), men det finns även referenser till äldre stilar; "Det skulle också kunna röra sig om stil IIB" (Björn Ambrosiani e-post 080428 och bilaga 12). De närmast jämförbara materialen, både vad gäller stil och datering, återfinns i de rika

gravarna i Vendel och Valsgärde. (Arwidsson 1942, 1954, 1977; Stolpe & Arne 1927) Beslaget kan utifrån stilen dateras till perioden omkring 700–750.

Om man ser till det samlade föremåls materialet förutom ringarna, så kan de jämföras med inventarier som påträffas i gravar tillkomna för individer som sannolikt tillhör en social elit. Ett exempel är båtgravarna i Vendel och Valsgärde i vilka påträffats bl.a. köttgaffel, förgyllda och djurornerade rembeslag, pil- och lansspetsar, knivar, hästutrustning, viktod. Detta leder vidare till frågan om en plats som Ullevi också kan vara en ingång till att förstå ideologierna bakom gravgåvor generellt och valet av ovanstående föremål som gravgåvor specifikt i samtida gravläggningar i Mälardalen?

Ett förhållandevis begränsat osteologiskt material kan också knytas till aktiviteter vid stenkonstruktionen. Slakt/offerdjuren har till en helt övervägande del utgjorts av nöt (637 g) därefter mindre omfattning svin (168 g), häst (115 g) och får/get (102 g). Vi kan konstatera att djur som förknippas med gudar som Oden och Frej, såsom häst och svin (Nilsson 2003:301) utgör en relativt liten del av materialet. Som jämförelse kan nämnas att 75 kg ben, däribland rikligt med häst och hund, tillvaratogs i anslutning till kultplatsen i Borg i Östergötland (Lindeblad 1997:34f).

Ringar

Som tidigare nämnts är ringarna den största enskilda föremålskategori som kan kopplas samman med den ritualiserade praktiken på platsen. Sammanlagt 65 amuletringar i järn har hittats på Lilla Ullevi. Huvuddelen av ringarna är koncentrerade till stenkonstruktionen eller området innanför stenhägnaden strax söder därom, vilket tyder på att det är här som de rituella aktiviteter som involverat amuletringar ägt rum. De kan således huvudsakligen återfinnas innanför hägnaden av den helgade platsen, men i några fall har de även påträffats i anslutning till både den södra och den östra hägnaden. Ringarna i det senare sammanhanget låg följaktligen i en liminal zon mellan kosmos och kaos eller mellan det helgade och det ohelgade.

Sammanlagt 32 amuletringar har bedömts vara kompletta medan de övriga är defekta i olika grad. Den yttre diametern samt vikten på ringarna innan konservering visar på en stor variation. Det handlar om alltifrån mindre ringar om 20–24 millimeter som kan vara vidhängande ringar på en huvudring, till de tre största ringarna om cirka 120–130 millimeter. Det stora flertalet ringar är emellertid

30–89 millimeter. Huvuddelen av ringarna är sammanfogade genom att ändarna har lagts omlott och sedan smitts samman. De vidhängande ringarna var emellertid ofta sammanfogade utan smide. Två ringar har en låsanordning i form av att böjda ändar som häktats i varandra. Ingen av ringarna var tydligt torderade (vridna). Vid den metallografiska analysen framkom också att ringarna var smidda, och inte dragna, vilket stöds av det kvadratiske tvärsnittet. Enligt analysen var smidet dessutom omfattande, vilket ger en relativt finkornig textur samt slagginslutningar i ett speciellt mönster.

Endast tio amuletringar har hängen i form av en eller tre vidhängande mindre ringar (se fig. 7). Vanligtvis hängde de tre vidhängande ringarna separerade från varandra, men på en, eventuellt två ringar, var de hoplänkade med varandra i ett intrikat system så att de låste varandra.

På fyra ringar förekommer något som skulle kunna tolkas som en märla, ett rektangulärt bleck som var omvikt om ringen. I ändarna var blecket avsmalnat så att en trubbig spets bildades. En hypotes är att märlan inte är ett regelrätt hänge utan en fästansordning som kunnat slås in i trä. Ringar med liknande märlor har t.ex. hittats vid kultuset i Uppåkra, Skåne och har i detta sammanhang tolkats som dörringar (Larsson & Lenntorp 2004; Larsson 2006). Att ringar kan ha en direkt relation till en kultbyggnad genom att vara dörring har också diskuterats med utgångspunkt från uppgifter i den isländska litteraturen, men också utifrån en avbildning på Sparlösaastenen, Västergötland (Sundqvist 2007). I Lilla Ullevi fanns emellertid inget kulthus och således inte heller någon dörr. Rent hypotetiskt skulle ringarna emellertid ha kunnat vara fästade vid de tidigare nämnda stolparna som dokumenterades söder om stenkonstruktionen.

Ringens (*baugr, bringr*) har varit ett starkt symbolladdat föremål i Norden under förkristen tid (Brink 1996:48). Religionshistorikern Peter Habbe tar upp föremål som kan knytas till eden i släktsagorna och han framhåller att; ”Det föremål som vanligtvis förknippas med eder under vikingatid är edsringen.” (aa:134). Eder svärs vanligtvis på tingplatser (Habbe 2005:145). Samtidigt finns en nära koppling mellan den juridiciella och religiösa sfären under förkristen tid, vilket gör att platser som Lilla Ullevi och Helgö, där också ringar från yngre järnåldern hittats, sannolikt kunnat omfatta ritualiserade handlingar som befäste och reglerade relationen mellan såväl människor som mellan människor och gudar.

Amuletringar tillsammans med torshammarringar är de typer av ringar från yngre järnålder som framförallt brukar tolkas i rituella och religiösa termer. De senare anses främst vara förknippade med gravar och med en stark koppling till själva benurnan, medan de förra huvudsakligen återfinns på boplatser (Ström 1970; Andersson 2004). Det finns formmässiga likheter mellan de olika ringtyperna, vilket i vissa fall resulterat i en brist på en tydlig begreppsanvändning vid bestämning och tolkning av dessa ringtyper.

De jämförande analyser som gjorts omfattar främst torshammarringar, medan amuletringarna inte fått en motsvarande uppmärksamhet. Krister Ström som har behandlat torshammarringar i framförallt gravmaterial från östra Mälardalen har definierat dem på följande sätt: ”... en cirkelformad ring av järnten, slutet med ett öppningsbart läs och med uppträdda hängen av järn” (Ström 1970:1).

I Ströms definition är förekomst av öppningsbart läs och uppträdda hängen bestämmande, men däremot inte storlek eller typ av hängen. Torshammarringar har således inte alltid eller enbart hammar- eller t-formade hängen, även om dessa dominerar i Ströms material. Han lyfter också fram spiraler och ringar (aa:6, 14). Eftersom ringarna ofta är mycket fragmentariska betonar emellertid Ström att fyndomständigheterna måste vara styrande för hur ringen skall tolkas (aa:2). Andra betonar storleksskillnaden mellan ringtyperna. Gunnar Andersson gör en analys av s.k. torshammarringar på några uppländska gravfält, och han nämner storleksskillnaden mellan s.k. amuletringar och torshammarringar; ”På boplatser förekommer också mindre amuletringar som ibland har morfologiska likheter med de större torshammarringarna” (Andersson 2004:63f).

Uppenbart är emellertid att både torshammarringar och amuletringar kan ha morfologiska likheter som t.ex. samma typ av hängen, liknande låsanordning och vridning av tenen, men att det som trots allt framstår som det verkligt särskiljande draget är storleken, men också fyndkontexten. Amuletringar kan också vara eldstålsformade och det finns en stor variation av hängen t.ex. miniatyrskäror, eldstålsformade hängen, t-formade hängen, fyrsidiga och runda bleck och miniatyrsisare.

De torshammarringar som både Ström och Andersson analyserat var i huvudsak större än de från Lilla Ullevi, samtliga med en diameter över 100 millimeter. Amuletringar har således mer storleken av en arming medan torshammarringar liknar en halsring i storlek. Med utgångs-

punkt från framförallt storlek, men också fyndsammanhanget har följaktligen ringarna i Lilla Ullevi tolkats som just amulettringar.

Amulettringar dateras generellt till vendel- vikingatid, men dateringarna bygger sällan på daterade fyndkontext, utan mer på jämförande fyndstudier. Den unika rituella miljö som dokumenterades i Lilla Ullevi gjorde det angeläget att datera ringarna mer precist än till enbart yngre järnåldern. Ett försök gjordes att datera en ring genom att utvinna kol ur järnet för ¹⁴C-analys. Då det visade sig att en första ring innehöll en för liten mängd kol, analyserades en andra ring (fnr 46). Detta gav bättre resultat och en mindre mängd kol från tillverkningen av ringen kunde datera denna till 2 σ 660–780 AD (Ua-28562), eller med andra ord mitten eller senare delen av vendeltiden. Denna otvetydiga vendeltidsdatering skulle komma att visa sig mycket värdefull då ringarna tillhör en fyndkategori som inte i sig själv är/har varit närmare daterbar. Dateringen till vendeltid överensstämmer väl med andra föremål knutna till stenkonstruktionen, framförallt med det djurornerade rembeslaget.

Rituell stängning

Någon gång under sen vendeltid – tidig vikingatid upphör människor att använda kultplatsen i Lilla Ullevi. I samband med detta överlagras sannolikt stenplattformen av ett lager med silt som var upp till en meter tjockt. Övertäckningen kan tolkas som en avslutningsritual för att stänga, låsa och avsluta aktiviteterna och därmed den laddning som dessa behäftat platsen med. Då platser som Lilla Ullevi inte tidigare undersökts vet vi inte om detta är ett normativt handlingsmönster, men det finns en jämförbar plats; Borg i Östergötland. Kulthuset i Borg demonteras och täcks av ett tjockt lager grus då anläggningen överges (Nielsen 1997:387). Det finns i övrigt ett litet antal exempel på vad som skulle kunna tolkas som avslutningsritualer av olika slag i samband med att byggnader överges (Carlie 2004:193f).

Avslutning

Det finns idag ett omfattande arkeologiskt källmaterial från järnåldern i Skandinavien. De kultplatser som undersökts uppvisar en stor variation med olika typer av lämningar och kombinationer av dessa. På flera platser har skilda former av byggnader dokumenterats, alltifrån mindre kult-

hus till större hallbyggnader. Det finns även exempel på kultplatser som helt saknar spår av byggnader, men där andra typer av konstruktioner har kunnat fungera i rituella sammanhang. Man skulle således grovt sett kunna tala om platser där kulten skett under bar himmel och andra platser där rituella handlingar kanske främst utförts under tak. Samtidigt finns det också exempel på kultplatser där ritualer skett både utom- och inomhus. En komplicerande aspekt är att få platser är undersökta i sin helhet, varför bilden av enskilda platser ofta är fragmentarisk. Lämningar som man kan förvänta sig på en plats, men som saknas, kan således dölja sig under torven inom de delar som förblivit oundersökta. Kultplatsen i Lilla Ullevi är ovanlig så till vida att hela det inhägnade och sannolikt också helgade området kunnat undersökas. Detta innebär inte att platsen blivit lättare att tolka, utan snarare mer komplex och mångbottnad. Det finns således stora potentialer för fortsatta forskningsinsatser kring platsens karaktär och uttryck samt roll i det vendeltida Mälardalen.

Referenser

- Andersson, G. 2004. Gravspråk som religiös strategi. Valsta och Skälby i Attundaland under vikingatid och tidig medeltid. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 61. Stockholm.
- Andersson, C. & Appelgren, K. 2001. Lilla Ullevi – från romersk järnålder till medeltid. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, rapport 2001:30. Stockholm.
- Arwidsson, G. 1942. Valsgärde 6. Die Gräberfunde von Valsgärde 1. Uppsala.
- 1954. Valsgärde 8. Die Gräberfunde von Valsgärde 2. Uppsala.
 - 1977. Valsgärde 7. Die Gräberfunde von Valsgärde 3. Uppsala.
- Bratt, P. 1999. Storhögar och bebyggelsearkeologi. Några exempel från östra Mälardalen. I: Bratt, P. & Lundström, Å. (red.) Yngre järnålder och historisk arkeologi i Stockholms län. Två seminarier vid Stockholms länsmuseum. Stockholm.
- Brink, S. 1996. Forsaringen – Nordens äldsta lagbud. I: Roesdahl, E. (red.) Beretning fra femtende tværfaglige vikingesymposium. Forlaget Hikuin og Afdelingen for Middelalderarkæologi. Århus.

- Broberg, A. 1990. Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700–1350. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 52.
- Bäck, M. & Hällans Stenholm, A-M. Lilla Ullevi – den heliga platsen. In press.
- Carlie, A. 2004. Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 57. Stockholm.
- Gustín, I. 2004. Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 34. Malmö.
- Habbe, P. 2005. Att se och tänka med ritual. Kontrakterande ritualer i de isländska släktsagorna. *Vägar till Midgård* 7.
- Hyenstrand, Å. 1974. Centralbygd – randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder. *Studies in North-European archaeology* 5.
- Larsson, L. 2006. Hall, harg eller hof. Ett kulthus i Uppåkra. I: Anglert, M., Artursson, M. & Svanberg, F. (red.) *Kulthus & dödshus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Lindeblad, K. 1997. Gården från yngre järnålder skede 3. I: Lindeblad, K. & Nielsen A.-L. *Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri i Östergötland*. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping, rapport 1997:12. Stockholm.
- Lindeblad, K. & Nielsen A.-L. 1997. Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri i Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping, rapport 1997:12. Stockholm.
- Nielsen, A.-L. 1997. Pagan Cultic and Votive acts at Borg. An Expression of the Central Significance of the Farmstead in the Late Iron Age. I: Andersson, H., Carelli, P. & Eersgård, L. (eds.) *Visions of the past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 24. Stockholm.
- Nilsson, L. 2003. Blóta, Sóa, Senda. Analys av djurben. I: Söderberg, B. (red.) *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 51. Stockholm.
- Price, N. 2002. *The Viking Way. Religion and war in late Iron Age Scandinavia*. Dept. of Archaeology and Ancient History. Uppsala universitet. Aun 31.
- Sporrong, U. 1985. Mälabygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv. *Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet* B 61.
- Stolpe, H. & Arne, T. J. 1927. *La nécropole de Vendel. Kungliga Vitterhets- Historie och Antikvitetsakademien (KVHAA) Monografier* 17. Stockholm.
- Ström, K. 1970. Om fynden av torshammarringar. Lic. Stockholms universitet. Arkeologiska institutionen. Stockholm.
- Sundqvist, O. 2007. Kultledare i fornskandinavisk religion. *Occasional Papers in Archaeology* 41.
- Vikstrand, P. 2001. Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalskapen. Gustav Adolfs akademien. *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi*, 77. Uppsala.
- Muntliga uppgifter*
- Janzon, Kaj. Antikvarie, Riksantikvarieämbetet, Samhällsavdelningen.
- Övrigt*
- E-post
- Ambrosiani, Björn (28 april 2008). Birkaprojektet.
- Jansson, Ingmar (14 september 2008), Stockholms universitet.

Ullevi och Götavi

AV PER VIKSTRAND

Docent i nordiska språk och verksam som ortnamnsforskare vid Namnarkivet i Uppsala

Vi

Det är knappast någon slump att de båda rituella platser som undersökts vid Lilla Ullevi i Bro sn, Uppland, och Götavi i Vintrosa sn, Närke, båda kan knytas till namn med huvudleden *vi*. Detta ord är en substantivering av ett urgermanskt adjektiv **wihaz* 'helig' och innebörden är således 'något heligt, helig plats', sekundärt 'helgedom'. I formellt avseende är etymologin således klar, men vad gäller betydelsen finns problem. I äldre forskning betraktade man begreppet 'helig' som universellt och utgick från att det utan större problem kunde tillämpas i olika kulturella kontexter. I modern religionshistorisk forskning tar man dock ofta avstånd från sådana universalier och betonar i stället det kulturspecifika i de begreppsfärer som rör tron på högre makter (t.ex. Blomkvist 2002 s. 9 ff.). Vårt begrepp 'helig' uppfattas som en judisk-kristen konstruktion vilken inte utan vidare kan appliceras på andra trosystem, såsom t.ex. det fornskandinaviska. Detta sagt verkar det ändå som om de germanska språken haft ett semantiskt fält som korresponderat mot vårt begrepp 'helig'. Det framgår bland annat av att ett annat ord i detta fält togs upp i den kristna nomenklaturen, och det är naturligtvis just adjektivet *helig*. Betydelsen av *helig* ansågs tydligen ligga tillräckligt nära betydelsen av latinets *sanctus* och *sacer* för att det skulle vara användbart i ett kristet sammanhang (se vidare Vikstrand 2001 s. 228 f. och där anf. litt.).

Det kan synas lite egendomligt att det har funnits två ord för begreppet 'helig', men givetvis har det varit en betydelseskilnad dem emellan. Skillnaden är idag inte helt lätt att komma åt men skymtar fram i ordens etymologi. Adjektivet **wihaz* är bildat till en rot **weik-* 'separera', senare 'separera åt högre makter'. Ordet har använts för att urskil-

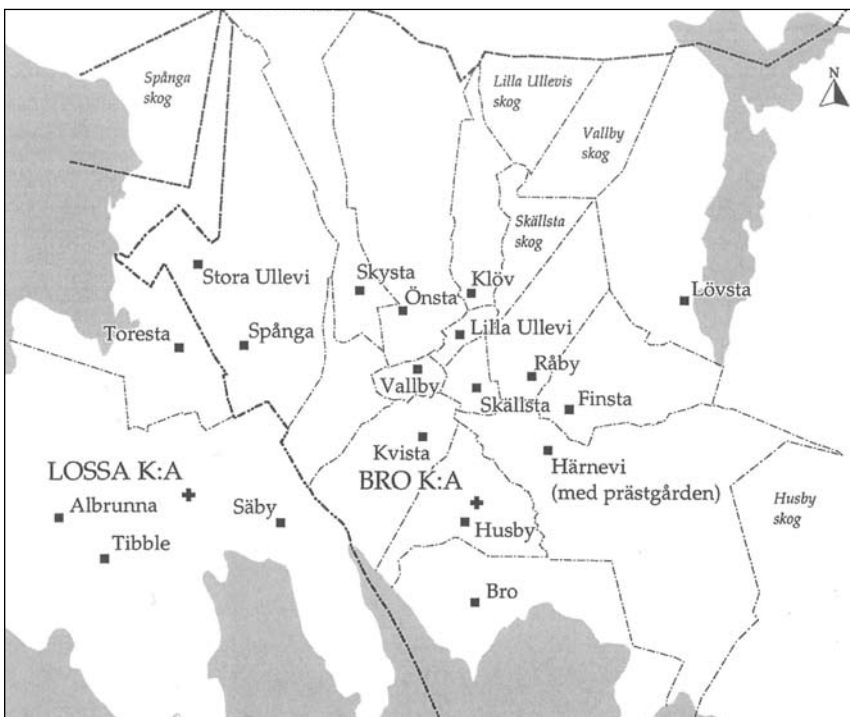

Fig. 1. Bro socken med gränser enligt den äldre ekonomiska kartan (1860). Efter Vikstrand 2001 s. 171.

ja heliga föremål eller avskilja heliga platser. Den rumsliga aspekten ligger här mycket nära tillhands och den substantiverade formen har också tidigt fått betydelsen 'helig plats; helgedom'; det är i själva verket den enda betydelsen vi kan belägga från nordiska språk. Ordet *helig* å andra sidan har att göra med *hel* 'odelad, oskadd, frisk' eller fornvästnordiskans *heil* 'lycka; (gott eller ont) varsel, tecken' och fokuserar kanske på den helande, läkande aspekten av heligheten (Vikstrand a.a. s. 226 f., 298).

Ordet *vi* är ganska vanligt som huvudled i ortnamn. Det förekommer dels osammansatt och dels med olika förleder, tabell 1. Den helt dominerande förledskategorin är namn på gudomar och andra högre väsen, en viktig iakttagelse som har betydelse för bedömningen av mer pro-

Vi

Frövi

Frösvi

Götavi/Götevi/Göteve

Härnevi/Ärnevi?

*Lindbgudhvi (Ludgo, Luggavi)

*Niardbarvi (Mjärdevi etc.)

Odensvi

*Skædhvi (Skædevi, Skæve etc.)

Torsvi

Ullevi

Tabell 1. Vi som huvudled i ortnamn. Namn med mer än en förekomst i Sverige.

blematiska fall som t.ex. *Götavi* och *Härnavi/Ärnavi*. Ett specialfall är det gåtfulla **Skædhvi* (*Skædevi, Skæve* etc.) som verkar innehålla ett i fornspråket existerande, sammansatt ord vars betydelse vi dock inte kommer åt (Vikstrand a.a. s. 346 ff.).

De allra flesta gudomsnamn som uppträder i ortnamn kan förekomma sammansatta med *vi*, och detta kan tyda på att ordet *vi* har kunnat brukas om heliga platser och kultplatser av skiftande slag. Kanske är den centrala betydelsekomponenten, som etymologin antyder, att det var ett avskilt område, en temenos inom vilken rituella aktiviteter av högst olika slag har kunnat äga rum.

Ullevi

Namnet *Ullevi* är i princip oproblematiskt. Det återgår på ett fornsvenskt **Ullarvi* där förleden innehåller genitiv av gudanamnet *Ull*. *Ullevi*-namnen hör till en grupp namn som utgör markörer för det östliga svenska kulturområdet. De signalerar en ideologisk gemenskap som gör det befogat att tala om en i djupare mening kulturell gemenskap, där dyrkan av guden Ull vid helgedomar som benämnts *vi* varit en sammanbindande faktor (Vikstrand 2001 s. 188 f.).

Även om namnet *Ullevi* i sig är ganska klart gäller detta inte förhållandena kring Lilla Ullevi i Bro sn. Till de komplicerande faktorerna hör att det finns ytterligare ett Ullevi i socknen, Stora Ullevi, fig. 1. Man har diskuterat olika typer av tänkbara relationer mellan bebyggelserna och namnen (Sahlgren 1950 s. 17, Hellberg 1986 s. 49, Larsson 1997 s. 101), men då man inte lyckats hitta några samband, varken i det historiska källmaterialet eller i topografiskt av-

seende, har jag själv (2001 s. 170 ff.) föreslagit att det kan röra sig om två helt skilda enheter. Stora Ullevi hör geografiskt närmare samman med bygden i Låssa sn och att döma av det tidigaste brevet som nämner byn (1382 2/2 Västerås UUBp) förefaller det som om den under 1300-talet också hörde till denna socken. Det kan antyda att de båda *Ullevi*-namnen ursprungligen har hört hemma i olika bygdegemenskaper.

När det gäller (*Lilla*) *Ullevi* måste man också ställa sig frågan vad namnet egentligen betecknat. Av de medeltida beläggen kan inget med full säkerhet attribueras till Lilla Ullevi, även om ett omnämnande från 1486 möjligen kan finnas (se Vikstrand 2001 s. 172). Det äldsta säkra belägget är från 1543 då kronans jordebok upptar ett *Ullevi* som skatteutjord under Klöv (OAUjb). Det äldre kartmaterialet uppvisar en synnerligen komplicerad ägostruktur för Lilla Ullevi och grannbyarna Skällsta och Klöv. En analys av dessa kartor skulle kräva avancerad kulturgeografisk kompetens, men så mycket kan ändå sägas att det inte är självklart att Lilla Ullevi är en gammal, självständig by med rötterna i förhistorisk tid. Därtill ska läggas de arkeologiska undersökningarna (Bäck, Hållans Stenholm & Ljung 2008 s. 60 ff.) som visar på bebyggelse först omkring år 1300. Då rör det sig inte heller om vanlig, agrar bebyggelse. Fyndmaterialet som bl.a. omfattar solur och passare tyder på en lärd miljö – måhända har gården fungerat som prästbol?¹ Bebyggelsen överges vid mitten av 1400-talet och ett sekel senare omtalas alltså utjorden Ullevi. Det är svårt att tänka sig att en senmedeltida utjord fått namnet *Ullevi* och jag menar därför att det är troligt att redan den medeltida gården burit detta namn. Men hur har det förhållit sig längre tillbaka i tiden?

De sakrala ortnamn som vi känner till har vanligen överlevt till vår tid genom att de varit knutna till bebyggelser, till gårdar och byar. Sådana bebyggelsenamn befinner sig på en mellannivå i namnhierarkin där namnen vanligen är tämligen stabila och långlivade. Den vendeltida kultplatsen vid Lilla Ullevi har emellertid inte kunnat kopplas till någon bebyggelse, även om de komplicerade arkeologiska förhållandena i den täta bygden kanske inte utesluter en sådan möjlighet. Hur som helst finns det anledning att lyfta fram ett förslag om att det skulle vara en kollektiv kultplats, brukad gemensamt av de omgivande byarna (Bäck, Hållans Stenholm & Ljung 2008 s. 61).

Kultplatsen vid Lilla Ullevi överges vid 700-talets mitt (a.a. s. 65) och därefter verkar området ha legat för fåfot

i nära sex hundra år. Om namnet *Ullevi* varit knutet redan till den vendeltida kultplatsen måste man tänka sig att det under mer än ett halvt millennium traderats som ägonamn innan bebyggelsen anlades omkring år 1300. Det är en lång tid för ett ägonamn. Dessa namn befinner sig på en lägre nivå i namnhierarkin och är därför betydligt mindre stabila än bebyggelsenamnen. Anledningen är att de vanligen har haft avsevärt mindre namnbrukarkretsar, dvs. färre personer har känt till och använt dem. Den gamla kultplatsen kan dock antas ha varit känd i ett större område och namnet kan därför ha haft en större namnbrukarkrets än ett vanligt ägonamn. Det har ökat dess chanser till överlevnad. Men även om jag således tror att namnet *Ullevi* verkligen kan ha funnits på platsen sedan vendeltid kan man nog inte helt utesluta att det, snarast genom något ägarsamband med Stora Ullevi, knutits till platsen först i samband med etableringen av 1300-talsgården.

Götavi

De sakrala *göta*-namnen är betydligt mer problematiska än *Ullevi*-namnen. Kärnan utgörs av sex stycken *Götavi* (*Götevi*, *Göteve*) som måste betraktas som säkra sakrala ortnamn. Därtill kommer ett antal *Götlunda*, *Götala*, *Götäkra* m.fl. som kan vara sakrala men som också kan ges icke-sakrala tolkningar, fig. 2. Utifrån de former dessa namn har i fornsvenska källor kan man sluta sig till att förlederna haft formen *Gota-*. Det är således ett *Gota-* och inte ett *Göt-* som ska förklaras, en tillsynes liten men språkligt sett viktig distinktion. Den omfattande diskussionen om dessa namn samlar sig kring tre linjer:

- 1) Namnen innehåller folkslagsbeteckningen *götar*
- 2) Namnen innehåller ett gudanamn **Ganti*
- 3) Namnen innehåller ett terrängbetecknande **gaut* f. 'utflöde, källa' e.d.

Det bör tilläggas att det också finns ett personnamn *Göte* som ingår i åtskilliga ortnamn, se om dessa Ingvar Fredriksson 1961 s. 122 ff.

Namnen innehåller folkslagsbeteckningen *götar*

Inom ortnamnsforskningen har en tolkning utifrån folkslagsbeteckningen *götar* dominerat (se t.ex. Lundahl i SOSK 14 s. 32 f., Franzén 1982 s. 112 f., Hellberg 1987 s. 290 not 199, Brink 1997 s. 67, väl också snarast Strid 2009 s. 92 ff.). Den som har utvecklat en fullödig teori efter denna linje, och därmed förankrat den i svensk namnforskning, är Eli-

as Wessén (1922 s. 26 ff.). Hans utredning är snart nittio år gammal men förtjänar ännu full uppmärksamhet. Wessén börjar med att titta på hur de här namnen uppträder i landet och finner då att de förekommer i tre områden: dels i centrala Västergötland, dels i norra Närke och dels i västra Östergötland. Särskilt namnen i västra Östergötland tilldrar sig Wesséns intresse eftersom de grupperar sig kring en mycket välkänd dialektgräns, nämligen götamålsgränsen. Gränslinjerna för en rad dialektdrag löper här samman och bildar en skarpt markerad språkgräns mellan götamålen i väster och sveamålen i öster. Wessén (a.a. s. 32 f.) poängterar med rätta att denna dialektgräns är förvånande. Den kan inte förklaras utifrån några historiskt kända kulturella eller politiska förhållanden. Inte heller geografiskt är den motiverad då den löper tvärs över den bördiga slätten västanstång i ett område som varit kontinuerligt befolkat sedan stenåldern. Wesséns tolkning (a.a. s. 33) blir att gränsen har sina rötter mycket långt tillbaka i tiden: "själva de nutida företeelserna i folkmålen äro måhända icke alltid så ålderdomliga. Men de äro, ofta åtminstone, betingade av förhållanden, som i sin tur kunna vara vida äldre." Han tänker sig tydligen att den sentida dialektgränsen utgör en transformation av en urgammal gräns för det område vars inbyggare räknats som götar och som alltså bara omfattade landskapets västligaste del (a.a. s. 40 f.). Han menar vidare att det är just i dylika gränsområden, där etnicitet har kunnat kontrasteras, som namn av typen *Götevi* och *Götala* har kunnat uppstå. Samma förhållanden menar han sig finna i Närke, där *Götavi* och *Götlunda* uppträder i gränsszonen mot västmanlänningarnas land: "Då offerplatserna i Kåglans skogsbygd betecknats såsom götarnas, har detta tydligen skett just med hänsyn till gränsläget, sålunda i motsats mot en annan närboende folkstam, svearnas."²

För *göta*-namnen i Västergötland passar ju inte denna förklaring. Här menar Wessén (a.a. s. 36 f.) har man i stället att göra med centrala helgedomar i landet. Han framhåller att landskapets gemensamma lagting i Västgöotalagen benämns *alla götars ting* och allmänningarna *alla götars marker* och *alla götars ägor*. På samma sätt kan *Götavi*, *Götala* och *Götalunda* beteckna helgedomar gemensamma för alla götar, och han menar att *Götala* utanför Skara kan ha varit landskapets främsta kult- och tingsplats.

Wesséns teori har både styrkor och svagheter. Formellt är den oantastlig då genitiv pluralis *gota* av folkslagsbeteckningen *götar* utan vidare låter sig förenas med ortnamnens äldre belägg, vilka, som nämnts ovan, tämligen

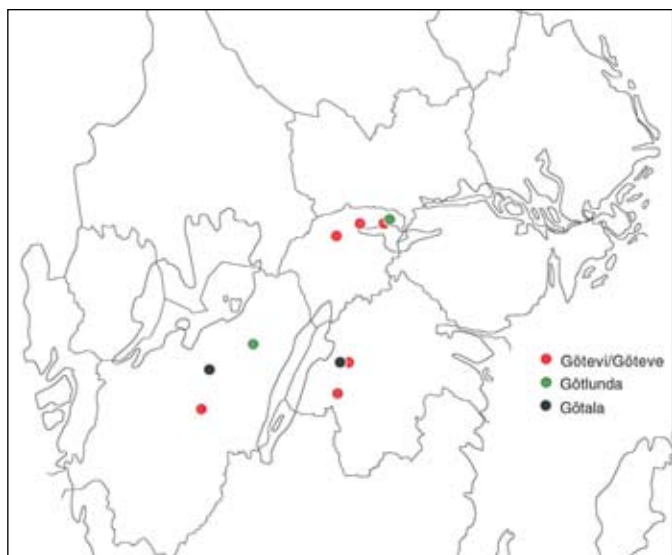
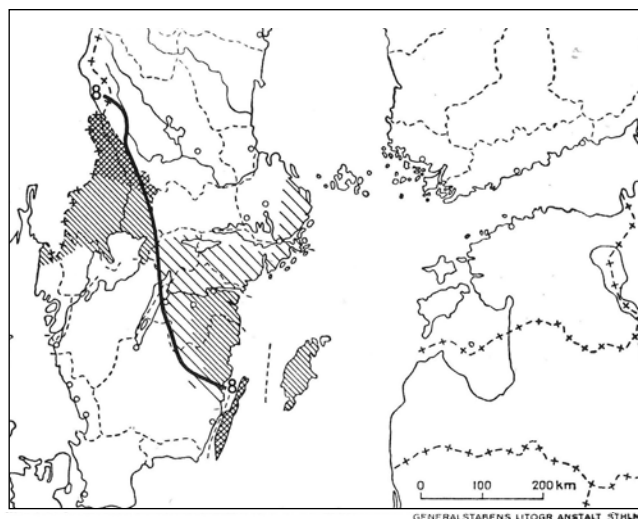

Fig. 2. Utbredningen av namnen Götala, Götevi/Göteve och Götlanda.

entydigt visar på en förledsform *Göta-*. Anknypningen till götamålsgränsen i Östergötland är också påtaglig, men frågan är hur denna ska förstås. ”Quite clearly, it marks the retreat of *götamål*” skriver Thorsten Andersson (2006 s. 4), men tillägger att ”it would have been more natural for the dialect of the Svear to have expanded all the way to Hålaveden, the forest that forms the plain’s southern fringe”. I Närke är situationen mer vag. *Göta*-namnen uppträder visserligen i landskapets norra delar, men det är svårt att hävda att t.ex. det centralt belägna Götavi i Vintrosa sn skulle ligga i en gränzon mot Västmanland. Det har också rests invändningar mot att närkingarna skulle ha betraktats som götar. Under medeltiden räknades Närke liksom Mälardalskapen till landet ”ovanskog” och var i kyrkligt avseende nära förbundet med Södermanland (Schück 1956 s. 43).

En annan svaghet är bristen på paralleller. Inbyggarbeteckningar förekommer i vissa fall som förled i namn på *vi*, t.ex. i det sörmländska *Toravi*, men folkslagsbeteckningar saknas i övrigt. Vi har inga **Sveavi* eller **Danavi*. Härtill bör fogas att uppfattningen om Götala som plats för västgötarnas landsting och centralhelgedom vilar på synnerligen lös grund. Det finns inga historiska belägg för att Götala skulle ha varit tingsplats, utan det rör sig om en föreställning som börjar dyka upp i den topografiska litteraturen vid mitten av 1700-talet. Den utgår sannolikt från själva namnet som associerats med Västgötalagens *alla götar* och

Karta 5.

- = ä-mål (t. ex. kastä).
- = e-mål (t. ex. kaste).
- = vokalbortfall (t. ex. kast).

Linje 8 skiljer mellan uttalen fisk (i öster) och fesk (i väster och söder) (Formen fesk saknas dock i Sydsåne och förekommer blott sporadiskt i Nordsåne.)

Fig. 3. Gränsen mellan götamål och sveamål. Efter Elias Wessén, *Våra folksmål*, 8:e uppl., 1967, s. 34.

har underblåsts av förekomsten av ett par ganska små domarringar på gravfältet Tempelbacken, raä 33. Närheten till Skara, landskapets kyrkliga centrum, har också spelat in (Schück 1956 s. 41). Hur namnet *Götala* ska förstås är ännu oklart, men en terrängbetecknande tolkning har presenterats av Hugo Karlsson (1993 s. 83).

Den allvarligaste invändningen som kan riktas mot Wesséns teori är emellertid att han tvingas räkna med två olika förklaringar, en för de namn som uppträder i götar-ns gränsområden och en annan för de som uppträder centralt i Västergötland. Det är inte tillfredsställande.

En gammal tanke är att de sakrala *Göta*-namnen skulle hänga samman med att Götalandskapen varit etniskt splittade på grund av ett expanderande sveavälde (Elgqvist 1947 s. 64 ff.). Denna idé, som också framförts muntligen av Lars Hellberg i olika sammanhang, har fått en modern utformning av Mats G. Larsson (2002). Larsson tänker sig att Götalandskapen infiltrerats av svear redan under järnålderns mellersta del genom att maktbaser etablerades på olika håll utanför de centrala bygderna, ett förlopp som

Fig. 4. Namnet Götabrunnen i Västerplana sn, Västergötland, finns upptecknat i OAU utan lokalisering. Inte heller är det utsatt på några kartor. Vid besök i Västerplana by i maj 2010 fick jag dock källans läge anvisat av äldre personer. Den är belägen väster om landsvägen ca 200 m norr om kyrkan och är markerad med ett cementrör. Marken runt röret var vid besiktningstillfället sank med flera vattensamlingar. Det torde således röra sig om ett stort och kraftigt källområde. Foto Per Vikstrand.

skapade segregation och konflikter. ”Kanske är det i ljuset av en sådan åtskillnad” skriver han (a.a. s. 101) ” ... som särskilda kultplatser med götanamn uppstått: Götala, Göteve och Götlunda; platser dit nykomlingarna inte var välkomna.”

Skulle de sakrala *göta*-namnen innehålla folkslagsbeteckningen *götar* får det konsekvenser för synen på flera platser, särskilt kanske Göteve i Vilske hd i Västergötland. Socknen och den namnlåtande byn ligger någon mil söder om Falköping, i övergångszonen mellan slättbygderna i norr och de kuperade skogsbygderna i söder, f.ö. inte långt från *Odens kulle* i Gökhemns sn som trots sena belägg säkert är ett gammalt *Oden*-namn. Någon arkeologiskt känd kultplats finns inte i Göteve, men om namnet ska tolkas som ’alla götars vi’ borde här ha legat en stor helgedom av regional betydelse. Kanske är det i så fall också här snarare än vid Götala som man borde söka efter ”alla götars ting”. Antydningar finns om att Göteve har varit en plats av särskild betydelse. Kyrkan är en av Sveriges äldsta. Dendrokronologiska undersökningar har visat att timmer till kyrkobyggnaden fälldes 1092 och Alf Bräthen (2000 s. 153, jfr dock Jes Wienberg 1997 s. 198 f.) menar att den bör ha stått färdig hösten 1093. Centralt i socknen ligger en kulle med namnet *Lagmansbacken* (*Lammabacken* 1865 LMA 16-GÖT-9), ”förr samlingsplats för ungdomen, som f.ö.

ännu gärna söker sig hit” (Götlind 1927 i ULMA 1345:2). Namnet skulle kunna sättas i samband med en tingsplats, men här bör man vara försiktig eftersom det också finns uppgifter om en domarring på backen (Götlind a.st.). Det kan slutligen noteras att Göteve ligger bara en dryg mil från den stora offerplatsen vid Finnestorp. Något direkt samband finns naturligtvis inte, men det tyder kanske ändå på att trakten har en ”geografisk potential” för rituella platser av stor betydelse.

Namnen innehåller ett gudanamn **Gauti*

Att de sakrala *Göta*-namnen skulle innehålla ett gudanamn har främst förespråkats av historiker och religionsvetare (t.ex. Lid 1933, 1942, Schück 1956, Hauk 1981 s. 214 f.). Bakgrunden är att *Gautr* och *Gauti* uppträder som odensnamn i den västnordiska litteraturen (Falk 1924 s. 11 f.). Oden kunde också kallas *Gantatyr* ’götarnas gud’ och *Gauta spialli* ’götarnas vän’, vilket tyder på ett särskilt samband mellan Oden och götarna.

Namntypologiskt är tanken på ett gudanamn i förlederna till åtminstone *Götavi*-namnen mycket tilltalande, eftersom gudanamn utgör den dominerande förledskategorin i *vi*-namnen. Att man inom namnforskningen väjt undan för denna tolkning beror på de morfologiska förhållandena. Som nämnts ovan visar namnbeläggen entydigt på en svagt böjd grundform *Gauti*, medan det odensnamn som uppträder i den västnordiska litteraturen oftast har starkt böjd form, *Gautr*, även om det svaga *Gauti* också förekommer (Falck a.st.). Vore det odensnamnet som ingick förväntade man sig att också finna den starkt böjda formen *Gautr* i de sakrala ortnamnen. Så är emellertid inte fallet.

Som jag ser det är dock denna invändning inte avgörande, utan får sin styrka bara om man ger de litterära källorna tolkningsföreträde. Det bör man inte göra. Ortnamnen ger korthuggna men betydligt säkrare vittnesbörd om förhistoriska förhållanden. Bebyggelsenamn som *Götavi* är överenskommelser mellan ett större antal människor om att ett visst språkligt uttryck är lämpligt att använda om en viss plats. På så sätt är de representativa för den allmänna uppfattningen vid tiden för namngivningen och ”ljuger” inte. Utgår man från ortnamnen och de namntypologiska förhållandena tyder den upprepade förekomsten av ortnamnet *Götavi* (av **Gautavi*) på att ett gudanamn **Gauti* existerat i delar av Götalandskapen och Närke. De västnordiska källorna visar att denne gud så småningom identifierats med Oden. Att namnet i en främmande miljö,

den norsk-isländska, uppträder även i starkt böjd form kan ha flera förklaringar. En är att man i Norge och på Island, där man inte var direkt bekant med guden, på grund av ljudlikheten identifierade eller åtminstone nära associerade hans namn *Gauti* med folkslagsbeteckningen *gautar*, särskilt kanske genom odensheitin *Gautatyr* som kan vara en förmedlande länk mellan Gauti och Oden.

Namnen innehåller ett terrängbetecknande *gaut f. 'utflöde, källa' e.d.

En tredje tolkningslinje är att de sakrala *Göta*-namnen innehåller ett från ortnamn välkänt substantiv *gaut f. (*göt). Detta är besläktat med verbet *gjuta* och har använts för att beteckna olika typer av vattenlokaler. Bland annat har man räknat med att det kan ingå i *Götsjö* i Skåne, i *Gotthem* på Gotland och i flera norska älvnamn (NoE s. 66 f., Lindroth 1914 s. 80 f., DSÅ 2 s. 315). Betydelsen brukar anges som 'utgiutning, utflöde, källflöde, fors, ström' (t.ex. Karlsson 1993 s. 81, Andersson 1998) men man har också tänkt sig en innebörd 'översvämning' (NoE a.st., DSÅ a.st.). Från jämtländska dialekter finns ett mot *göt svarande *göut* med betydelsen 'sank myrstrupe, myrvik', 'myrgång (med sippande vatten)' (Karlsson a.a. s. 82). På Gotland har Inge- mar Olsson (1994 s. 14 ff.) iakttagit ett samband mellan namn som *Gautståde*, *Gautalver*, *Gute* och källor, ofta kraftigt flödande sådana. Han räknar med två parallella, likabetydande bildningar *gut- och *gaut-, för vilka den centrala betydelsekomponenten varit 'utflöde'. De kan knytas till platser med "mycket kraftiga vattenådor, vars vatten silades genom grusvallar intill. Sådana utflöden, antingen i form av källor eller i form av en å som vid Gothem, måste ha spelat en stor roll för bebyggelse och hushåll." Detta är en viktig iakttagelse, och särskilt ska man nog fästa vikt vid kopplingen till källor, vilka är de naturföreteelser som mest tydligt manifesterar en grundbetydelse 'utflöde'. Olsson undviker den namnbildningsmässiga aspekten, men troligen kan man räkna med att det till grund för flera av de gotländska namnen ligger ett substantiv med en ursprunglig betydelse '(kraftigt flödande) källa'. På motsvarande sätt kan man på fastlandet räkna med att ett fornsvenskt *got f. ingår i en rad delvis mycket gamla ortnamn. Här kan nämnas *Götarna* i Funbo sn, Uppland, en liten gård under Halkved där det tidigare fanns en betydande källa³ och *Götene* i Västergötland med S:ta Helenas källa (Linde 1982 s. 44). Samhöriga är säkert också *Götabrunnen* i Västerplana sn på Kinnekulle i Västergötland, fig. 4, och bynamnet *Göt-*

Fig. 5. En offerkälla som har nämnts i anslutning till ett sakralt *Göta*-namn är *Disakällan* i Göteve socken i Västergötland. Uttalet är dock (med grov beteckning) *Dukälla* vilket snarast tyder på att namnet ska uppfattas som ett *Dy(a)källan. Detta stämmer också väl med den äldsta kända skrivningen av namnet, *Dyekiella* 1714. Tolkning passar bra för denna källa som ligger i en lerig betesmark. Att namnet senare kommit att associeras med drottning *Disa* beror på de närbelägna fornlämningsnamnen *Disahall* och *Disarör*. Foto Per Vikstrand.

brunna (i *gotabrnnom* 1438 20/9 Salsta RAp) i Viksta sn, Uppland, det senare troligen syftande på S:t Hongels källa vid Källslätt.⁴

Räknar man med att de sakrala *Göta*-namnen innehåller *got f. 'utflöde, källa' får man i formellt avseende anta en form antingen med genitiv singularis *gotar eller genitiv pluralis *gota. *Götavi* skulle då snarast betyda 'källhelgedomen'. Det intressanta med en sådan tolkning är att den i princip låter sig prövas empiriskt, något jag försökte mig på vid mitten av 1990-talet. I praktiken är en sådan prövning dock synnerligen problematisk. Samtidigt som tillgången på färskvatten är en nödvändig förutsättning för all bosättning har källorna i det moderna landskapet ofta försvunnit, vandaliserats med cementrör eller förtvinat till fuktiga håligheter. Att lokalisera dem och bedöma deras potential som namngivningsgrund är både tidsödande och svårt.

Några platser där en syftning på källor är möjlig kan dock nämnas. Vid *Götlunda* i Närke, finns flera källor i anslutning till *Lungeråsen* norr om kyrkan. *Storskifteskartan* över *Götala* i *Styra* sn, *Östergötland* (1762, LSA D 105-4:2), utvisar fyra stora brunnar eller vattenhål på *Övre Götalas* bytomt och i byterritoriets västra del. Vid *Götevi* i *Vallerstads* sn, *Östergötland*, finns ett stort vattenhål invid byn, men det är inte alls ovanligt i östgötska byar. Det kan också nämnas att den rituella plattformen vid *Götavi* i *Vintrosa* sn, *Närke*, var anlagd i en våtmark och att grund-

Fig. 6. Två parallella rader med resta stenar på Lunds backe. Foto Per Vikstrand.

vatten sipprade fram vid undersökningen (Svensson 2008 s. 203). Uppe på höjden, norr om gårdarna, finns också en dalsänka med flera vattenhål som åtminstone delvis tycks försörjas med grundvatten. Det är dock svårt att värdera dessa indikationer på samband mellan sakrala *Göta*-namn och källor. Förekomsten av källor är ett vanligt namngivningstema i vårt äldre ortnamnsskick, men bland de sakrala namnen är exemplet få.⁵

Folkslag, gudom eller källor?

Sammanfattningsvis kan sägas att alla tre tolkningslinjer för de sakrala *Göta*-namnen har sina styrkor och sina svagheter. När man på detta sätt har att välja mellan olika, etymologiskt möjliga tolkningsalternativ, bör den tolkning som ansluter till kända semantiska mönster ges företräde (se Vikstrand 2001 s. 41). Den semantiska typen /gudomsnamn + ord för helgedom/ är väl belagd. Särskilt gäller det varianten /gudomsnamn+vi/. De semantiska typvarianter som de andra två tolkningarna representerar, /folkslagsbeteckning+vi/ respektive /ord för källa+vi/ är svagt eller inte alls belagda. Utifrån semantisk synvinkel är därför tolkningen av förlederna i de sakrala *Göta*-namnen som ett gudomsnamn **Gauti* att föredra.

Götavi

De rituella anläggningar som man menat sig identifiera vid platser med *vi*-namn skiljer sig åt både vad gäller karaktär och datering. Det mångfacetterade komplexet vid Lilla Ullevi i Bro sn, Uppland (Bäck, Hällans Stenholm & Ljung 2008 samt Hällans Stenholm i denna volym), har t.ex. inte mycket gemensamt med den sten- och lerplattform som påträffats vid Götavi i Vintrosa sn, Närke (Svensson 2008

s. 197 ff. samt i denna volym). En beröringspunkt är dock förekomsten av oregelbundet placerade stolphål. Det är frestande att i dessa se spår av de rituella stavar om vilka ett ortnamn som **Niärdbarstaver (Nälsta)* 'Njårds stav' vittnar (se Vikstrand 2001 s. 294 o. där anf. litt.). Plattformen vid Götavi i Vintrosa sn kan dateras till vikingatid, vilket i teorin skulle kunna ge en datering av namnet. Någon samtida bebyggelse har, förutom ett ensamt hus (Lagerlöf, Lindblom & Svensson 2008 s. 55 ff.), inte påträffats, men så har de arkeologiska undersökningarna heller inte berört Götavis bytomt på drumlinens krön i norr. *Götavi* kan som bebyggelsenamn vara betydligt äldre än plattformen, och det kan mycket väl vara så att namnet ursprungligen avsett en äldre helgedom på platsen. Samtidigt är anläggningen från vikingatid så pass imponerande att man kan tänka sig att den föranlett ett namnskifte.

I närheten av Götevi i Vallerstads sn i Östergötland finns en plats som man inte kan undgå att nämna i detta sammanhang, nämligen det stora fornlämningsområdet Lunds backe. Magnifikt beläget på en höjd med storslagen utsikt över bygden ligger här gravfältet raä 11 med ca 82 resta stenar, ordnade i parallella rader, fig. 6. Vid restaurering av gravfältet påträffades en gravgömma med bl.a. en ornerad benkam (SHM inv. nr. 19623). Kammen kan dateras till perioden 150–450 e.Kr., troligen dess senare del.⁶ Backen ligger centralt i socknen och dess gamla namn synes vara *Lunden (Utmark Lunden kallad 1764, LSA D123–6:1)*. Den är belägen på utmarken till byn Hassla. Mellan Hassla och Götevi ligger den avgärda gården Bjuggorp samt en del utmarker till byn Narveryd, och det synes troligt att Götevis ägor tidigare sträckt sig upp mot Lunds backe.

Med tanke på platsens suggestiva karaktär är det inte helt oväntat att finna en rik sägenflora runt Lunds backe, kretsande kring dess mytiske härskare Lundsgubben. Mer intressant är att Götevi i traditionen knyts samman med platsen. Hustrun på Götevi hade i uppgift att klä brudar och det sades att hon lånade brudklänningen av en förnäm fru på Lunds backe. Folket i Götevi ansågs också vara förmer än andra.⁷

Resta stenar är vanligen gravmarkeringar, men när de uppträder i rader på detta vis kan man fråga sig om det är hela sanningen. Parallella rader med resta stenar är ett återkommande inslag på gravfält från äldre järnålder i östra Sverige, här kan nämnas t.ex. gravfältet vid Kvarnbo utanför Uppsala och ett gravfält vid Odensbacken i Närke. Själva arrangemanget tyder på en långsiktig planering och att

dessa platser varit något förmer än bara gravplatser. Kan Lunds backe i själv verket vara den kultplats som ligger bakom namnet *Götevi*? Något säkert svar på den frågan kan inte ges, men ortnamnet måste finnas med i den fortsatta diskussionen av platsen.

Fotnoter

1. Tilläggas bör att medeltida bebyggelsesår påträffats även i på en annan plats i närheten och att det har föreslagits att man på kartan från 1787 kan urskilja en äldre tomtindelning (Bäck, Hällans Stenholm & Ljung 2008 s. 60).
2. En förklaring utifrån liknande tankegångar om en motsättning mellan svear och götar möter hos Mats G. Larsson 2002 s. 101
3. Väster om vägen vid gården *Götarna* finns en som betesmark brukad backe som om vårarna är full av vattenfyllda hål och diken. Enligt min sagesman Kjell Alvé, som är uppvuxen på gården, fanns här tidigare en stor källa i vilken man t.o.m. kunde bada. Namnet *Götarna* är av allt att döma ett gammalt pluralt ägonamn som innehåller bestämd form pluralis av **göt* f. 'källa, vattenhål'.
4. Källan omtalas av Rhezelius på 1630-talet som *S Hongels Källa*; om *S:t Hongel* (Holmger Knutsson), se Vikstrand 1996, Lindström & Lindström 2006 s. 160 ff. Källan har legat vid den urgamla vägen på åsen från Uppsala mot Gästrikland. Tillgången på färskvatten har säkert gjort platsen attraktiv som rast- och övernattningsställe, vilket nog också är anledningen till att en runsten (U1063) rests på platsen. I senare tid har här legat en krog. Namnet *Götabranna* är således ett vägens namn och kan som sådant vara mycket gammalt.
5. Jfr dock diskussionen om ett ev. källbetecknande **null* (se Vikstrand 2001 s. 175 ff).
6. Dateringen har på min förfrågan gjorts av FD Martin Rundkvist.
7. Traditionerna finns refererade i FMIS, raä 11, Vallerstads sn, Östergötland.

Referenser

- Andersson, Thorsten, 1998: Göta älv, Göteryd och Götbrunna. I: Namnspalten i Upsala Nya Tidning 13/1 1998.
- 2006: Daner and Svear – tribal rivalry in prehistoric Scandinavia. I: Names through the looking-glass. Festschrift in honour of Gillian Fellows-Jensen. July 5th 2006. Ed. by Peder Gammeltoft & Bent Jørgensen. Copenhagen. (Navnestudier utg. af Afdeling for Navneforskning 39.) S. 1–20.
- Blomkvist, Torsten, 2002: Från ritualiserad tradition till institutionaliserad religion. Strategier för maktlegitimering på Gotland under järnålder och medeltid. Uppsala.
- Brink, Stefan, 1997: Västsvenska namnmiljöanalyser. I: Ortnamn i språk och samhälle. Hyllningsskrift till Lars Hellberg. Red. S. Strandberg. Uppsala 1997. (Acta Universitatis Upsalien-sis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 22.) S. 61–84.
- Bråthen, Alf, 2000: Daterade virken från medeltida kyrkor i Skara stift. I: Nedslag i Västergötlands industrihistoria. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1999–2000. S. 152–155.
- Bäck, Mathias, Hällans Stenholm, Ann-Mari & Ljung, Jan-Åke, 2008: Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet. Vendeltida helgedom, medeltida by och 1600-talsgård. Uppland, Bro socken, Klöv och Lilla Ullevi 1:5, Jursta 3:3, RAÄ 145. Dnr 423-2561-2007. Stockholm. (UV Mitt. Rapport 2008:39.)
- DSÅ = Kousgård Sørensen, John, Danske sø- og ånavne 1–8. 1968–1996. København. (Navnestudier udg. af Institut for Navneforskning 6, 12, 15, 21, 24, 28, 29, 35.)
- Elgqvist, Eric, 1947: Ullvi och Götevi. Studier rörande götaland-skapens införlivande med Sveaväldet. Lund.
- Falk, Hjalmar, 1924: Odensheite. Kristiania. (Videnskapsselskaps skrifter. 2. Hist.-Filos. klasse. 1924. 10.)
- FMIS = Fornminnesregistret, Riksantikvarieämbetet.
- Franzén, Gösta, 1982: Ortnamn i Östergötland. Stockholm.
- Fredriksson, Ingvar, 1961: Svenska personnamnsstudier. Uppsala. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensia 2.)
- Hauk, Karl, 1981: Überregionale Sakralorte und die vorchristliche Ikonographie der Seegermanen. (Zur Ikonologie der Goldbrakteaten 21.) Nachrichten der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. 8.
- Hellberg, Lars, Hedendomens spår i uppländska ortnamn. I: Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift. S. 40–71.
- 1987: Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland. 2: a översedda och utökade uppl. Helsingfors. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 541. Studier i nordisk filologi 68.)
- Karlsson, Hugo, 1993: Några ortnamn i älv dalen. I: Kring Göta älv. Studier i en dalgång. Göteborg.

- Lagerlöf, Sofie, Lindblom, Cecilia & Svensson, Kenneth, 2008: Götavi. Hydda från senneolitikum, kultplats och torpbebyggelse från vikingatid. I: På väg genom Närke – Hyddor från tidigneolitikum, grophus från förromersk järnålder, boplatz och järnframställning från romersk järnålder, kultplats och gård från vikingatid, medeltida kolning, smide och odlingslämningar från järnålder - historisk tid. Särskilda arkeologiska undersökningar. Hidinge 105:1, Vintrosa 69:1, 85:1 och 92:1 och Vintrosa 96:1 och 63:1. Närke. Red. av Anna Lagerstedt. Upplands-Väsby. (Rapporter från Arkeologikonsult 2008:2025.) S. 47–126.
- Larsson, Mats G., 1997: Från stormannagård till bondby. En studie av mellansvensk bebyggelseutveckling från äldre järnålder till medeltid. Lund. (Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. 26.)
- 2002: Götarnas riken. Upptäcktsfärder till Sveriges enande. Illustrationer av Hans Ekerow. Stockholm.
- Lid, Nils, 1942: Gudar og gudedyrking. I: Religionshistoria. Utg. av N. Lid. Stockholm. (Nordisk kultur 26.)
- Lindroth, Hjalmar, 1914: Namnet Gotland. I: Namn och bygd 2. S. 75–83.
- Lindström, Fredrik & Lindström, Henrik, 2006: Svitjods undergång och Sveriges födelse. Stockholm.
- LMA = Lantmäterimyndigheternas arkiv, Riksarkivet.
- LSA = Lantmäteristyrelsens arkiv, Riksarkivet.
- NoE = Norske Elvenavne samlede af O. Rygh. Efter offentlig Foranstaltning udg. med tilføiede Forklaringer af K. Rygh. 1904. Kristiania.
- OAU = Ortnamnsarkivet i Uppsala. Samlingar i Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- OAUjb = jordeboksutdrag från Riksarkivet, OAU.
- RAp = pergamentsbrev i Riksarkivet.
- Sahlgren, Jöran, 1950: Hednisk gudalära och nordiska ortnamn. Kritiska inlägg. I: Namn och bygd 38. S. 1–37.
- Schück, Adolf, 1956: Kring namnet Götala. I: Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 5. S. 9–10.
- SHM = Statens historiska museum.
- SOSk = Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Skaraborgs län. På offentligt uppdrag utg. av Kungl. Ortnamnskommissionen/Ortnamnsarkivet i Uppsala. 1–18. 1950–81. Uppsala.
- SOÄ = Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Älvsborgs län. På offentligt uppdrag utg. av Kungl. Ortnamnskommittén/ Kungl. Ortnamnskommissionen i Uppsala. 1–20. 1906–48. Stockholm.
- Strid, Jan Paul, 2009: Försvunna sjöars namn – om ortnamnen i västra slättbygden. I: Skuggor i ett landskap. Västra Östergötlands slättbygd under järnåldern och medeltid. Resultat av ett tvärvetenskapligt projekt. Red. Anders Kaliff. Stockholm. (Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 75.) S. 47–101.
- Svensson, Kenneth, 2008: Götavi – en vikingatida kultplats. I: På väg genom Närke – Hyddor från tidigneolitikum, grophus från förromersk järnålder, boplatz och järnframställning från romersk järnålder, kultplats och gård från vikingatid, medeltida kolning, smide och odlingslämningar från järnålder - historisk tid. Särskilda arkeologiska undersökningar. Hidinge 105:1, Vintrosa 69:1, 85:1 och 92:1 och Vintrosa 96:1 och 63:1. Närke. Red. av Anna Lagerstedt. Upplands-Väsby. (Rapporter från Arkeologikonsult 2008:2025.) S. 197–210.
- ULMA = samlingar ur f.d. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA). Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- UUBp = pergamentsbrev i Uppsala universitetsbibliotek.
- Wessén, Elias, 1922: Forntida gudsdyrkan i Östergötland 2. I: Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening. S. 1–48.
- 1924: Studier till Sveriges hedna mytologi och fornhistoria. Uppsala. (Uppsala universitets årsskrift 1924. Filosofi, språkvetenskap och historiska vetenskaper. 6.)
- Wienberg, Jes, 1997: Eskilstunamonumenter i Västergötland. I: Fornvännen 92. S. 195–201.
- Vikstrand, Per, 1996: Holmger Knutsson – ett uppländskt helgon. I: Namnsalten i Upsala Nya Tidning 22/10 1996.
- 2001: Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalslandskapen. Uppsala. (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 77. Studier till en svensk ortnamnsatlas 17.)

Götavi – en vikingatida kultplats i Närke

AV KENNETH SVENSSON
Arkeolog, Arkeologikonsult

Upptäckten av en märklig lämning

Byn Götavi ligger i Vintrosa socken 15 km väster om Örebro, på en plats där Svartån korsar den urgamla landsvägen som löper tvärs igenom Närke. I samband med arkeologiska undersökningar i åkermarken några hundra meter söder om byn år 2005 framkom en stor rektangulär yta av lera. Den var omgiven av ett mörkt jordlager med en stor mängd småstenar (Lagerlöf, Lindblom & Svensson 2008). När vi grävde lite djupare i det mörka lagret så började vatten sippra upp och jorden lukta av sump, ett tecken på att innehållet bestod av någon form av nedbrutet organiskt material. En analys av ett jordprov kunde senare visa att det rörde sig om nedbrutna växtdelar. I den ljusare leran framkom också ett stort antal mörkfärgningar efter stolphål (fig 1). Någon gång för länge sedan hade man låtit byg-

ga en plattform ute i ett sumpigt kärr - varför? Vad var det för konstig lämning vi träffat på? Var det kanske själva *viet* i Götavi som vi hade grävt fram därute i åkern?

Vad är ett *vi*?

För att komma vidare med frågan måste vi ta reda på vad ett *vi* egentligen är. En som tidigare behandlat denna fråga är ortnamnsforskaren Per Vikstrand (2001:298 ff, se även artikel denna volym). Utifrån Vikstrands resonemang kan ordet *vi* (fornnordiskans *vé*) lite förenklat översättas med "helig plats" – en plats som är vigd till högre makter, eller en gudarnas boning. De litterära källorna avslöjar dock väldigt lite om begreppet *vi* syftat på en helig plats i allmänhet eller om det avsett en särskild form av kultplats.

Fig. 1. Åskvädret närmar sig! Här har de märkliga lämningarna söder om Götavi kommit fram i dagen sedan matjorden avlägsnats. Den mörka, nästan svarta färgningen markerar resterna av ett tidigare kärr och det ljusare partiet i mitten är lerplattformen. I bildens övre vänstra del skimtar dagens Götavitorp. Foto: Kenneth Svensson.

Fig 2. Lerplattformen med de stolphål som påträffades. Som synes bildar de inga vettiga konstruktioner, man kan se att det finns en tendens till ett mönster som visar att lerytan varit inhägnad och att stolphålen främst är lokaliserade till plattformens norra del. Illustration: Kenneth Svensson.

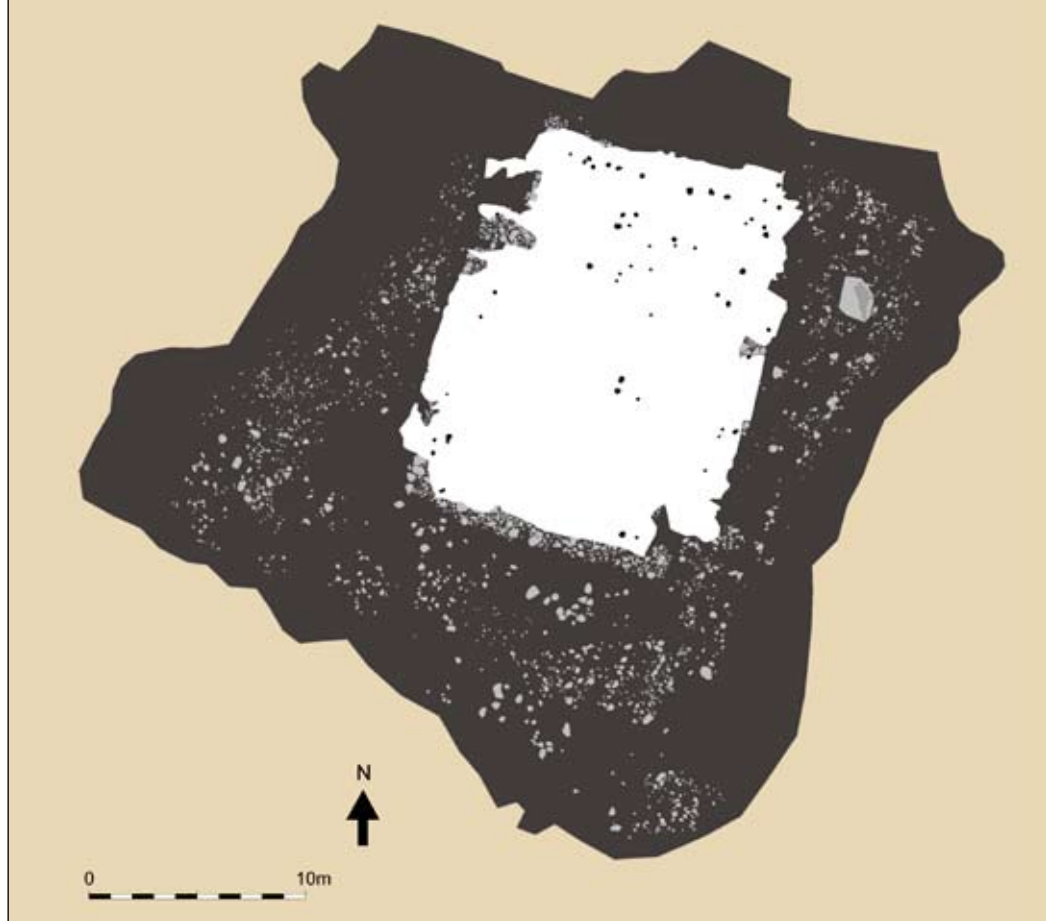
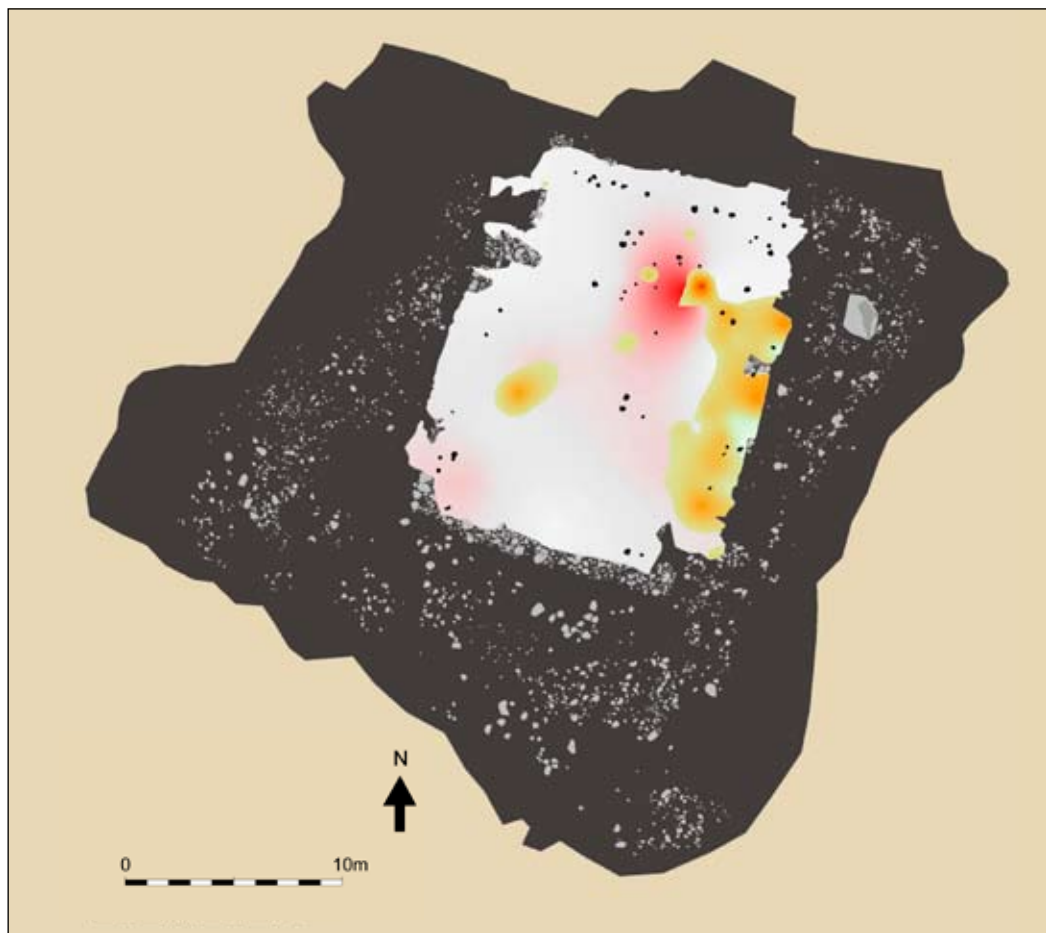

Fig 3. Fosfat-, lipid- och spårämnesanalysen gav följande bild. De gula markeringarna visar på fosfatförhöjningar och de röda visar områden där animaliska fetter förekom. De här analysresultaten visar att människor utfört kulthandlingar som satt sina spår i marken även om de först inte var synliga för våra ögon när vi grävde. Det gjorde att vi kunde tolka platsen som en kultplats, ett vi. Illustration: Kenneth Svensson.

Möjligen kan den tidigmedeltida Gutasagan lämna vissa upplysningar. Där omtalas ett "blot i Vi", vilket antyder att ett *vi* har kunnat fungera som en kultplats där man alltså bedrev blot. En annan källa återfinns i en känd runristning från Oklunda i Östra Husby socken i Östergötland (Östra Husby 252:1), som kan dateras till tidigt 800-tal f. Kr. På den kan man läsa "Detta ristade Gunnar, ristade dessa runor. Och han flydde skyldig, sökte upp detta vi". Detta verkar alltså som att Gunnar blivit anklagad för ett brott, sannolikt ett dråp, och att han därefter sökt en fristad i ett *vi*. Här tycks alltså någon slags asylrätt ha varit kopplad till platsen. Även av Gutasagan framgår det att *viet* uppfattades som en fristad och att våldshandlingar var förbjudna där. Det ålderdomliga uttrycket "varg i veum" vittnar också om den frid som skulle råda på heliga platser. En varg i veum var en person som brutit mot den heliga platsens fred, ett brott som gjorde att han bestraffades med den svåraste formen av fredlöshet. Med andra ord förefaller asylrätten ha varit starkt förknippad med platsens helighet. Ett ord som kan förknippas med *vi* och som förekommer i den fornisländska skaldediktningen är *veband*. Begreppet syftar på någon form av band som använts för att avskilja och inhägna en plats för rättsliga processer eller envig. Enligt den norska, medeltida Frostatingslagen skulle till exempel lagrättens plats markeras med *veband*. Ett *vi* verkar alltså ha varit en helig plats där det utfördes kulthandlingar. Vidare att en platsen kan ha varit förknippad med asylrätt och att den möjligen varit markerad av något slags inhägnad.

På tre platser har tidigare påträffats lämningar som tolkats kunna ha utgjort ett *vi*. Den ena är påträffad i Frös-vimossen i Edsbergs socken i Närke, den andra intill Stora Ullevi strax utanför Linköping i Östergötland och den tredje vid Lilla Ullevi i Upplands-Bro socken i Uppland. Det förmodade *viet* i Frös-vimossen upptäcktes i början av 1900-talet. Där påträffades en spång av kluvna ekstockar som ledde 80 meter ut från strandkanten. Vid spångens slut fanns ett antal vässade stölar. På stranden där spången började var avsatt ett cirka 12x6 meter stort kulturlager med härdar och skörbrända stenar. I lagret fanns också brända ben från får och svin som tolkades utgöra rester efter offermåltider. En oval eldstad mitt i kulturlagret kan ha fungerat som kokgrop där den rituella måltiden tillreddes, en så kallad *seydir*. Tack vare fyndet av en likarmad fibula i kulturlagret så kunde åtminstone delar av lämningarna dateras till vendeltidens början (Lindqvist 1910).

I Ullevi utanför Linköping såg anläggningen lite anorlunda ut. Den påträffades i åkermark och det är först

nyligen som platsen kommit att omtolkas som ett möjligt *vi*. Det rörde sig om ett inhägnat område som var omkring 800 m² stort, ursprungligen omgärdat av stående stolpar. Fram till hägnaden ledde en stenlagd väg och inom hägnaden fanns ett fyrtiotal härdar. Här påträffades också tämligen rikligt med brända och obrända djurben. Utifrån de ¹⁴C-dateringar som gjorts på några av härdarna så kan platsens brukningstid bestämmas till perioden 400 BC-400 f. Kr, vilket i stort sett motsvarar hela den äldre järnåldern (Nielsen 2005:204 ff).

Viet i Lilla Ullevi i Upplands-Bro framkom i samband med en undersökning av en medeltida bytomt (se Hållans denna volym). På en låg berghäll, under ett rejält lager av silt, framkom en hästskoformad och husgavelliknande stenpackning med två stenrader som sträckte sig mot norr. Upp till denna konstruktion verkar det på östsidan av hällen ha funnits en väg kantad av stolpar. I området där vägen slutade var avsatt ett kulturlager med flera härdar och gropar. Fynden utgjordes av ett fåtal skärvor av keramik och djurben. Även väster om berghällen fanns rester av ett stort antal härdar. Här påträffades också en större mängd så kallade amuletringar av järn. *Viet* hade med all sannolikhet varit inhägnat (Bäck, Hållans Stenholm & Ljung 2008).

Tillbaka till Götavi

I åkern vid Götavi påträffades alltså en rektangulär, cirka 15x18 meter stor plattform av lera (fig 2). I leran syntes spåren efter ett femtiotal stolphål varav de flesta fanns i plattformens norra hälft. Några stolpar hade dock placerats utmed lerlagrets kanter, och ett rimligt antagande är att dessa utgjorde spåren av något slags hägnad runt platsen. Platsen var mycket fyndtom - här fanns knappt några ben alls och inte heller några andra fynd av betydelse. Inte heller påträffades några härdar. I det omgivande kärret observerades endast en riklig förekomst av stenar på alla sidor utom i norr.

Lerplattformen låg i avskildhet i ett litet kärr. Konstruktionen skulle därför kunna liknas vid en artificiell ö, en neutral plats skapad för kommunikation mellan människor och mellan människor och gudar, på ett visst avstånd från människornas gårdar. Finns det då några strukturella likheter som kan lyftas fram och som förenar platserna Götavi, Frös-vi, Ullevi i Linköping och Lilla Ullevi i Upplands-Bro? Svaret måste onekligen bli att både finns likheter och olikheter. Det gemensamma för Götavi och Frös-vi är att de båda påträffats i våtmark. Sedan upphör likheterna medan

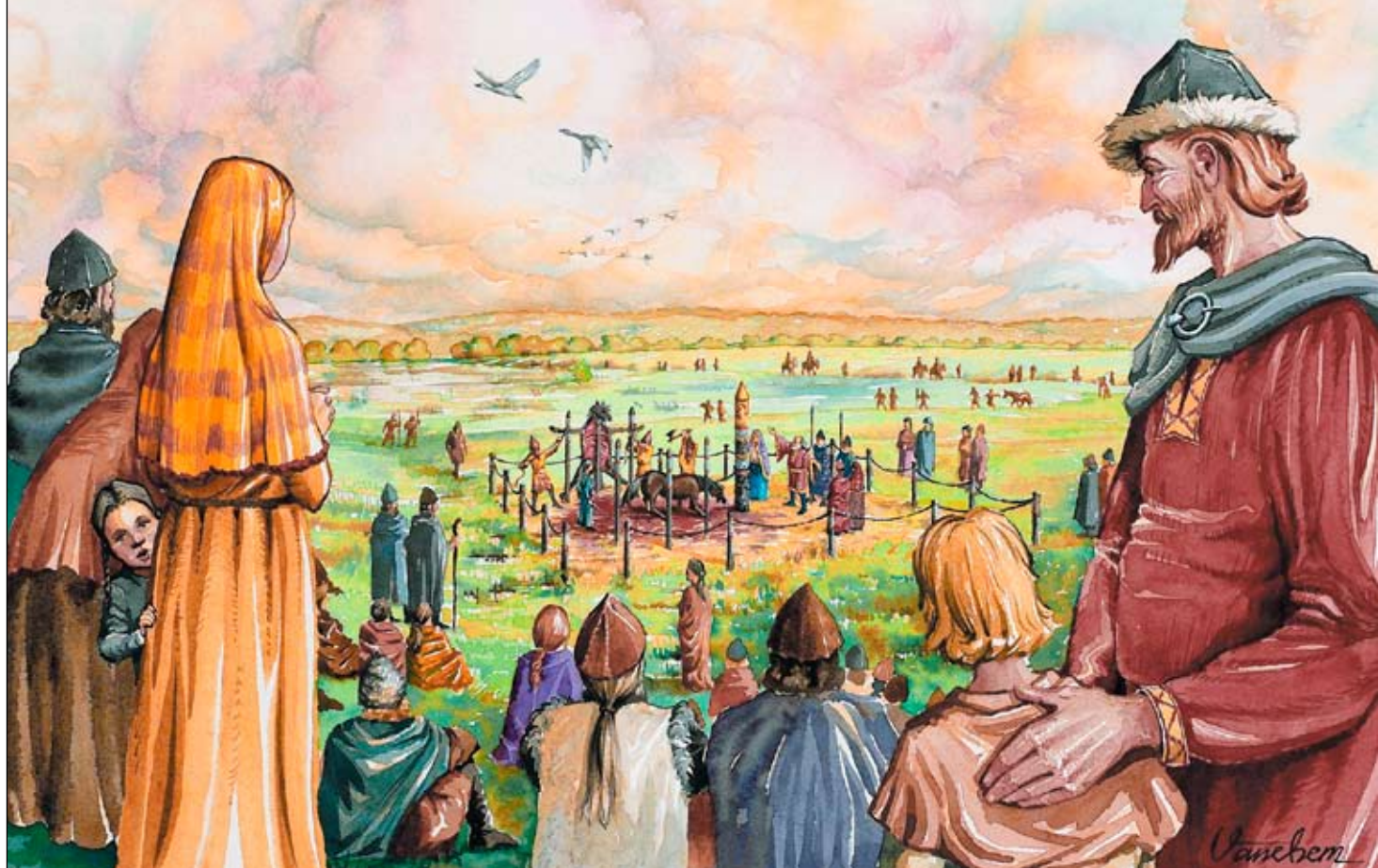

Fig 4. Rekonstruktion av *vi*et i Götavi. Handlingen är förlagd till april och ska visa de kulthandlingar som kan ha utförts i samband med ett vårblot för att bringa gården, dess ägare och bygden lycka. Här har en del av stolphålen alltså tolkats som lämningar efter pålar där kropparna efter hästar hängts upp i samband med en rituell offerslakt. I bildens bakre del syns folk från trakten som är på väg till blotet i Götavi. Illustration: Mats Vanehem, Stockholms Länsmuseum.

dess två platser. Frösvi har ingen egentlig plattform men däremot en spång som leder ut till spetsiga pålar. Vad Götavi har gemensamt med Ullevi i Linköping är att platsen varit inhägnad och att det inom hägnaden funnits ett flertal stolphål. Däremot tycks det saknas en väg fram till hägnaden i Götavi. Likheterna mellan Götavi och Lilla Ullevi i Upplands-Bro är att båda platserna varit inhägnade och att det där funnits en formation av sten och lera/silt.

Den stora olikheten mellan Götavi och de övriga *vi*-platserna är att det vid Götavi inte finns några spår av härdar och att det saknas fynd av djurben. Hypotetiskt skulle detta kunna bero på att härdar och rituell matlagning varit koncentrerade till en yta utanför undersökningsområdet. Det finns också ytor norr om *vi*et som skulle kunna ha lämpat sig för sådana aktiviteter.

Det bör också påpekas att det råder en viss skillnad i datering de olika platserna emellan. Ullevi i Linköping har av allt att döma en lång brukningstid genom hela den äldre järnåldern fram till 400-talet f. Kr. och Frösvi verkar åtminstone kunna dateras till 500-talets senare del. Lilla Ul-

levi i Upplands-Bro kan dateras till vendeltid, alltså 600-tal och 700-tal. Götavi kan utifrån ¹⁴C-dateringar från brända trärester i anslutning till plattformen, dateras till en period från 900-talets slut till mitten av 1000-talet, alltså till vikingatidens slutskede. De kulthandlingar som utförts på de ovan beskrivna *vi*-platserna kan mycket väl ha förändrats under den långa tidsperiod de representerar, vilket skulle kunna vara en förklaring till deras lite skilda karaktärer.

Vi eller inte?

Avsaknaden av fynd på plattformen i Götavi var till en början förbryllande och gav upphov till tvivel om anläggningen verkligen utgjort ett *vi*. För att kasta ytterligare ljus över platsen utfördes lipid- och spårämnesanalyser i syfte att upptäcka eventuella förekomster av animaliska fetter. Utgångspunkten i resonemanget var att om man hade ägnat sig åt slakt eller rituella offer på platsen så borde dessa aktiviteter ha lämnat spår efter sig. I avvaktan på lipidundersökningen gjorde vi också en fosfatkartering av hela

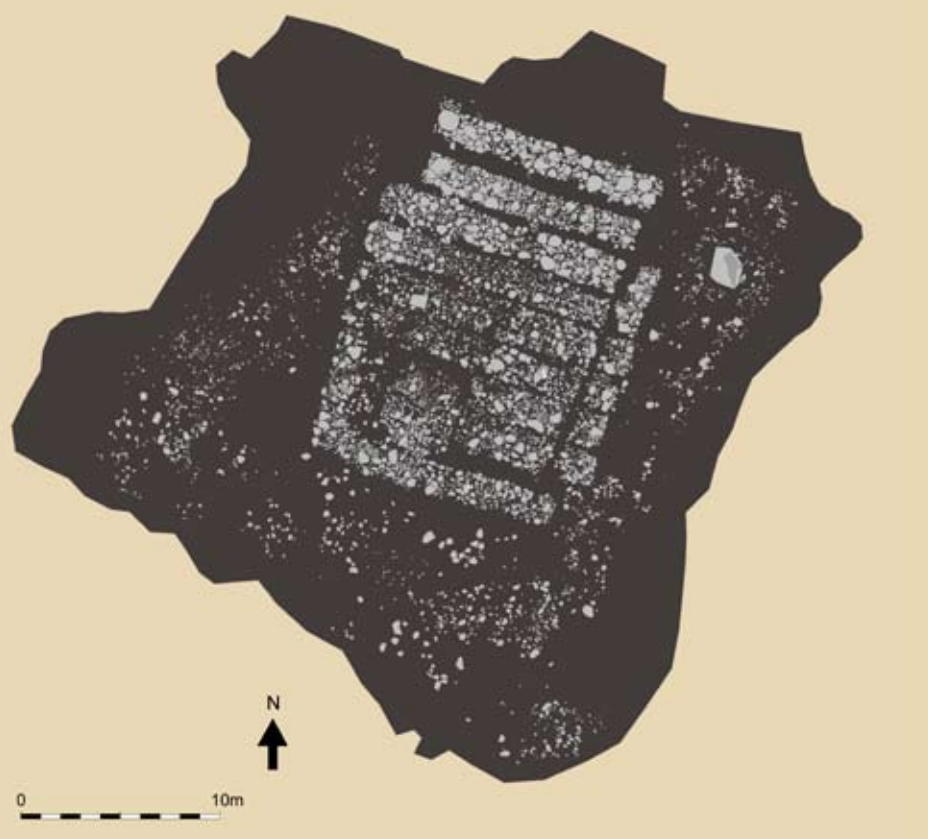

Fig 5. Här syns den märkliga stenpackningen som kom fram under lerytan. Notera att stenarna är lagda i nio rader från söder mot norr. Är detta en magisk symbol och en anspelning på notalet? Illustration: Kenneth Svensson.

plattformen för att eftersöka strukturer som inte var synliga för blotta ögat. Analysresultaten blev mycket intressanta. Av fosfatkarteringen framgick tydligt att det fanns anhopningar av fosfater, speciellt utmed plattformens östra sida. Spridningsbilden visade att dessa anhopningar inte rimligtvis kunde vara slumpmässiga utan resultaten av medvetna handlingar. Man kan således utgå från att Organiskt material har således deponerats medvetet och efter ett speciellt mönster. När sedan lipid- och spårämnesanalysen blev färdig kom denna bild att kompletteras ytterligare. Då stod det helt klart att det fanns kemiska spår som visade på animaliska fettsyror i leran, alltså rester efter blod, hela eller styckade djurkroppar eller djurben som förmulnat på platsen. Mätvärdena visade också på en särskild koncentration till mittpartiet av plattformens norra del, i anslutning till de markeringar efter stolpar som en gång stått där (fig 3). Plattformen kan utifrån dessa resultat antas ha varit indelad i två olika aktivitetsytor, en nordlig och en sydlig (Hjulström 2008:235).

Det verkar alltså sannolikt att djur har slaktats eller offerats på platsen. Dessa offer förefaller vidare ha ägt rum i anslutning till de stolpar eller pålar som funnits uppresta

på plattformen. Detta skulle kunna tolkas som ett blot genom slakt. Avsaknaden av härdar visar att man inte tillagat några måltider på plattformen, däremot att rituella måltider kan ha ätits där och att matresterna kan ha slängts utmed plattformens östra sida. Det sammantagna intrycket är därför att anläggningen vid Götavi verkligen kan ha utgjort en kultplats, ett *vi* (fig 4).

Stolphålen inom den hägnade ytan härrör sannolikt inte från någon byggnad. Istället kan dessa utgöra spåren av fristående stolpar eller pålar på vilka man kan ha hängt upp de slaktade djurkropparna. Det kan inte heller uteslutas att något eller några av stolphålen hör samman med gudastatyer av trä, liknande de som är kända från nordvästeuropeiskt område fram till åtminstone folkvandringstid och som på slaviskt område sedan återfinns i form av miniatyrskulpturer i trä från vikingatid (Müller-Wille 1999:26, 1999:81). *Viet* kan således ha varit en gudarnas boning, dock utan tak.

Mytologisk symbolik eller bara slump?

När lerplattformen i Götavi avlägsnats framkom ett stenfundament utan tidigare kända paralleller. Stenarna hade placerats i rader och var dessutom nedgrävda i kärret (fig 5). Det finns ingen logisk förklaring till denna konstruktion. Ett förslag är att den istället hör samman med någon form av mytologisk symbolik. Stenarnas placering i nio rader är intressant ur den aspekten att talet nio ofta förekommer inom den förhistoriska mytologin. Ett av flera exempel från den norröna litteraturen är världsträdet Yggdrasil, som enligt *den poetiska Eddan* och *Snorres Edda* omgavs av nio världar. Ett annat är berättelsen om Oden som sitter mellan två eldar i nio dygn och lider av värme och törst för att på så vis initieras i kosmisk kunskap. Adam av Bremens beskrivning av de stora offerfester som vart nionde år hölls i Gamla Uppsala, vid vilka nio män och nio djur av hankön offerades, är ytterligare ett (Sundqvist 2002). Efter det att stenfundamentet skapades täcktes det med lera och blev osynligt för åskådarna. Den kanske bidrog till att ge *viet* styrka i dess roll som kosmiskt och rituellt centrum?

Vad betyder namnet Götavi?

Kan *viet* i Götavi attribueras till någon speciell gudom? *Vi-platserna* i Närke har en namnuppyggning som gör att nästan samtliga, 12 av 15, kan betraktas som sakrala och att de kan hänföras till någon känd gudom (Jansson 2003). När det gäller Götavi så kan det möjligen, men långt ifrån säkert, röra sig om guden Oden - detta helt beroende på hur platsnamnet Götavi ska uttolkas. En tolkning är att Götavi kan kopplas till ett av Odens många binamn, *Gauta-tyr*, alltså göten (Callissendorf & Larsson 1998:128). En annan och kanske lika osäker tolkning är att Götavi helt enkelt har varit *götarnas vi* (Callissendorf & Larsson 1998:128, Vikstrand 2001:317) – i så fall en benämning av platsen som uppkommit när sveaväldet expanderat till att omfatta en allt större del av Närke under 1100-talet (Hyenstrand & Schortz 2007:115 ff). En tredje möjlig tolkning är att Götavi skall härledas till verbet *göt*, liktydigt med en plats med framspringande vatten – en källa (muntligt meddelande, prof. Stefan Brink). Kanske kan det alltså vara det framsipprande vattnet i kärret som givit platsen dess namn?

Goda kommunikationer - centrala platser

Götavi är onekligen mycket strategiskt beläget ur kommunikativ synvinkel. Platsen ligger där två vägar, en nord-sydlig och en öst-västlig korsar varandra och i ett läge där den öst-västliga vägen korsar Svartån vid ett bra vadställe. Just de strategiska kommunikationslägena är utmärkande för så gott som alla Närkes *vi*-platser. De har anlagts på ställen där det finns både goda land- och vattenvägar och ofta där dessa korsar varandra (fig 7). Det innebär att kommunikationerna varit en viktig utgångspunkt för placeringen. Traktens befolkning skulle

helt enkelt kunna ta sig dit på ett enkelt sätt. Just det gynnsamma kommunikationsläget är något som går igen om man studerar lokaliseringen av *vi-platser* även på andra håll i landet. Lilla Ullevi i Upplands-Bro är till exempel beläget nära korsningen mellan en nord-sydlig och en öst-västlig färdväg i sin bygd. Förhållandet att *vi-platserna* låg i kommunikativt goda lägen är även mycket tydligt i Östergötland (jfr. Wessén 1921).

I Närke ligger *vi-platserna* också centralt i sina bygder och i några fall i anslutning till förmodat yngre Hus-

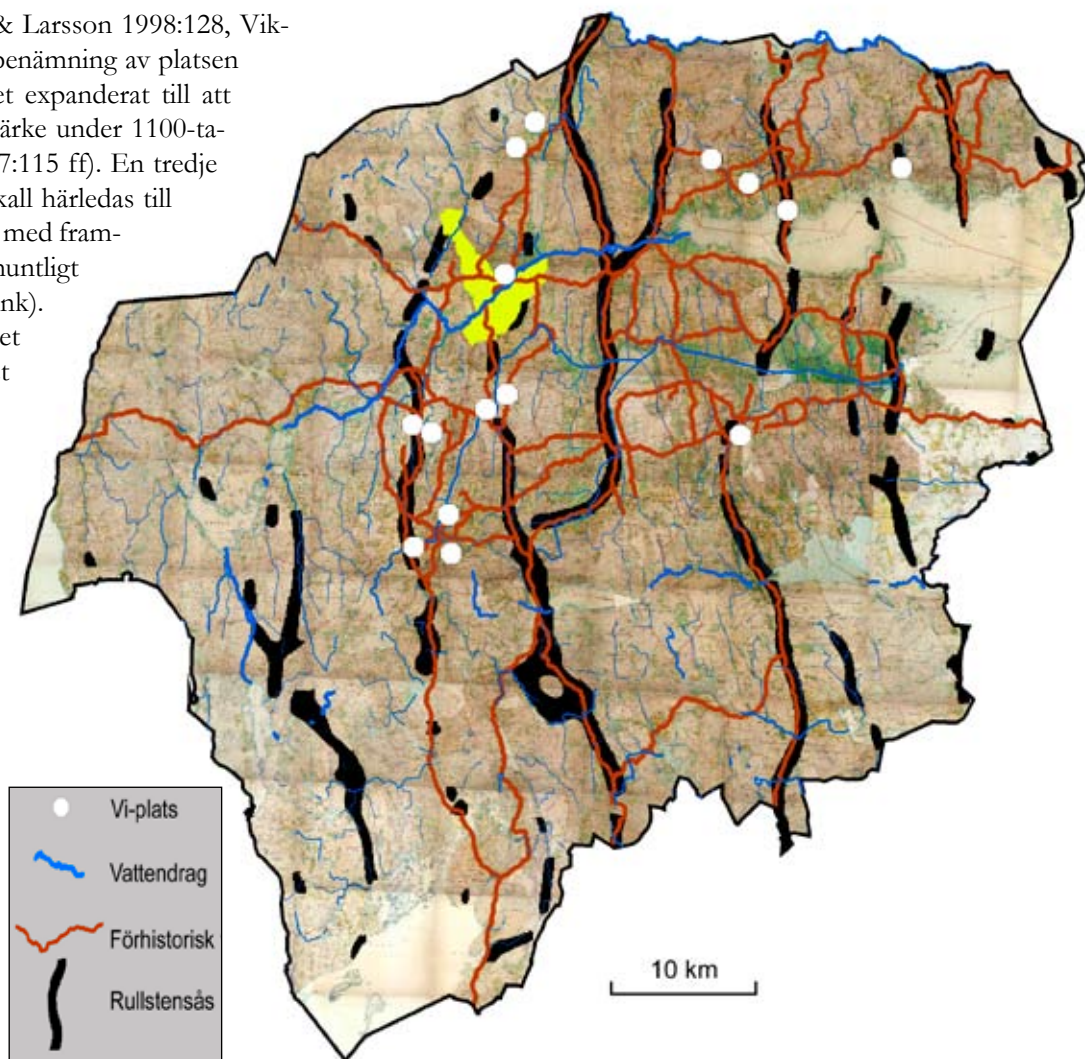

Fig 7. *Vi-platsernas* fördelning i Närke. Platserna är lokaliserade med hjälp av ortnamnen. Vägarna kan utifrån häradskartan och fornlämningsbilden förmodas ha en förhistorisk sträckning. Se hur *vi-platserna* är lokaliserade till goda kommunikationsleder och ofta ligger där vägar och vattendrag möts. Bakgrundskartan utgörs av den ekonomiska häradskartan från omkring år 1900. Illustration: Kenneth Svensson.

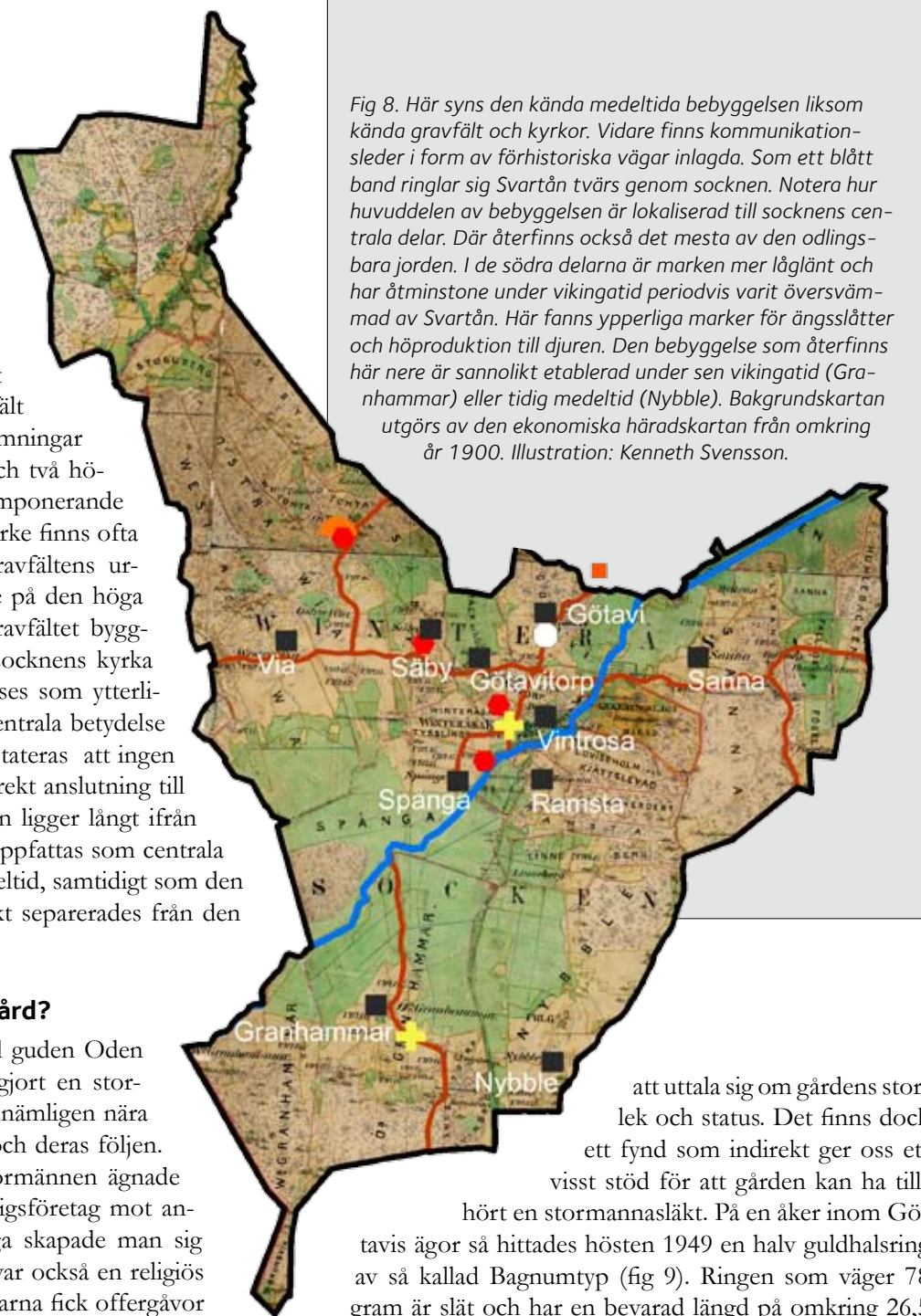
byenheter. På en del platser finns även en koppling till rika fynd i form av guld-föremål eller till och med krigsbytesoffer, den typ av fynd som ofta är förknip-pade med platser av centralitet (Jansson 2003). Strax intill Götavi, ca 200 meter söderut ligger bygdens största gravfält (Vintrosa 8:1) med 21 fornlämningar i form av 19 stensättningar och två högar (fig 8). En inte allt för imponerande siffra kan det tyckas, men i Närke finns ofta en stor osäkerhet rörande gravfältens ursprungliga storlekar, beroende på den höga graden av uppodling. Intill gravfältet byggdes mot slutet av 1100-talet socknens kyrka (Runér 2006:268). Detta kan ses som ytterligare ett tecken på områdets centrala betydelse i bygden. Det kan också konstateras att ingen av Närkes *vi*-platser ligger i direkt anslutning till någon kyrka, men att de sällan ligger långt ifrån dem. Platserna kan på så vis uppfattas som centrala både under järnålder och medeltid, samtidigt som den nya kultplatsen (kyrkan) fysiskt separerades från den gamla (Jansson 2003).

Var Götavi en stormannagård?

Den eventuella kopplingen till guden Oden antyder att Götavi kan ha utgjort en stormannagård. Odensdyrkan var nämligen nära förbunden med stormännen och deras följen. Oden var krigets gud och stormännen ägnade sig åt närmast ritualiserade krigsföretag mot andra stormän. Genom att kriga skapade man sig ära och ryktbarhet. Att kriga var också en religiös angelägenhet. Dels för att gudarna fick offergåvor tack vare människornas krig och dels för att det var genom att falla i strid som människorna erbjöds möjligheten att ansluta sig till gudarna efter döden. För den som ville ha lycka i sina erövrings- och plundringståg när tributer och byte skulle erövrats, så gällde det att stå på god fot med Oden (Nordberg 2004).

Eftersom det inte har genomförts några arkeologiska undersökningar av bebyggelsen vid Götavi, så är det svårt

Fig 8. Här syns den kända medeltida bebyggelsen liksom kända gravfält och kyrkor. Vidare finns kommunikation-sleder i form av förhistoriska vägar inlagda. Som ett blått band ringlar sig Svartån tvärs genom socknen. Notera hur huvuddelen av bebyggelsen är lokaliserad till socknens centrala delar. Där återfinns också det mesta av den odlingsbara jorden. I de södra delarna är marken mer låglänt och har åtminstone under vikingatid periodvis varit översvämmad av Svartån. Här fanns ypperliga marker för ängsslätter och höproduktion till djuren. Den bebyggelse som återfinns här nere är sannolikt etablerad under sen vikingatid (Granhammar) eller tidig medeltid (Nybble). Bakgrundskartan utgörs av den ekonomiska häradskartan från omkring år 1900. Illustration: Kenneth Svensson.

att uttala sig om gårdens storlek och status. Det finns dock ett fynd som indirekt ger oss ett visst stöd för att gården kan ha tillhört en stormannasläkt. På en åker inom Götavis ägor så hittades hösten 1949 en halv guldhalsring av så kallad Bagnumtyp (fig 9). Ringen som väger 78 gram är slät och har en bevarad längd på omkring 26,5 cm. Detta fynd hör definitivt hemma i en högre social sfär i det förhistoriska samhället. Ringen kan dateras till 400-talet eller till tidigt 500-tal, så det finns med andra ord fog för att påstå att Götavi kan ha gamla anor som en stormannagård. Fyndet ger också platsen en anknytning till de andra *vi*-platserna i Närke där man påträffat guldhalsringar och guldgubbar, och man anar att Götavi kan ha befunnit sig på samma sociala nivå som dessa.

Fig 9. Guldhalsringen från Götavi. Ringen har en längd på omkring 27 cm och är av så kallad Bagnumtyp. Den kan dateras till 400-talet e. Kr. eller till tidigt 500-tal. Foto: Örebro läns museum.

Varför försvann Götavi som kultplats?

Lämningarna vid Götavi kan med stor sannolikhet antas utgöra resterna av en kultplats. Det är också rimligt att knyta platsen till en stormannamiljö. Men varför övergavs kultplatsen och vad hände med Götavi? Kanske ska de brända träresterna som påträffades invid *viet* tolkas som att platsen medvetet förstörts genom en brand någon gång i mitten av 1000-talet, en tid av social och religiös omvälvning. Götavi kan i samband med detta även ha förlorat sin roll som stormannagård. Hypotetiskt kan en ny släkt tagit över den styrande rollen i bygden, samma släkt som låg bakom byggandet av privatkyrkan i Granhammar i socknens södra utkant. En kyrka man uppförde med privata medel på släktens egendom utan ekonomisk inblandning från bygdens innevånare, eftersom detta var före sockenbildningens tid. Även för de nya makthavarna var det viktigt att ha kontroll över kultutövningen, fast nu i ny tappning. Ett fynd av en runsten/gravhäll i gårdens kyrka kan dateras till 1000-talet. Vidare finns från kyrkan ett fynd av en stenpelare som troligen utgjort stammen till ett stenkors med stilistiska paralleller på 1000-talets Irland. Eftersom det saknas fornlämningar i gårdens närhet antyder kyrkobyggnaden och dess fynd att gården i Granhammar etablerades först vid denna tid. Etableringen sker i Vintrosabygdens södra utkant och den har goda kommunikativa land- och vattenledsförbin-

delser med kärnsöckarna i Västnärke. Ett scenario ansas där en ny maktelit med kristna förtecken och med säte i Västnärke stärker sin roll på bekostnad av tidigare stormän i till exempel Vintrosabygden. De västgötska influenserna för Västnärkes runstilsprydda gravmonument och de kopplingar som finns med den tidigt kristna makteliten i Västergötland är tydliga (Thérus 2007).

Vid slutet av 1100-talet eller kanske i början av 1200-talet så slöts cirkeln för den kultiska utövningen i Vintrosabygden. Den första sockenkyrkan byggdes en kilometer söder om *Götaviet*, och i och med detta så hamnade platsen för kultutövningen återigen i ett centralt läge i bygden. Gården i Granhammar förefaller då ha spelat ut sin roll som maktcentrum.

Levde minnet vidare?

En spännande tanke är att *viet* vid Götavi, efter att det upphört att brukas, trots allt kan ha haft betydelse för människorna som levde i Vintrosabygden. Inte minst för de som bodde i byn. När arkeologerna kom till platsen år 2005 fanns inte ett spår kvar av den gamla kultplatsen. Det äldre kartmaterialet avslöjar dock flera intressanta sammanträffanden. Av de olika kartgenerationerna framgår att det länge fanns en yta i åkermarken som inte blev uppodlad förrän mycket sent. På en karta från 1855 är platsen för *viet* angiven som ”äng, södra gårdet” (LMV akt S70–15:2, litt. 76). Backar vi i tid till en karta från 1719 så återfinns ängen även där med en rektangulär form, 19×16 m stor (LMV akt S70–15:1). Ännu längre tillbaka i tiden, till den första geometriska avmätningen från 1638, verkar ängen ha varit ännu bredare och sträckt sig drygt fyrtio meter längre mot norr (LMV akt S70–15:S1:157) (fig 10a-c). Kan det ha varit så att minnena av *viet* levde kvar lång tid efter det att kultutövningen upphört, och att byns innevånare medvetet undvek att inkräkta på platsen? Någon gång mellan 1855 och 1950-talet odlades ängen bort och ingenting fanns längre kvar som påminde om platsens förflutna - fram till den där majdagen år 2005 då arkeologerna kom dit för att gräva.

1639

1719

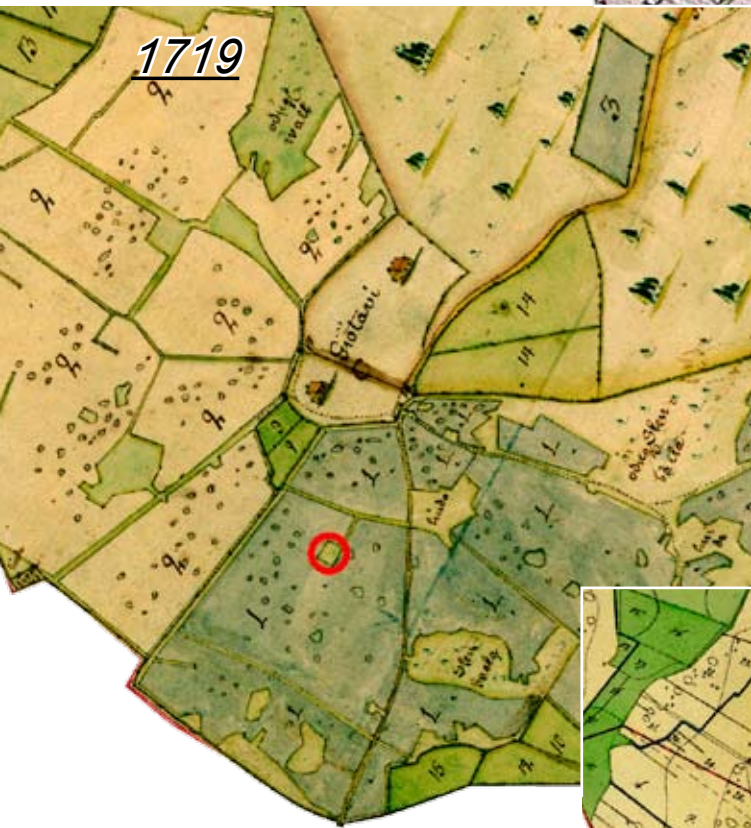
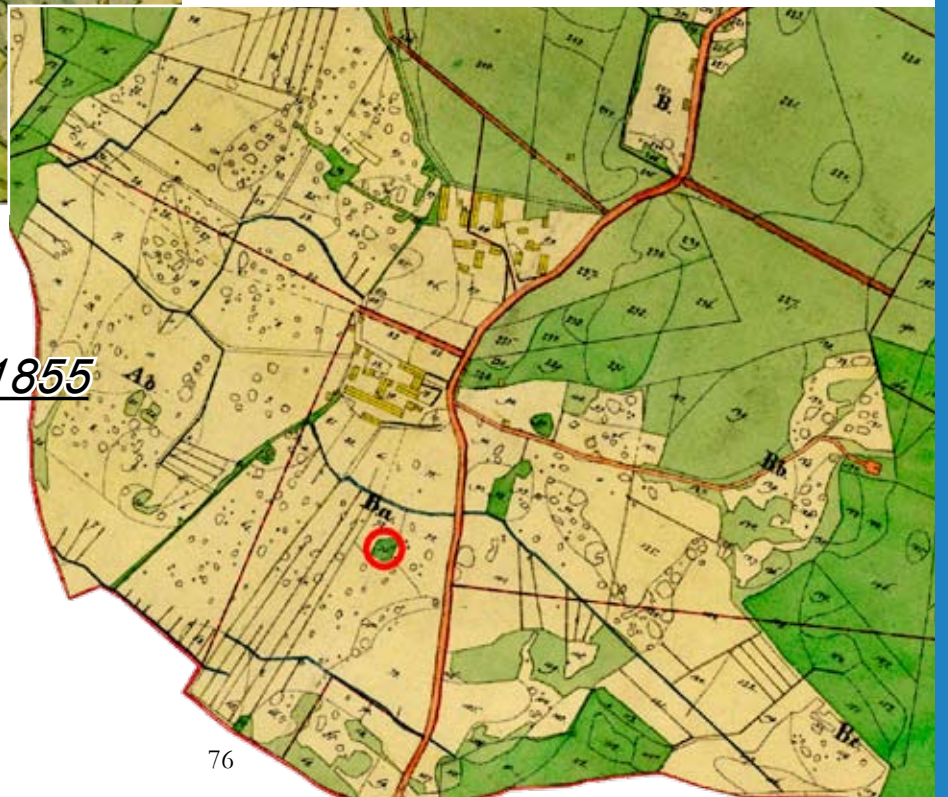

Fig 10 a-c. Tre generationer kartor, från 1639, 1719 och 1855 som visar en örörd liten äng mitt i åkermarken. Det var där kultplatsen låg. Var det så att gårdens befolkning undvek att inkräkta på det gamla viet och därför lät platsen ligga oskadad av plögen? Illustration: Kenneth Svensson.

0 150 300 m

1855

Referenser

- Bäck, M., Hållans Stenholm, A-M & Ljung, J-Å. 2008. Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet. *UV Mitt Rapport 2008:39*. Stockholm.
- Hjulström, B. 2008. Lipid-, element och fosfatanalys. Aktivitetsuppdelning av en kultanläggning i Götavi, Vintrosa socken, Närke utifrån lipid-, element och fosfatanalys av ett golvlager. I Lagerstedt 2008. *Rapporter från Arkeologikonsult 2008:2025*. Upplands Väsby
- Hyenstrand, Å. & Schortz, K. 2007. När Sverige kom till Närke. Socken, härad, hundare, folkland och landskap. I: *Om makt och offer* (red. L. Karlenby). Lund.
- Jansson, A. 2003. *Vin i Närke. En nykter studie av förkristna, sakrala ortnamn*. C-uppsats i Arkeologi. Stockholms universitet, ht 2003.
- Karlenby, L. (red.). 2007. *Om makt och offer*. Lund
- Lagerlöf, S., Lindblom, C & Svensson, K. 2008. Götavi. Hydda från senneolitikum, kultplats och torpbebyggelse från vikingatid. I: Lagerstedt 2008. *Rapporter från Arkeologikonsult 2008:2025*. Upplands Väsby.
- Lagerstedt, A (red.). 2008. På väg genom Närke – ett landskap genom historien. *Rapporter från Arkeologikonsult 2008:2025*. Upplands Väsby.
- Lindqvist, S. 1910. Ett ”Frös-vi” i Nerike. *Fornvännen* 1910. Stockholm.
- Müller-Wille, M. 1999. *Opferkulten der Germanen und Slawen*. Stuttgart.
- Nielsen, A. 2005. Under Biltema och Ikea. Ullevi under 1500 år. I: Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden (Red. A. Kaliff & G. Tagesson). Linköping.
- Nordberg, A. 2004. *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion*. Stockholm.
- Runér, J. 2006. Från hav till land eller Kristus och odalen. En studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna. *Stockholm Studies in Archaeology* 38. Stockholms universitet.
- Sundqvist, O. 2002. *Freyr's offspring. Rulers and Religion in Ancient Svea Society*. *Historia religionum* 21. Uppsala
- Thérus, J. 2007. Runstenars speglingar; var vikingatidens Närke orienterat mot Mälardalen? I: *Om makt och offer* (red. L. Karlenby). Lund
- Vikstrand, P. 2001. *Gudarnas platser, förkristna sakrala ortnamn i Mälardalens län*. Uppsala
- Wessén, E. 1921. Forntida gudsdyrkan i Östergötland. Ullevi och Mjärdevi. *Meddelanden från Östergötland och Linköpings stads museum*.

Helgö - mer än ett vi

AV TORUN ZACHRISSON

docent i arkeologi, Stockholms universitet

Kultplatsen vid Lilla Ullevi tycks bara existera under en begränsad tid, vendeltiden, ca 600-750 e.Kr. Dessutom verkar den inte kunna knytas till någon intelligande samtida bebyggelse (Bäck, Hällans Stenholm, & Ljung 2008:5, 21). Helgö på Mälarsöarna representerar en kultplats av ett helt annat slag. Helgö tillhör, tillsammans med Uppåkra i Skåne och Gudme på Fyn, det som Lars Jørgensen kallat första generationens kultplatser (Jørgensen 2009:340). De är identiska med de gamla, stora centralplatserna som utmärks av sin långa kontinuitet. De är komplexa till sin karaktär med bebyggelse, hantverksaktiviteter och föremål som vittnar om långväga varu- och gåvoutbyten. Helgö, som en representant för dessa, har dessutom tydliggjort att stora centralplatser kan ha inte bara en, utan flera kultlokaler knutna till sig, dels sådana där kulten ägt rum inomhus i särskilda byggnader belägna intill ett större bostadshus, dels på ”naturliga” platser utomhus (jfr Holmqvist 1980:57, Zachrisson 2004b, Jørgensen 2009:331).

De sydsandinaviska centralplatserna har varit viktiga för vår förståelse av kultplatser inom den översta hierarkiska nivån (Fabeck & Ringtved 1995). Uppåkraundersökningarna i Skåne, som visade hur ett kulthus varit konstruerat och vad det innehållit av strukturer och föremål, gjorde det angeläget att på nytt skärskåda den religiösa dimensionen i redan tidigare undersökta centralplatser, som Helgö i Mälaren (Zachrisson 2004a, 2004b; Uppåkra sammanfattat i Hårdh & Larsson 2006, Larsson 2007). Lilla Ullevi är jämgammal med andra generationens kultplatser som Tissø på Själland med rötter i folkvandringstid, där det under vendeltid (Fugledegård) finns både en kultlokal under bar himmel på höjden ovan husen och kulthus vid hall (Jørgensen 1998, 2009:338f, 344), men Lilla Ullevi ser arkeologiskt helt annorlunda ut. För att bättre förstå kultplatser på olika nivåer och av olika dignitet blir det värdefullt att se hur de materiella lämningarna av kulten på Helgö ser ut. Särskilt viktigt blir det att syna den kultlokal under bar himmel, som är placerad på en stenig sluttning vid foten av en markant klippa. Men först vill jag betrakta

Helgö på avstånd, genom att vända mig till ortnamnsforskarna och historikerna, för att med hjälp av dem ringa in karaktären på miljön kring Helgö.

Helgö – ingen vanlig bebyggelse

Karin Calissendorff och Per Vikstrand är de forskare, som särskilt har intresserat sig för Helgöar. Namnet Helgö kan förstås som ’den heliga ön’. Fornsvenska *helagher* avsåg såväl ’fredad’, ’helig’, som ’vigd’ (jfr Calissendorff 1964:123, Vikstrand 2001:239). Helgöar markerade gränsen, menade Calissendorff, där den särskilda ledungsrätten började gälla, i Upplandslagen kallad *ropar raetter* (UpL:49). Där vidtog skärpta rättsbestämmelser och böter dubblerades (Calissendorff 1995:54, jfr Vikstrand 2001:234). Helgöar är vanligen belägna invid forna maritima utfartsleder (Vikstrand 2001:234). Per Vikstrand betonar helgöarnas roll som samlingsplatser och gränsmarkörer: ”här förändrades de vanliga reglerna och lagarna för mänskligt uppförande” (a.a:252). Passagen förbi och uppehållet vid dessa öar var sannolikt ritualiserad (a.a:238)

I medeltida källor omnämns Helgö (på Ekerö), som *Boo*, *Bona* eller *curia Bo*. Carl Ivar Ståhle har uppmärksammat de Bogårdar som är belägna vid farlederna mot Stockholm. Bo på Lidingö, anser han, kan ha varit ett förvaltarboställe anslaget till jarlens disposition (Ståhle 1946:177f, 1954:20, jfr Ambrosiani 1988:16ff). Förvaltaren har snarast representerat kungen eller jarlen (Ståhle 1946:177f, jfr även Ahnlund 1953:75). Även Lars Hellberg vill se Bo-gårdarna i Stockholms skärgård och längs östkusten, som den till jarlaämbetet anslagna delen av Uppsala öd (Hellberg 1979:148). Bo avser senare ofta huvudgårdar i adliga gods-komplex från medeltid, ursprungligen ingick de förmodligen i Rods bo.

Björn Ambrosiani, liksom Birger Nerman, har velat koppla samman Helgö med Hundhamra i Botkyrka, medan Per Vikstrand velat knyta Helgö till Asknäs på Ekerö (Nerman 1961:107; Ambrosiani 1988:14, 2002:50; Vikstrand 2001:241). Både Hundhamra och Asknäs är förknippade

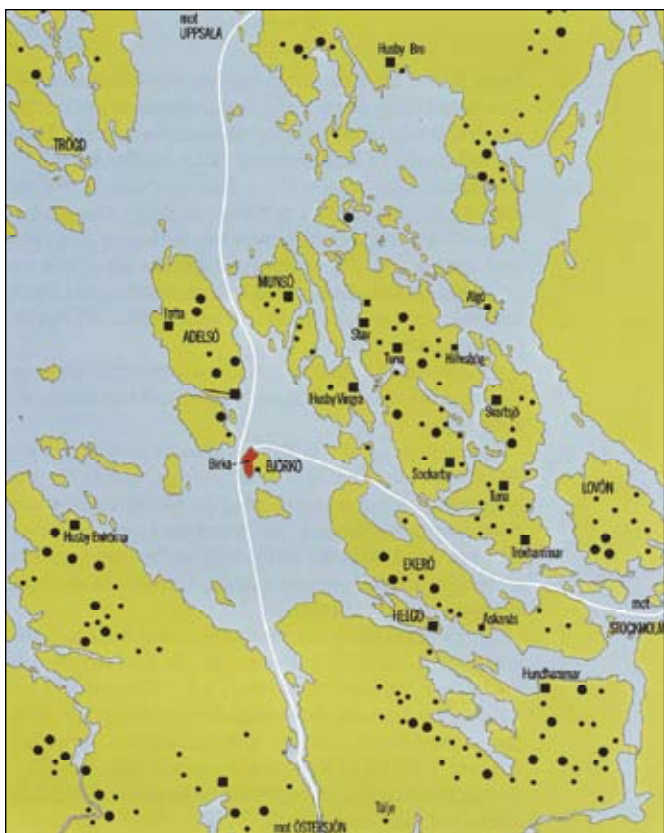

Fig 1. Helgö, Hundhamra och Asknäs, samt målarörna med vikingatida strandlinje och yngre järnåldersbebyggelse med gravar. Karta: Björn Ambrosiani (2002:6)

med jarlar. Stormannagården Asknäs omtalas i Erikskrönikan som platsen där Jon jarl blir dräpt och Hundhamra omtalas av riksantikvarien Johan Hadorph år 1673 med anledning av Karl XI:s eriksgata, som ”där äro dhe gamle Järlars höga Grafbackar” (handskrift citerad i Nerman 1961:106, jfr Ahnlund 1928:155). Under medeltiden utmärker sig Botkyrkakusten och Målaröarna för den stora dominansen av kronojord (DMS 1:7 och 2:1).

I svealandslagarna förknippas jarlen med kustdistriktet och denne omtalas indirekt i samband med ledungen; dessutom sägs där att alla skulle lämna hamnplats åt jarlen. Jarlen var, enligt Östgötalagen, befälhavare över ledungsflottan och innehade Rodens bo (Hildebrand 1884-1898:109, Wessén 1940:17, not 2, Wessén 1940:17).

Det är omtvistat, men sannolikt, att Roden sträckte sig in i Mälaren i äldre tid och omfattade även Färentuna härad (se exv. Wessén 1940:17, DMS 1:7:25, Strauch 2003:347f, jfr även Andersson 2004:10, not 3). Helgö vid Ekerö har troligen haft en roll i den forntida ledungsorganisationen,

som en samlingsplats och plats för ritualer. Denna roll har haft äldre rötter. Detta gör Helgö på Ekerö till en alldeles speciell miljö. Och platsen svarar mot detta, för den har också sin mycket speciella materiella kultur.

Kultplatsen under bar himmel

På östra Helgö etableras under romersk järnålder ca 200 e.Kr. en bebyggelse. Den läggs på nordsluttningen av ett högt berg med två röseliknande stensättningar från yngre bronsålder som delvis omges av en hägnad. Kwartärgeologer har kunnat konstatera att människor besökt och trampat runt på berget från yngre bronsålder till vikingatid (Miller 1973), så platsen har en äldre bakgrund. Men den tycks tas i anspråk på ett nytt sätt i romersk järnålder. Då uppfördes ett långt bostadshus och ett kortare och kompaktare ceremoniellt hus samt vissa intilliggande byggnader. Samtidigt tog man även i bruk en plats som användes för rituellt bruk utomhus. Kultplatsen var placerad sydöst om husen, vid foten av en kal, välvd klippa (jfr Wernerson 1996, Zachrisson 2004a, 2004b). Se fig. 2.

Kultplatsen placerades på en naturligt stenig slänt nedanför klippan. De rituella handlingarna där, avsatte ett kulturlager som innehöll massor av artefakter, härdar och djurben. På så sätt har människor skapat det tjockaste kulturlagret som hittats på hela Helgö, det är nära metertjockt och har avsatts under ca 600 års brukande av platsen. På den steniga slänten har människor tänt eldar, placerat föremål, mat, keramik och 63 kg djurben av nötkreatur, får och grisar, liksom i mindre grad av häst, hund, räv, hare, tamhöns, dessutom fanns där ägg- och snäckskal. Det var främst skallar av nötboskap, men även av svin och får som placerats där, liksom de köttfattiga resterna av djuren (arbeten av Vilkans 1975, Saelbakke 1983, sammanfattat i Olson 2004:9ff). Benen bär slaktspår och är mörkgluvna (Olson 2004:24).

Ungefär vart hundra år bar man upp lera och sten och täckte över de gamla eldarna, föremålen och djurbenen. Leran innehöll i sig själv inga fynd (Holmqvist 1964:42). Genomgående för de olika lagren var den stora mängd krossad keramik och de obrända 50-60%, men även brända ben, som förekom (Lundström 1970:141). Om leran, skallarna, benen och keramiken var återkommande drag under de 600 år som kultplatsen under bar himmel nyttjades, så varierade de olika sorters föremål som placerades där. I de äldsta lagren från yngre romersk järnålder och äldre folkvandringstid, ca 200-400-tal, påträffades

många bitar av bröd. Där finns också delar av bakugnar och dräktspännen, pärlor, saxar, knivar, kirurgiska instrument, hartskakor och rester av svepaskar. Merparten av de äldsta föremål man överhuvudtaget har hittat på Helgö har hittats på den här sluttningen (Lundström 1970:155, 159, Zachrisson 2004a:353ff, 2004b:147ff).

I de bägge mellersta lagren från sen folkvandringstid och tidig vendeltid, ca 500-600-tal hittades knivar, tänger, spikar, verktyg, beslag, järn, tenar och nitar, liksom pärlor, en oval eldslagningssten, rester av svepaskar och deglar för bronsgjutning och ädelmetallhantverk. De vanligaste fynden var deglar, tenar, spikar, nitar, men även rester av svepaskar (Lundström 1970:157ff). Denna sorts föremål hör samman med smederna på ön och deras hantverk, förutom de hartstätade svepaskarna som innehållit ja, vad? flytande födoämnen? Mellan de äldsta lagren och detta ändras deponeringsmönstren. På så vis kan man hävda att den folkvandringstida krisen eller det brott som arkeologerna skönjer i många andra delar av den materiella kulturen mellan folkvandringstid och vendeltid, får sitt genomslag även i de rituella deponeringarna på den steniga hyllan. Mängden

djurben i gravarna ökar är som störst under denna period och mängden djurben är som störst på denna kultlokal i lagret som tillvuxit under yngre folkvandringstid (lager 4, se Vilkans 1975, jfr Olson 2004:16).

I de översta lagren från sen vendeltid och äldre vikingatid, ca 700-850, fanns rikligt med järnföremål. Särskilt många var pilspetsarna, liksom miniatyrer av spjut, torshammare och skäror, samt broddar. Men där hittades även kirurgiska instrument, amulettringar, beslag, järnämnen, tenar, nitar, spikar, pärlor, bärnsten. I det översta lagret fanns även föremål som var rena antikviteter, som delar av folkvandringstida Snartemobägare, glas med pålagda trådar och facetterade glasbägare samt en betalningsring av guld från folkvandringstid och ett silverbeslag (Lundström 1970:155, 159, Zachrisson 2004a:353ff, 2004b:147ff).

Hur ska vi förstå de deponerade föremålen? I de äldsta lagren på sluttningen är bröd och delar av ugnar framträdande. Bröden ifrån Helgö, visar Liselotte Bergström, är de äldsta daterade bröd som vi hittills känner i Norden, från ca 200 e.Kr. (2007:68ff). Brödbakandet tycks, när det när Norden, vara intimt förknippat med en ny sorts teknologi, de roterande handkvarnarna, vridkvarnarna. Med sådana kvarnar har man kunnat mala säd till ett fint mjöl på ett nytt och effektivt sätt (Pedersen & Widgren 1998:400f). Teknologin är romersk. De minsta beståndsdelarna i den romerska armén, de 8 som sov under samma tältduk, contubernium, förde med sig en egen vridkvarn. De germanska soldater som värvades till den romerska armén, lärde sig att använda vridkvarnar och tog kunskapen om bröd med sig hem (Ek 1993). Bröd och kvarnar hittas på platser som bär sakrala namn och är centralplatser som Helgö och Uppåkra, något senare även på folkvandringstida fornborgar i östra Mälardalen. Ungefär samtidigt börjar det uppträda som gravgåva i vissa mansgravar. Men bröd ges inte allmänt som gravgåva, bara ungefär till en vuxen man per generation (Bergström 2007:59f). Först under sen vendeltid blir även kvinnorna på allvar delaktiga i traditionen med bröd som gravgåva

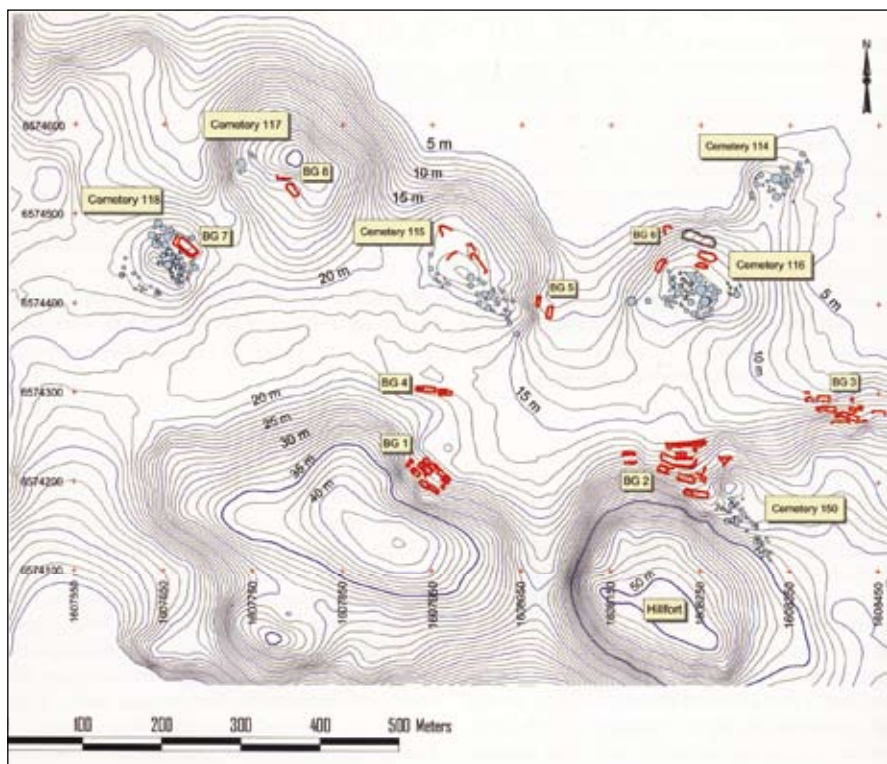

Fig. 2. Kultplatsen under bar himmel, markerad med en röd trekant, ligger öster om den centrala husgruppen på Helgö, Building group 2 (Kitzler Åhfeldt 2008:14).

Fig. 3. Till höger i bild syns gaveln på den långa bonings- eller residenshallen, i texten även är den kortare och kompaktare ceremoniella hallen, i texten även kallat kulthus. Innanför planket till vänster är den öppna kultplatsen vid foten av klippan. I bakgrunden tronar det större hägnade berget. Rekonstruktionsteckning: Mats Vänehem, Stockholms läns museum efter förslag av Kristina Lamm och Torun Zachrisson.

(Bergström 2007:60f). Vridkvarnarna, som var så mycket effektivare än de traditionella malstenarna, kunde framställas av lokal råvara. Trots detta var det få hushåll ännu långt fram i yngre järnåldern, som hade vridkvarn i Mellansverige (Zachrisson 2009:93). Bröd var inte ett neutralt födoämne under järnåldern, utan har att göra med ideologi och religion. Bröd var något som gudarna åt (Brink 2005:17, Bergström 2007:201ff).

Malstenar i stora mängder har hittats på Helgö, den typen av redskap man i äldre tid använde för att krossa, snarare än att mala säd. De har byggts in i grunden till både den kortare ceremoniella hall som fungerat som ett kulthus, men framför allt i grunden till den stora boningshallen. Vridkvarnarna däremot, placeras så när som på ett undantag, uppe på den steniga kultplatsen, tillsammans med bröden (Zachrisson 2004a:358, 2004b:154, Bergström 2007:40). Där placerades likaså skallar och köttfattiga delar av djur, framför allt nötboskap, men även svin och får (Olson 2004: 24). De kötrika delarna av djurens ben är istället överrepresenterade i de olika husen på Helgö, där köttet kan ha ingått i de måltider som intogs inomhus (Olson 2004: 24). Religionshistoriker Anders Hultgård har föreslagit att genom offret av exempelvis blod och huvudena från offerdjuren, så förenades kultmenigheten med gudarna (1996, 1997:30ff). Skallarna och andra köttfattiga delar av djur, bröd liksom innehållet i barkaskarna bör ha ingått i de rituella måltider som tillägnades gudarna.

Kirurgiska instrument uppträder redan under romersk järnålder på den steniga kultplatsen. Även de är en teknologisk landvinning, som man tillägnat sig i kontakterna med den romerska armén. Denna typ av föremål förekommer i de danska krigsbyteoffren i form av fältkirurgiska utrust-

ningar. Dessa förvarades i påsar och utgjorde på så vis en uppsättning av instrument som kunde skära upp, sy och försluta sår, såga igenom skallben vid livshotande krosskador mot huvudet (Frølich 2009). I och invid kulthuset i Uppåkra har man funnit kirurgiska föremål som skalpeller, nålar och en sond, de finns i en depå norr om huset tillsammans med vapen (Frølich 2010:53ff). På Helgö finns inte hela krigskirurgiska uppsättningar, utan skalpeller och pincetter. Man kan fundera på om skalpellerna använts för att slakta/åderlåta djur eller för läkekonst på människor (Frølich in press). Dessa föremål kan ses som ett uttryck för Helgös roll som en plats där man kunde bli botad, helbrägd (Zachrisson 2004a:368; 2004b:157f).

Under folkvandringstid ändrade människor syn på vad

Fig. 4. Några av de kirurgiska instrument som hittats på kultplatsen (Holmqvist 1961:fig. 1,2).

som skulle deponeras vid den steniga avsatsen. Nu uppträder en rad verktyg, men även en stor mängd deglar och ting som anspelar på metallhantverk. I litteraturen kring Helgö framstår folkvandringstiden på många sätt som öns mest vitala tidsepok. Omkring 450-600 e. Kr. förekom här olika typer av smide, gjuteri och hantverk, som exempelvis guldsmede, bronsgjuteri, järnsmide, fabrikat av glaspärlor och stenhantverk (Lamm 1999). Den stora variationen i råmaterial och de komplexa tekniker som smederna arbetade med visar att verkstäderna på Helgö varit permanenta. Helgö, tillsammans med Uppåkra i Skåne, är de enda permanenta verkstäder, som man känner i Sverige där man ägnat sig åt guld- och brons-hantverk (Hjärtner-Holdar 2002, 175). Det smidda och gjutna har varit av stor ideologisk betydelse. Helgö förknippas främst med prestigeföremål prydda med den germanska djurstilen, stil I, men man har även framställt pressbleck till vendelhjälmarna (Lamm 1970, 101f, pl. 24, 20 & 21, fig. 51, 10, 53, 4).

Under senare delen av vendel- och vikingatid upphör bronsgjuteriet i verkstadsområdet och i den centrala husgruppen, medan järnsmidet fortsätter (Lamm 1977:97ff; 1999:289f). Bland de många järnföremål som lagts på den steniga avsatsen finns nu sådana som går att associera med enskilda gudar kända från norröna källor. Här finns miniatyrer av spjut, torshammare och skäror, liksom amulettringar och eldstålsformade hängen. De förra tolkas vanligen som symboliska uttryck för olika gudomar, Oden, Tor och Frö. Bland föremålen finns en del antikviteter. Detta kan tolkas som ett av uttrycken för den vikingatida viljan att återknyta till det förflutna (Hållans Stenholm 2006, Burström 1996:27; jfr Zachrisson 1994:233).

Konstruktioner kring klippans fot

Under den äldre vendeltiden, placerades en ensam stolpe centralt på den steniga sluttningen (Helgö rapport, lager 3). Området saknar annars helt stolphål och stolpen bör alltså ha avtecknat sig tydligt mot klippans mest dominerande del. I tidig vikingatid byggde man en treudd, som placerades rakt ovanpå det tjocka kulturlagret (Holmqvist 1980:57). I treuddens mitt fanns en hjärtformad sten, som placerades bredvid den plats där den ensamma stolpen tidigare stått, vars hål då täcktes över. Längs med treuddens östra kant fanns fem runda gropar med brända föremål (Holmqvist 1961:36, 1964:57). I treuddens ena udd påträffades ett arabiskt silvermynt präglat 819 e. Kr. och en bit drejad keramik från Frankerriket (jfr Holmqvist 1964:45; Arrhenius 1964:278f). Föremålen gör att treudden kan dateras till första halvan av 800-talet. Treudden innehöll sådant som måste ha hämtats upp ur hela det underliggande kulturlagret; där fanns bröd, deglar, kirurgiska instrument, svepaskar, broddar och brynen (jfr Holmqvist 1964:57). Särskilt skalpeller hittas här (Frølich muntligen 2009). An-

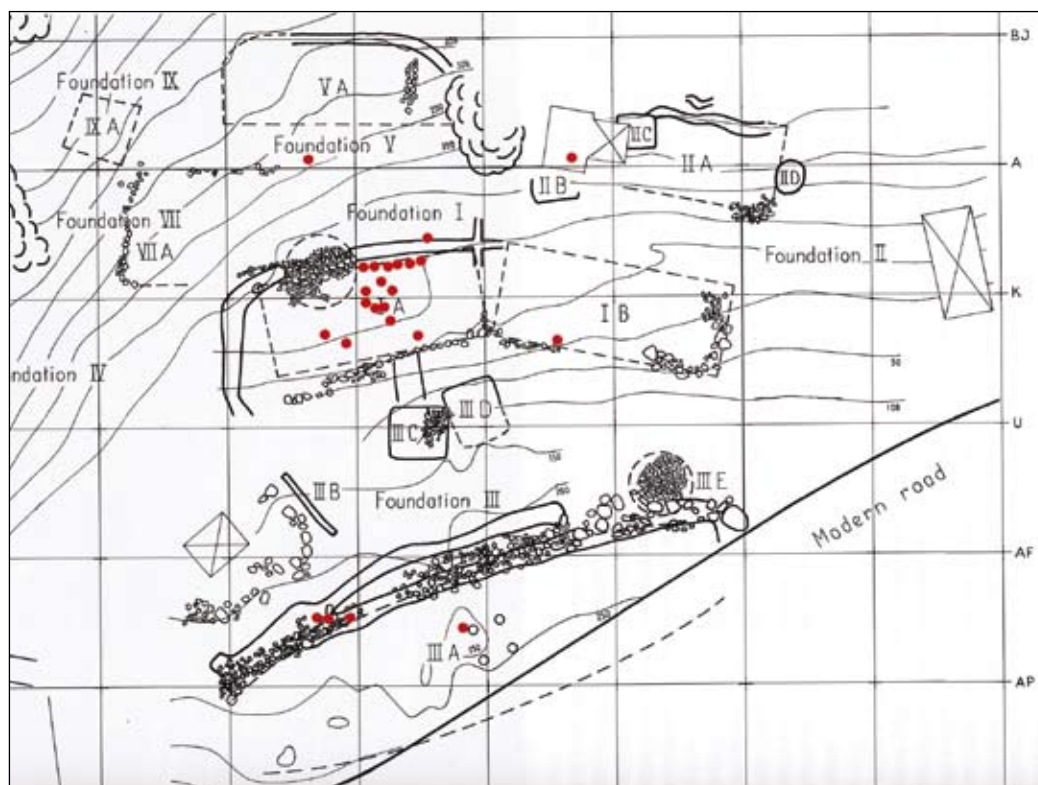

Fig. 5. De olika delarna i den centrala husgruppen. Foundation I A är hallen, kulthuset. Foundation III längst ned i bild är den större boningshallen. Foundation IV är den öppna kultplatsen. De röda prickarna är de olika fynden av guldgubbar (K. Lamm 2004:fig.8).

ders Andréén har föreslagit att treuddar skulle kunna förstås som ett symboliskt världsträd i med mittmarkering=stam och sina tre uddar=rötter (2004). I och med att treudden lades ovanpå kulturlagret, så kunde man inte längre fortsätta sina traditionella ritualer eller att föra upp mer sten och lera till slutningen. Treudden avslutar därigenom de kulthandlingar på den steniga ytan, som vi kan spåra via det arkeologiska materialet.

Att avgränsa en kultplats

Utmed den kala klippans västra kant, längs en sträcka av 20 meter, hittades 30 amuletringar av järn. Wilhelm Holmqvist tänkte sig att de antingen avsiktligt hade placerats där, eller så hade de kastats mot klippan och fallit ned vid dess fot (Holmqvist 1969a:177; 1980:56). I samma område fanns även ett dike fyllt med kol och sot, som slöt an till klippan, kanske efter upprepade eldar (Holmqvist 1980:56, jfr Zachrisson 2004a:374f). Det löpte längs med klippans kant och innehöll inga daterande fynd. Det gjorde däremot det som Holmqvist tolkat som ”en palissadkonstruktion som följt upp i slutningen”, kallad VII, bestående av en stenrad parallell med en rad stolphål, (Holmqvist 1970, 27). Fynden som hittats där bestod av ett stycke ringguld, en bälteprydnad, delar av ett lås, ett ringspänne, ett antal större järnföremål såsom hammare, skära, järnbeslag, pilspetsar, sax, 16 amuletringar, sländtrissa, brynen osv. (se Excavations III: 49ff; Lundström 1970:145). Det förefaller därför som om klippan kan ha varit avgränsad från de närliggande husen, dels av en träpalissad, dels möjligen av utomhushärdar. Amuletringarna kan ha suttit på den hägnad av trä som har omgärdat platsen (jfr Zachrisson 2004b:151f,162, se Mats Vänehems rekonstruktionsteckning).

När man skapade den heliga platsen ute i det fria, så valde man den steniga slänten vid foten av en kal klippa. Det kan ha att göra med att klippan uppfattades som en numinös plats, som en port in till andra världar, en symbolisk öppning till det hinsides. En kultplats kan betraktas som ett mikrokosmos, en värld i miniatyr (Nordberg 2008:252f). Vanligen fanns därför en symbol för det som upprätthöll och uttryckte världsordningen, en världsaxel eller ett världsträd. Genom de 600 åren på Helgö, har detta kunnat gestaltas på olika sätt: först av vridkvarnar, sedan av en ensam stolpe och slutligen av ett symboliskt världsträd i form av en treudd (utvecklat i Zachrisson 2004a, 2004b). Denna världsaxel kunde även fungera som en förbindelse-länk mellan de olika världar som de levande, de döda och

gudarna rörde sig i (Nordberg 2008:252f). Heliga källor finns ibland invid kultplatser. Det finns en källa på Helgö, som ligger i slutningen nedanför treudden och det tjocka kulturlagret. Denna har dock inte varit föremål för undersökning (Kristina Lamm, muntligen).

Kultplatsen skapades med hjälp av lera och sten vid foten av klippan. Den byggdes om i sex olika omgångar under perioden c. 200-830 e.Kr., dvs ungefär var hundra år. Detta kan tolkas som att platsen med jämna mellanrum har behövt förnyas. Det som sker på kultplatsen under bar himmel på Helgö, kan jämföras med kulthuset i Uppåkra i Skåne. Efter det att kulthuset i Uppåkra uppfördes på 200-talet byggdes det om i sex olika omgångar (Larsson and Lenntorp 2004:9f). Med så många ombyggnationer skulle man kunna tänka sig att huset anpassats efter nya impulser i byggnadstraditionen, men så sker inte. Istället bibehåller huset sitt arkaiska utseende och förändras inte fram till dess att det slutar att användas någon gång in på 800-talet. ”Att huset byggts om sex gånger under sin existens kan bero på att man med vissa intervaller, beroende på för oss okända regler, beslöt att förnya konstruktionen” menar Lars Larsson (2007:15). Inget tyder på att någon av de olika generationerna av kulthus brunnit. Huset byggs också upp på precis samma plats, man återanvänder de gamla stolphålen och rakar ned föremål som guldgubbar i dem. Ombyggnaderna är ungefär så många, som de olika intervallen för förnyelsen av den öppna kultplatsen på Helgö är. Strukturellt kan man jämföra den upprepade förnyelsen av utomhuskultplatsen på Helgö med de många ombyggnationerna av kulthuset i Uppåkra, något jag utvecklat i ett annat sammanhang (Zachrisson in press). Eftersom en kultplats är en värld i miniatyr, kan förnyandet av den vara ett sätt att gestalta hur en rituell plats liksom världen behöver underhållas för att bestå.

Kulthuset i Uppåkra är beläget intill en längre hallbyggnad, precis som på Helgö (jfr Larsson). Hur förhåller sig den korta och kompakta hallen på Helgö (hus I A) där man hittat de många guldgubbarna och fragmenten av glasbägare till kultplatsen under bar himmel? Den kortare hallen kallade Wilhelm Holmqvist för bankettsal och där han tänkte sig att de sakrala måltiderna hölls (Holmqvist 1958:153ff, 1980:56ff, jfr Herschend 1995:222ff). Glasaterialet från 60 olika glasbägare kan dateras från romersk järnålder till vikingatid (jfr Lamm 1999), vilket talar för att huset började användas på 200-talet, samtidigt med kulthuset i Uppåkra. En tanke vore att även detta hus, kulthuset

på Helgö, har byggts om och att dessa ombyggnader sker ungefär samtidigt som förnyelsen vid klippans fot äger rum. Och huset har omstolpats i omgångar (jfr Herschend 1995). Förhoppningsvis kan den kommande digitalisering av planritningarna av denna terrass ge större klarhet i husets olika faser liksom dess troliga vikingatida efterföljare (hus I B) som ligger längre västerut på samma terrass (digitaliseringen kommer att utföras av Hans Göthberg & Per Frölund).

Utblick

Kultlokalen nedanför den kala klippan på Helgö uppvisar likheter med de rituella plattformar som är kända från mellersta järnålder i Mälardalen. Denna typ av plattformar ligger ofta placerade vid kanten av ett vattendrag. De består av spänger utlagda i vattenbrynet som skapar en bädd för härdar och skörbrända stenar, som kan tolkas som rester efter rituella måltider. De deponerade föremålen är fåtaliga och intrycket blir att måltiderna varit det väsentliga. En sådan plattform är exempelvis den tidigt på 1900-talet undersökta plattformen (med 80 meter lång spång av kluven ek avslutad av pålar och en bräda med yxhugg) ut i Frösvismossen i Edsbergs sn i Närke (Lindqvist 1910). Plattformen bestod av skörbrända stenar, härdar och måltidsrester samt enstaka föremål. Den verkar konstruerad i äldsta vendeltid, fynddaterad genom det lilla likarmade spänne som hittats i kulturlagrets botten (Lindqvist 1910:127f). Platsen avgränsades av en hägnad av vässade störrar tre om tre i saxformation (a.a:fig. 12). Man kan jämföra den med den delvis undersökta plattformen vid Hassle i Glanshammars socken daterad även den, främst till vendeltid. Hassleplattformen bestod av en packning av skörbränd sten, på den fanns tre stolphål samt fynd av en vridkvarn, vävtyngder, broddar och keramik (Annuswer 2007:34ff). Nedanför det folkvandringstida gravfältet i Danmarks by, Danmarks sn, Uppland påträffades en plattform som av Astrid Wexell beskivs som ett 35 x 25 meter stort ”stenflak”, eventuellt en brygga. Den innehöll skärvig sten på en flat stendläggning av kantiga stenar med färgningar av organiskt material (Wexell 1993:143f). Alldeles intill stenflaket/bryggan fanns ett härdsgröpsområde. I härdsgröparna fanns brända ben och i en av dem en kruka med svinben daterad till vendeltid (Wexell rapport). Man skulle kunna förstå stenflaket kan som en plattform av Hassle- eller Frösvisvityp.

Helgö är en del i traditionen med rituella plattformar, låt vara att den är anlagd på torr mark istället för vid en

vattenkant. Lilla Ullevi har amuletringarna och en del av fyndmaterialet gemensamt med utomhuskultplatsen på Helgö, men Lilla Ullevi påminner inte alls om andra rituella plattformar från mellersta järnålder i Mälardalen. Stenkonstruktionen ger ett helt annat intryck än de oordnade och organiskt framvuxna rituella ytorna på plattformarna i Frösvi och Hassle, av vilka Helgö är en del. Lilla Ullevis konstruktion ger ett arkitektoniskt intryck. Den liknar ett terrasserat gavelfundament till ett långhus, en grund till en husgavel med skiljevägg, markerade vägglinjer och mittstolpar (jfr Hamilton 2007:78, 81, 2008: 202). Med den skillnaden att den aldrig var avsedd att bära upp någon gavel till ett långhus (Bäck, Hållans Stenholm, & Ljung 2008:36). Men den anknyter genom sin utformning till en struktur, som återfinns på de enskilda gårdarna med ett eleverat läge i landskapet under romersk järnålder och folkvandringstid (jfr Hamilton 2007, 2008). Genom att bygga ett fundament till ett gavelrum som liknar de som återfinns i de äldre terrasshusmiljöerna kan man ha velat knyta an till, alternativt flytta, ritualer som tidigare ägt rum i gavelutrymmena på de enskilda gårdarna ute på landsbygden och föra dem in till en kultplats på bygdenivå.

Referenser

- Ahnlund, N. 1928. *Svensk sägen och hävd*. Stockholm.
- Ahnlund, N. 1953. *Stockholms historia före Gustav Vasa*. Monografier, utgivna av Stockholms kommunalförvaltning, 15. Stockholm.
- Ambrosiani, B. 1988. Helgö och Bona. *Thirteen Studies on Helgö*, 14-19. Ed. A. Lundström. Statens Historiska museum Studies 7. Stockholm.
- Ambrosiani, B. 2002. *Mäläröarna. Från fornkungar till folkungar*. Stockholm.
- Andersson, Th. 2004. Svethiudh, det svenska rikets kärna. *Namn och bygd* 92:5-18. Andrén, A. 2004. I skuggan av Yggdrasil. Trädet mellan idé och realitet i nordisk tradition. *Vägar till Midgård* 4: 389-430. Red. A. Andrén, K. Jennbert & Ch. Raudvere. Lund.
- Annuswer, B. 2007. De arkeologiska undersökningarna vid Hassle. *Makt och offer. Om makt och offer. Röster om centralmaktens utveckling i tiden före historien*:29–42. Red. L. Karlenby. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

- Arrhenius, B. 1964. Summary concerning pottery. *Excavations at Helgö* II, 260-290. Eds. W. Holmqvist & B. Arrhenius. KVHAA. Stockholm.
- Bergström, L. 2007. *Gräddat. Brödkultur under järnåldern i östra Mälardalen*. Theses and papers in scientific archaeology, 9. Stockholms universitet.
- Brink, S. 2008. *Lord and Lady – Bryti and Deigia. Some Historical and Etymological Aspects on Family, Patronage and Slavery in Early Scandinavia and Anglo-Saxon England*, The Dorothea Coke Memorial Lecture in Northern Studies 2005. London.
- Burström, M. 1996. Other Generations' Interpretation and Use of the Past, the Case of the Picture Stones on Gotland. *Current Swedish Archaeology* 4, 21-40.
- Bäck, M., Hällans Stenholm, A M, & Ljung, J-Å, *Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet*, UV-mitt, rapport 2008:39.
- Calissendorff, K. 1964. Helgö. *Namn och Bygd* 52:105-152.
- Calissendorff, K. 1995. Ortnamn och rättshistoria. Två praktiska exempel. *Saga och Sed* 1994:49-60.
- DMS 1:7. 1992. Det medeltida Sverige. Attundaland. Bro hd, Adelsö sn, Färingö tinglag & Sollentuna hd. O. Ferm, M. Johansson & S. Rahmqvist. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- DMS 2:1. 2002. Det medeltida Sverige. Tören. Svartlösa & Sotholm hd. S. Rahmqvist & K. Janzon. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Ek, S. B. 1993. Kvarn. *Nationalencyklopedin*. Band 11. Höganäs. *Erikskrönikan*. 1991. Redigering, inledning och kommentar Sven-Bertil Jansson. Stockholm.
- Excavations at Helgö* III. 1970. Eds. W. Holmqvist & K. Lamm & A. Lundström. KVHAA. Stockholm.
- Fabech, Ch. & Ringtved, J. 1995. Magtens geografi i Sydskandinavien – om kulturlandskap, produktion og bebyggelsemönster. *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden 1. årtusen e. Kr. Nordisk jernaldersymposium 2. Granavolden 7.-10 mai 1992*. Varia 30. Universitetets Oldsaksamling, 11-37. Ed. H.G. Resi. Oslo.
- Frølich, A. 2009. Jernalderens lægekunst. En nytolkning af arkæologiske fund fra danske offermoser. *Jysk arkæologisk selskabs skrifter* 63. Århus.
- Frølich, A. 2010. Lægekunst i Uppåkra. Från romartida skalpeller till senvikingatida urnesspännen : nya materialstudier från Uppåkra. *Uppåkrastudier* 11:45-82. Red. B. Hårdh. Lund.
- Frølich, A. In press. *Excavations at Helgö*.
- Hamilton, J. 2007. Gårdsbebyggelse från folkvandringstid. Red. Appelgren, K. et al. *Gården, tingen, graven. Arkeologiska perspektiv från Mälardalen*. 69-107. Raä arkeologiska undersökningar skrifter 72. Stockholm.
- Hamilton, J. 2008. Storgården vid Sylta och den uppländska stensträngsbygdens boplatser *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Red. M. Olausson:195-216. Lund.
- Helgö grävdagbok. 1956-61. Grävdagbok förvarad i Antikvarisk-Topografiska Arkivet.
- Helgö. Rapport rörande de arkeologiska undersökningarna 1959. ATA 2804/60.
- Hellberg, L. 1979. Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. Kalmar stads historia 1. *Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mit*:118-166. Red. I Hammarström. Kalmar.
- Herschend, F. 1995. Hus på Helgö. *Fornvännen* 90, 221-228.
- Hildebrand, H. 1884-1898. Sveriges medeltid II. Stockholm.
- Hjärthner-Holdar, E. 2002. Metalworking and Central Places. In: E. Hjärthner-Holdar, K. Lamm & B. Magnus. *Central places in the Migration and the Merovingian Periods*, 159-183. Eds. B. Hårdh & L. Larsson. Papers from the 52nd Sachsensymposium. Uppåkrastudier 6. Lund.
- Holmqvist, W. 1958. Grävningarna på Helgö i Mälaren. *Viking*, 141-164.
- Holmqvist, W. 1961. En vikingatida sjukstuga på Helgö. *Lychnos, lärdomshistoriska samfundets årsbok 1960-61*, 24-36.
- Holmqvist, W. 1964. Building foundation IV. *Excavations at Helgö* II, 37-58. Eds. W. Holmqvist & B. Arrhenius. KVHAA. Stockholm.
- Holmqvist, W. 1969a. *Helgö – den gåtfulla ön*. Uddevalla.
- Holmqvist, W. 1980. *Vikingar på Helgö och Birka*. Stockholm.
- Hultgård, A. 1996. Fornskandinavisk kult - finns det skriftliga källor? *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19, 25-57. Eds. K. Engdahl & A. Kaliff. Linköping.
- Hultgård, A. 1997. Från ögonvitnesskildring till retorik Adam av Bremens notiser om Uppsalakulten i religionshistorisk belysning: 9-50. *Uppsalakulten och Adam av Bremen*. Red. A. Hultgård. Nora.

- Hällans Stenholm, A-M. 2006. Past memories. Spatial returning as ritualized remembrance. *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes and interactions. An international conference in Lund, Sweden, June 3-7, 2004*:341-345. Red. Ch. Raudvere, K. Jennbert & A. Andrén. Lund.
- Hårdh, B. & Larsson, L. 2006. *Uppåkra - Lund före Lund*, Föreningen Gamla Lund Årsbok. Lund.
- Jørgensen, L. 1998. En storgård fra vikingetid ved Tissö, Själland – en föreløbig presentation. *Centrala platser, centrala frågor*. 1998. *Sambällsstrukturen under Järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Uppåkrastudier 1, 233-248. Eds. B. Hårdh & L. Larsson. Stockholm.
- Jørgensen, L. 2002. Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissökomplexets struktur og funktion. *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, 215-248. Vägar till Midgård 2. Ed. K. Jennbert, A. Andrén & C. Raudvere. Lund.
- Jørgensen, L. 2009. Pre-Christian cult at aristocratic residences and settlement complexes in southern Scandinavia in the 3rd – 10th centuries AD. *Glaube, Kult und Herrschaft Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nord-europa : Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonraum*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, 12:329-354. Bonn.
- Kitzler Åhfeldt, L. 2008. A New Survey Helgö . *Excavations at Helgö XVII*:13-20. Eds. H. Clarke & K. Lamm. KVHAA. Stockholm.
- Lamm, K. 1970. Moulds. *Excavations at Helgö III*, 217-226. Eds. W. Holmqvist & K. Lamm & A. Lundström. KVHAA. Stockholm.
- Lamm, K. 1977. Early Medieval Metalworking on Helgö in Central Sweden. *Aspects of early Metallurgy*, 97-116. Proceedings of a symposium held at the British Museum on 22 and 23 April 1977. Ed. A. W. Oddy. London.
- Lamm, K. 1999. Helgö. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Band 14, 286-291.
- Lamm, K. 2002. Workshop sites. Metalworking and Central Places av E. Hjärthner-Holdar, K. Lamm & B. Magnus. *Central places in the Migration and the Merovingian Periods*, 159-183. Eds. B. Hårdh & L. Larsson. Papers from the 52nd Sachsensymposium. Uppåkrastudier 6. Lund.
- Lamm, K. 2004. Distribution and context of the figural foils from Helgö. *Excavations at Helgö XVI*:50-56. Eds. H. Clarke & K. Lamm. KVHAA. Stockholm.
- Larsson, L. 2007. Rum, rymd och areal ett kulthus och dess närmiljö ur ett ceremoniellt perspektiv. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 52:7-19.
- Larsson, L. & Lenntorp, K-M. 2004. The Enigmatic House. *Continuity for centuries : a ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Ed. L. Larsson. Uppåkrastudier, 10: 3-48. Lund.
- Lindqvist, S. 1910. Ett "Frös-Vi" i Närke. *Formvännen* 5: 119-138.
- Lundström, A. 1970. Summary concerning Building group II. *Excavations at Helgö III*, 81, 129-159. Eds. W. Holmqvist & K. Lamm & A. Lundström. KVHAA. Stockholm.
- Miller, U. 1973. Biostratigrafiska undersökningar i samband med Helgöundersökningen. *Helgöundersökningens årsrapport 1973*. Stockholm.
- Nerman, B. 1961. Till vilken ätt ha de stora gravhögar vid Norsborg i Botkyrka hört? *Formvännen*:97-109.
- Olson, A. 2004. *Till fest och vardag. En osteologisk analys av djurben från terrass 4, busgrupp II på Helgö*. Seminarieuppsats i osteo- arkeologi. Stockholms universitet.
- Pedersen, E. A. & M. Widgren. 1998. Järnålder. *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år*:237-459. Red. J. Myrdal. Stockholm.
- Strauch, D. 2003. Roslagen. Geographisches. Rechtliches. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 25:346-351.
- Stähle, C. I. 1946. *Studier över de svenska ortnamnen på -inge på grundval av undersökningar i Stockholms län*. Studier till en svensk ortnamnsatlas, 3. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, skrifter 16. Uppsala. Stähle, C. I. 1954. Lidingö under forntid och medeltid en namn- och bebyggelsehistorisk studie. *Ortnamnsällskapet i Uppsala årskrift* 1954:3-31.
- UpL. Se *Svenska landskapslagar*. Band 1. 1933. Granskade och tolkade av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm.
- Vilkans, B. 1975. Delundersökning av djurbensmaterial från Helgö. Bilaga till Helgöundersökningens årsrapport 1976. Stockholm.
- Vikstrand, P. 2001. *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalen*. Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Th. Andersson, 17. Uppsala.

- Wernerson, L. 1996. *Helgö som religiöst centrum. En hypotes*. Seminar paper. Arkeologiska institutionen. Stockholms Universitet.
- Wessén, E. 1940. *Upplands runinskrifter. Sveriges runinskrifter*. Band 6, häfte 1. Granskade och tolkade av E. Wessén. KVHAA. Stockholm.
- Wexell, A. 1993. Danmarksby, en by redan under folkvandringstid? 30 meters brygga funnen vid utgrävning. I *Långhundraleden. En seglats i tid och rum. 50 bidrag om den gamla vattenleden från Trälhavet till Uppsala genom årtusendena*, sammanställda av redaktionsgruppen inom Arbetsgruppen Långhundraleden:140-147.
- Wexell, A. Rapport över räa 100 gravfältet vid Danmarks by, Danmarks sn, Uppland. I ATA.
- Zachrisson, T. 1994. The Odal and Its Manifestation in the Landscape. Ur *Current Swedish Archaeology* 2. 1994: 219-238.
- Zachrisson, T. 2004a. Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser. *Ordning mot kaos. Världsbild och kosmologi. Vägar till Midgård* 4:343-388. Red. A. Andrén, K. Jennbert & C. Raudvere. Nordic Academic Press. Lund.
- Zachrisson, T. 2004b. The Holiness of Helgö. *Excavations at Helgö XVI Exotic finds*:143-175. Eds. H. Clarke & K. Lamm. KVHAA. Stockholm.
- Zachrisson, T. 2009. Vetenskapligt program: 23-143. *Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen Vetenskapligt program 2009*. Red. A. Lihammer. Västerås.
- Zachrisson, T. In press 2011. Holy places as cosmic mirrors – the examples Helgö and Uppåkra. Myth and theory in the Old Norse World, conference held at the University of Aberdeen. Ed. S. Brink.

Vi-platzernas väktare

AV OLOF SUNDQVIST

Docent i religionshistoria vid teologiska institutionen, Uppsala universitet och universitetslektor i religionsvetenskap vid Akademin för utbildning och ekonomi, Högskolan i Gävle

Ordet Vi

Ortnamnselementet *Vi* är inom det skandinaviska området den språkligt sett säkraste indikationen på en förkristen kultplats (Andersson 1992, 77). I Mälardalen förekommer ordet ymnigt i ortnamnen (Vikstrand 2001, 298ff.). Stundtals uppträder det också i anslutning till platser där man gjort arkeologiska fynd som indikerar kult, till exempel vid *Lilla Ullevi* i Bro sn, Uppland (Bäck et al. 2008, se även Hållans i denna volym). På dessa kultplatser har man troligen utfört en rad olika riter och religiösa handlingar under förkristen tid. Men vem var det då som ledde dessa riter och organiserade kulten vid helgedomarna? Jag ska i den här artikeln koncentrera mig på de förkristna kultledarna och då i synnerhet på de som kan ha uppträtt vid *vi*-platser i Mälardalen. Jag kommer att diskutera de religiösa sammanhang de uppträdde i men också ta upp deras övriga roll i samhället. Jag kommer att argumentera för att det främst var mer lokala kultledare, till exempel *godar*, som vakade över aktiviteterna vid *vi*-platserna, men att också regionala och överregionala ledare som kungar och jarlar kan ha haft ett visst inflytande där, åtminstone under vikingatiden. Men innan jag kommer in på det ska jag ta upp forskningen om kultledare och diskutera den terminologi som tillämpas där.

Tidigare forskning och terminologin

Det finns förvånansvärt få studier som mer exklusivt tar upp fornskandinaviska kultledare. Trots detta går det att urskilja två tolkningslinjer. En tolkning representeras av religionshistoriker, som t.ex. Georges Dumézil (1962), Folke Ström (1985) och Anders Hultgård (1997). De anser att ett exklusivt prästerskap saknades i det förkristna Norden och argumenterar för att det var den allmänna ledaren, hövdingen eller kungen, som utförde och ledde riterna i den offentliga kulten. Den typen av religiöst ledarskap har

ofta associerats med begreppet ”sakralt kungadöme”. Andra forskare, främst filologer, anser att man i Skandinavien har haft ett exklusivt prästämbete. John Kousgård Sørensen (1989), till exempel, menar att det fanns ett förkristet differentierat prästerskap med en hierarkisk uppbyggnad. Denna skillnad i tolkning mellan religionshistoriker och filologer beror troligen på att man arbetat med olika typer av metoder och källmaterial. Skillnaderna kan också bero på begreppsförvirring. Man definierar sällan vad man menar med begreppet ”präst”.

I en artikel från 1998 diskuterade jag själv begreppet ”präst” i fornskandinaviska sammanhang. Jag utgick där från religionsfenomenologins uppfattning av ”präst” och ”prästerskap” (se t.ex. Widengren 1969, 618ff.), och drog fram några centrala karaktärsdrag som jag sedan prövade på det fornskandinaviska materialet (jfr Sundqvist 2007). Jag kom fram till att det bara fanns vaga antydningar av präster och prästerskap i källorna. Visserligen tycks det där ha funnits vissa speciella kultledare som till exempel ”vivil”, ”thul” och ”gode”. Men de var inte tillräckligt kvalificerade för att kallas präster. Till exempel saknades tydliga belägg för initiation och formell träning till ett religiöst ämbete. Det fanns inte heller några tecken på ett centralt eller hierarkiskt organiserat prästerskap som normerade trosuppfattningar och rituella praxis, eller som framstod som ett enskilt socialt stratum med exklusiva religiösa funktioner. För att finna en terminologi som var mer anpassad till skandinaviska förhållanden föreslog jag att man skulle tillämpa begrepp som kultledare eller kultfunktionär. En kultledare var en person som i sin offentliga funktion stundtals ägnat sig åt religiösa uppgifter, men som vid sidan av dessa uppgifter också kunde ha många andra samhällsfunktioner. Det är den innebörden jag lägger in i begreppet kultledare också i denna artikel.

Vi ska nu gå över till att titta på några av de kultledare som uppträdde vid helgedomarna i Mälardalen. För att få information om dem kommer jag i huvudsak vända mig till ortnamnen och runstenarna. Men för att bygga upp en vidare hypotes om vilka religiösa funktioner och vilken social position de hade i samhället måste jag vidga dokumentationen till de fornvästnordiska källorna. Jag ska inleda med den kultledare som på fornvästnordiskt språk kallades *godi* och på fornsvenska **gudbi*.

Goden

Ordet *godi* är avlett av appellativet *god* 'gud' och brukar översättas 'en man som har med en gudom att göra'. Ordet är väldokumenterat i det isländska materialet, men förekommer också i östnordiska ortnamn och runinskrifter. Det verkar således som om godar funnits i hela det nordiska området. Den äldsta runinskriften som nämner en möjlig gode (*gudija*) är Veblungsnes från Norge, som brukar dateras till 400-talet (Krause 1966). På Island hade godeämbetet en stark världslig prägel och kom där att finnas kvar långt in i medeltiden. Godarna hade juridiska funktioner vid det lokala tinget och uppträdde lokalt och regionalt som hövdingar (se Jón Viðar Sigurðsson 1999). Det sägs också att godarna övervakade kulten till en eller flera gudar vid en kultbyggnad som kallades *hof*. Godarna kunde därför stundtals benämnas *hofgodar*. Under riterna i hovet bar goden en "ring" i sin hand eller på armen. I den så kallade *Úlfjótslög* sägs det att goden skulle färga "ringen" röd i det nötblod, som han själv blotade (se *Landnámabók* H 268, Ísl. Fornr. 1, 315).

Men vad kan vi säga om godarna i Östnorden? Vi kan naturligtvis inte där få fram en lika fyllig bild som den vi har av godarna i det fornvästnordiska materialet, eftersom vi får förlita oss till ortnamn och runinskrifter. Intressant är dock att godarna där stundtals uppträder på platser som kan relateras till helgedomar som kallas *vi*. Ett mycket intressant ortnamn är *Gudby* som uppträder i Sorunda socken i Södermanland (se Vikstrand 2001, 316ff., 387f., 426) (fig. 1). *Gudby* (*Gudbaby*) kan tämligen säkert tolkas som 'godens by'. Norr om *Gudby* ligger en plats som i äldre tider kallades *Toravi*. Den första leden av namnet innehåller en genitiv av inbyggarbeteckningen **torar*, det vill säga de inbyggare som bodde i det område som kallades *Tor*. Den andra leden är substantivet *vi* 'helig plats', dvs. samma ord som vi också har i *Ullevi* och *Götavi*. *Toravi* var troligen den religiösa centralorten där den gemensamma kulten ut-

fördes för **torarna*. Kultledaren bodde däremot i grannbyn som kallades *Gudby*.

I Fresta socken i Uppland finns också ortnamnet *Gudby* 'godens gård'. Lars Hellberg har föreslagit att *Gudby* var ett kultiskt centrum för de människor som bodde i bygden **Valand* (Hellberg 1976). Norr om byn finns en bebyggelse med namnet *Vallensjö*. Förleden innehåller en genitivform av inbyggarbeteckningen *valandar* (pl.), som är bildad av bygdenamnet **Valand*. Sjön, som i dag är utdikad, har således haft betydelse för alla som bodde i Valand. Hellberg menar att det rör sig om en helig sjö och att goden i grannbyn kan ha varit kultledare för alla *valandar*. I *Valand* finns flera ortnamn som indikerar förkristen kult. Ett intressant ortnamn är *Vilunda*, som kan tolkas som 'den heliga lunden'. Precis som i Sorunda ser vi också här en viss relation mellan ortnamnet *Gudby* och ett ortnamn som innehåller komponenten *vi*. I det senare fallet handlar det troligen inte om ett substantiv, utan om adjektivet *vi* dvs. 'helig'. Det finns också en annan intressant parallellitet mellan de båda Gudabyarna som Per Vikstrand påpekat (2001, 388). I båda fallen uppträder *Gudbaby* i kombination med ett ortnamn som antyder en koppling till en folkgrupp – *torar* respektive *valandar*. Man kan således tänka sig att de godar som har varit verksamma på dessa platser var kultledare över lokala eller regionala folkgrupper.

Det är möjligt att dessa östnordiska godar inte bara var kultledare utan också fungerade som allmänna bygdehövdingar, dvs. en roll som liknar den som godarna hade på Island. Det finns några vikingatida runinskrifter som talar för det, till exempel Glavendrupstenen (DR 209, cirka år 900) från Fyn. Där finns bland annat följande passage:

auf | ala sauluakupa | uialips haiþuiarþanþia | kn

John Kousgård Sørensen (1989) har översatt den passagen till modernt språk: "... efter Alle, salprästernas (?) gode, prästernas hedervärde þegn ...". Det verkar här som om Alle kombinerade religiösa och profana ledaruppgifter. Han är både en militär ledare, dvs. en *þegn* och samtidigt en gode, dvs. en ledare, som uppträder med både religiösa och juridiska funktioner. Liksom de svenska godarna kan även Alle relateras till ett *vi*, nämligen *Odense*, 'Odens vi', som ligger söder om Glavendrup. Odense var ju som bekant den centrala helgedomen på norra Fyn under vikingatiden.

Enligt en möjlig tolkning finns ett direkt samband mellan goden och begreppet *vi* i runtexten på Glavendrupstenen. Runologen Klaus Düwel (2008, 100) visar nämli-

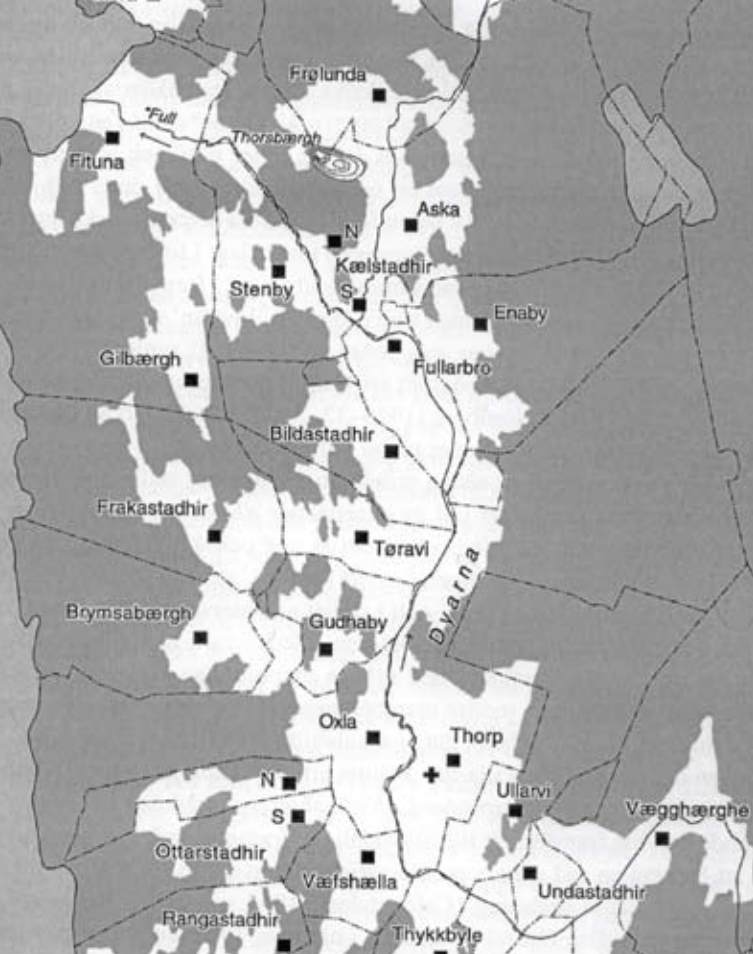

Fig. 1. Karta över Sorunda sn, Södermanland. Från Vikstrand 2001.

gen att ovan citerade sekvens också kan tolkas: ”efter Alle ... gode av vi-helgedomarna (alt. vi-helgedomarnas gode), husfolkets (hirdens) ärorike man (*þegn*)” (”Gode, der Heiligtümer (*uia* zu an. *ve*), der Hausgenossen (Gefolgsleute, zu an. *lið*) ehrenwerter Mann”). Sekvensen *uia* uppfattar Düwel här alltså som en plural genitiv av ordet *vi* (fornvästnordiska *ve*).

Om vi accepterar Jan Paul Strids tolkning av runinskriften på Karlevistenen (Öl 1) på Öland möter vi även där en multifunktionell ledare som bär titeln gode (Strid 1999, jfr Brink 1999; kritiskt betraktat av Marold 2000). ”Goden Sibbe” hyllas där i högstämnd *dróttkvætt* som en kämpastark och rättsskaffens sjökrigare som ”styrde över landområden i Danmark”. Namnmiljön där runstenen står är intressant. Ortnamnet *Karlevi* kan tolkas som ’karlarnas vi’, det vill säga en kultplats som utnyttjades av krigarna el. de fria männen. Inte långt från Karlevi ligger också *Torslunda*. Kanske var Sibbe verksam vid dessa kultplatser då han inte var ute på havet och ledde krigståg. Sibbe kan således ha uppfyllt den dubbla rollen av kultledare och mi-

litär befälhavare, en roll som även goden Alle hade. Det är också intressant att notera att han även var relaterad till en helgedom som benämndes *vi*. Ett liknande förhållande kan vi se i anslutning till runstenen vid Gursten (Sm 144) i Småland. Där talas det om en Gudha-Skaggi, som ristat runor. Enligt Ingrid Sanness Johnsen kan binamnsprefixet innehålla ett appellativ *gudbi* med betydelsen ’präst’ (Johnsen 1968). Möjligtvis ska även ortnamnet *Gursten* ses som en indikation på att det stundtals fanns en gode på denna gård. Namnet kan nämligen härledas från ett **Gufa-sten*, det vill säga ’den del av ’Sten som tillhörde goden’ (se Brink 1999). I *Gurstens* omgivning finns flera sakrala ortnamn, *Harg*, *Långbarg* men också ett *Ullevi*.

Materialet indikerar således att östnordiska godar stundtals uppträdde i anslutning till helgedomar som benämns med termen *vi*. Dessa kultledare tycks också ha haft liknade funktioner som de isländska godarna, dvs. de har fungerat som en slags bygdehövdingar. En liknande samhällsställning kan möjligen också andra kultledare ha haft, till exempel de som kallades **lytir* eller **vivil*, dvs. ’lottydaren’ och ’den (lille) invigde’ (Elmevik 1990; 2003; jfr Vikstrand 2001, 390ff.). Liksom goden bar de benämningar som indikerar kultiska funktioner. Även de kan stundtals föras samman med *vi*-platser. Till exempel *Litslunda* i Västmanland, innehåller kanske ordet **lytir* i förleden. Platsen har en alldeles särskild relation till ett *Nedervi* (’den längre nedströms belägna vi-helgedomen’), som finns i samma socken. Troligen har även **lytir* här betecknat en mer lokal kultledare.

Kungar och jarlar

Det verkar dock som om dessa mer lokala kultledare inte hade monopol på att utföra de offentliga religiösa riterna i det vikingatida samhället. Enligt de fornvästnordiska källorna var det också regionala och överregionala ledare, som jarlar och kungar som utförde centrala religiösa handlingar vid sammankomsterna. Snorre beskriver i *Håkonar saga góða* de ceremoniella fester som utspelades i Lade och Mære, Trøndelag (Isl. Fornr. 26, 167ff.). Sigurd jarl uppträdde där i rituella roller under kommunionsoffret vid helgedomen. I denna passage omnämns inga specifika ”religiösa specialister”. Det kommer däremot tydligt fram att ”trönderna” förväntade sig att kung Håkon skulle offra å deras vägnar för god årsväxt och fred. Vissa forskare menar dock att texten saknar historiskt värde. Klaus Düwel, till exempel, anser att Snorre var starkt påverkad av Gamla testamen-

tet då han beskrev offerriterna i Trøndelag (Düwel 1985). Å andra sidan finns det arkeologiskt stöd för Snorres beskrivning. Till exempel har man i Mære hittat guldgubbar under kyrkan i anslutning till en vikingatida byggnad (Lidén 1969). Dessa fynd indikerar tydligt att förkristen kult verkligen förekommit på platsen.

Dessutom citerar Snorre en skaldedikt kallad *Sigurdardrápa* (cirka 960 e. Kr.) som är av intresse för denna studie. Där hyllas Sigurd jarl för sina frikostiga gästabud och kallas för *vés valdr*. Ordet *vés* är en genitivform av substantivet *vé*, som motsvarar ett östnordiskt *vi* 'helgedom'. Fornvästnordiska *valdr* betyder 'väktare'. Kenningen ska således tolkas som "viets eller helgedomens väktare". Kenningen indikerar således att jarlen skyddade eller vårdade helgedomar som kallades *vi* eller *vé*. Även Sigurd jarls son Hákon jarl uppträder med liknande funktioner i skaldedikter. Under hans dagar hade de kristna Erikssönerna härjat i Norge och ödelagt de gamla blotplatserna. Men då Hákon kom till makten bestämde han att de gamla helgedomarna skulle hållas i stånd. I *Vellekla* från cirka år 990 påpekar skalden Einar skåleglam följande (se Skj. B1, 119):

<i>Öll lét senn svinni</i>	Den kloke [Hákon jarl] lät snart alla
<i>sönn Einriða mönnum</i>	Tors hovland och gudarnas vi-platser,
<i>berjum kunn of berjuð</i>	som tidigare hade härjats,
<i>bofs lönd ok vé banda,...</i>	åter komma till heder ...
<i>Nu grær jörð sem áðan</i>	... nu gror jorden som förr.
<i>Auðryrír lætr öru</i>	Guldslösaren [dvs. jarlen] låter åter
<i>óbryggva vé byggva.</i>	krigarna befolka vi-platserna".
	(övers. K.G. Johansson, lätt modifierad)

Det verkar således som om de norska Ladejarlarna såg det som en plikt att övervaka de helgedomar som kallades *vi*. Denna uppgift eller plikt tycks inte bara ha rört de tröndska jarlarna. I de allra äldsta skaldedikterna får vi indikationer på att även svenska kungar kan ha haft en liknande roll. I dikten *Ynglingatal*, från cirka år 890, kallas sveakungen Yngve *vörðr véstalls*, dvs. "vi-altarets väktare el. beskyddare" (Skj. B1, 9).

Men kan vi egentligen dra några slutsatser av dessa kenningar då det gäller östnordiska förhållanden? Finns det något i källmaterialet från Mellansverige som tyder på

att kungar och överregionala ledare också där vakade över *vi*-helgedomar? Jo det finns faktiskt ortnamn som indikerar ett liknande samband. Folke Hedblom har i en klassisk studie visat att i samtliga äldre socknar i Gästrikland har det funnits en by som kallats *Vi* (Hedblom 1958). Dessa byar är ofta lokaliserade centralt i socken, intill en medeltida kyrka, det vill säga vid platser som tidigt berörts av impulser söderifrån. I detta sammanhang är det ytterst intressant att notera att i fyra av dessa socknar har *vi*-byarna antingen från början varit eller efterhand blivit kungsgårdar eller kronogods. Per Vikstrand har påpekat att denna relation mellan kungsgårdar och *vi*-platser också förekommer på andra platser i Mälardområdets omnejd, till exempel i Näs sn i Jämtland, där vi har ett *Kungsnäs* och ett *Vi* nära varandra (Vikstrand 2000). Vikstrand föreslår att dessa *vi*-platser "ska uppfattas som uttryck för en konungainstitution i periferin av dess inflytelseområde".

Mycket talar för att kungar och jarlar inte bara vakade över *vi*-platserna. På dessa platser uppträdde man även i centrala rituella funktioner under offerfesterna. Flera källor nämner att härskaren skulle offra och också utbringa skålar till gudarna under den ceremoniella måltiden. Kulten vid många helgedomar kan således antas ha varit integrerad i det politiska livet. I centrum fanns stundtals en överregional härskare som på olika sätt kontrollerade aktiviteterna. Han legitimerade sin position genom att hänvisa till ett gudomligt ursprung. I *Ynglingatal* uttrycks den relationen med härskarbenämningar. Enskilda kungar kallas där för till exempel *Freys afspringer* "Frös avkomma" (Skj. B1, 9). Kanske var det så att kungens nära relation till den mytiska världen, också gjorde honom outhärlig i offerkulten vid helgedomarna. Eftersom han var en "medlare" mellan människornas värld och den gudomliga världen, så måste han också utföra offret. Det finns trovärdiga källor som talar för det. Berättelser från övergångstiden talar nämligen ofta om kristna kungar som vägrade utföra folkets offer under kultfesterna. De blev då fördrivna från landet och avsattes från tronen. I en randanmärkning (scholion 140) till Adam av Bremens text om Uppsalakulten berättas det om kung Anunder, som inte ville offra till demonerna å folkets vägnar. Han fördrevs då bort från platsen. Denna anmärkning indikerar att man fortfarande under andra hälften av 1000-talet förväntade sig att kungen skulle delta i offerceremonierna vid helgedomarna.

Konklusion

I det förkristna Mälardalen fanns troligen stundtals ett slags lokala kultledare som vakade över aktiviteterna vid helgedomar som kallades *vi*. Några av dem bar benämningen **gudhi*. Troligen hade de många andra samhällsfunktioner vid sidan av sina religiösa uppgifter. Det är möjligt att några av dem också fungerade som bygdehövdingar. Även regionala och överregionala ledare, kungar och jarlar, förefaller ha strävat efter ett visst inflytande över vissa vplatser, åtminstone under vikingatiden. Det kommer fram i flera trovärdiga källor att de ansågs ha en unik relation till gudarna och helgedomarna. När den ambulerande kungen reste runt i bygderna använde han kanske de centrala kultplatserna som en arena där han med rituella medel kunde uttrycka sin nära relation till gudarna. På detta sätt fick han legitimitet och möjlighet att demonstrera sin makt. Vi kan således inte utesluta att en sådan härskare stundtals besökte helgedomen vid *Lilla Ullevi* i Bro socken och där deltog i de offentliga ceremonierna och offerkulten. Troligen fanns där också lokala kultledare, en **gudhi*, en **vivil* eller kanske en **hytir*, som styrde över den offentliga kulten på platsen mer permanent.

Tack

Jag vill tacka Riksbankens Jubileumsfond, som gjort det möjligt för mig att ställa samman denna uppsats.

Källor

- Adam av Bremen. *Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum. Ex Monumentis Germaniae Historicae. Editio Tertia. Red. B. Schmeidler. Hanover–Leipzig 1917.
- DR = *Danmarks runeindskrifter*. Ved L. Jacobsen & E. Moltke under medvirksomhed af A. Bæksted & K. M. Nielsen. Text. København 1942.
- Landnámabók*. I: *Íslendingabók*. *Landnámabók*. Íslenzk fornrit 1. Red. Jakob Benediktsson. Reykjavík 1986.
- Skj = *Den Norske-Islandske Skjaldedigtning 800–1400*. AI–II, BI–II. Red. Finnur Jónsson. København 1967–1973 (1912–15).
- Sm = Smålands runinskrifter. Granskade och tolkade av Ragnar Kinander. I: *Sveriges runinskrifter* 4. KVHAAH. Stockholm–Uppsala 1935–61.

- Snorre Sturlason. *Heimskringla* I–III. Íslenzk fornrit 26–28. Red. Bjarni Aðalbjarnarson. Reykjavík 1979 (1941, 1945, 1951).
- Öl = Ölands runinskrifter. Granskade och tolkade av S. Söderberg och E. Brate. *Sveriges Runinskrifter*. 1. KVHAAH. Stockholm 1900–1906.

Referenser

- Andersson, Th. 1992. ”Kultplatsbeteckningar i nordiska ortnamn”. I: *Sakrale Navne*. NORNA-rapporter. 48. Red. G. Fellows-Jensen & B. Holmberg. Uppsala, 77–105.
- Brink, S. 1999. ”Social Order in the Early Scandinavian Landscape”. I: *Settlement and Landscape: Proceedings of a Conference in Århus, Denmark, May 4–7 1998*. Jutland Archaeological Society. Red. C. Fabech & J. Ringtved. Højbjerg, 423–438.
- Bäck, M. et al. 2008. *Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet*. UV Mitt, rapport 2008:39. Arkeologiska undersökningar. Stockholm.
- Dumézil, G. 1962 (1959). *De nordiska gudarna. En undersökning av den skandinaviska religionen*. Originallets titel *Les dieux des Germains*. Översättning Å. Ohlmarks. Stockholm.
- Düwel, K. 1985. *Das Opferfest von Lade. Quellenkritische Untersuchungen zur germanischen Religionsgeschichte*. Wiener Arbeiten zur germanischen Altertumskunde und Philologie 27. Wien.
- Düwel, K. 2008 (1968). *Runenkunde*. Weimar.
- Elmevik, L. 1990. ”Aschw. Lytis- in Ortsnamen. Ein kultisches Element oder ein profanes?”. I: *Old Norse and Finnish Religions and Cultic Place-Names*. Scripta instituti Donneriani Aboensis. XIII. Red. T. Ahlbäck. Stockholm, 490–507.
- Elmevik, L. 2003. ”En svensk ortnamnsgrupp och en hednisk prästtitel”. *Ortnamnssällskapets i Uppsala Årsskrift*. Uppsala, 68–78.
- Hedblom, F. 1958. *Gästriklands äldre bebyggelsenamn*. Gästriklands Kulturhistoriska Förening, Gävle.
- Hellberg, L. 1976. ”Vallensjö. Ett uppländskt kultcentrum”. *Ortnamnssällskapets i Uppsala Årsskrift*. Uppsala, 5–14.
- Hultgård, A. 1997. ”Från ögonvittnesskildring till retorik. Adam av Bremens notiser om Uppsalakulten i religionshistorisk belysning”. I: *Uppsalakulten och Adam av Bremen*. Red. A. Hultgård. Nora.
- Johnsen, S. I. 1968. *Stutruner i vikingtidens innskrifter*. Oslo.
- Jón Viðar Sigurðsson. 1999. *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*. The Viking Collection. 12. Odense.

- Krause, W. 1966. *Die Runeninschriften im älteren Futhark 1*. Text. Mit Beiträgen von Herbert Jankuhn. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, 3. Folge 65. Göttingen.
- Lidén, H.-E. 1969. "From Pagan Sanctuary to Christian Church. The Excavation of Mære Church in Trøndelag". *Norwegian Archaeological Review* (2), 3–32.
- Marold, E. 2000. "Karlevi. § 2". *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Band 16. Red. H. Beck *et al.* Berlin–New York, 275–280.
- Strid, J. P. 1999 (1993). *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ort-namnen*. Stockholm.
- Ström, F. 1985 (1961). *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid*. Stockholm.
- Sundqvist, O. 1998. "Kultledare och kultfunktionärer i det forntida Skandinavien". *Svensk religionshistorisk årskrift*. 7. Red. D. Westerlund. Stockholm, 76–104.
- Sundqvist, O. 2007. *Kultledare i fornskandinavisk religion*. OPIA 41. Uppsala.
- Sørensen, J. K. 1989. "Om personnavne på -vi/-væ og den førkristne præstestand. Med nogle overvejelser over en omstridt passage i Glavendrup-stenens indskrift". *Danske studier*. København, 5–33.
- Vikstrand, P. 2000. "Konungen och helgedomen". I: *Oluf Rygh. Rapport fra symposium på Stiklestad 13.–15. Mai 1999*. NORNA-rapporter. 70B. Red. B. Sandnes *et al.* Uppsala, 43–54.
- Vikstrand, P. 2001. *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalsregionen*. Acta academiae regiae Gustavi Adolphi. LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Thorsten Andersson. 17. Uppsala.
- Widengren, G. 1969. *Religionsphänomenologie*. Berlin.

Denna bok innehåller tio artiklar som behandlar olika aspekter av makt och kult i Mälardalen under järnåldern. Författarna utgörs av yrkesverksamma och forskare inom ämnena arkeologi, religionsvetenskap och språkforskning. Artiklarna baseras på föredrag hållna vid två seminarier på Stockholms läns museum åren 2009 och 2010. Målsättningen är att förmedla spännande och ny kunskap med utgångspunkt från de många arkeologiska undersökningar som årligen genomförs i regionen. Dessa resultat har många gånger svårt att nå ut, såväl till forskare som till en intresserad allmänhet. De årliga seminarierna är tänkta att råda bot på detta problem. De ska fungera som en mötesplats där fältarkeologer möter forskare från olika discipliner och där allmänheten bjuds in att delta – välkommen in!

LÄNSSTYRELSEN
I STOCKHOLMS LÄN

STOCKHOLMS
LÄNS MUSEUM

SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIÉÄMBETET

Stockholms
universitet